

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Соціологія

Підручник

За редакцією професора Н. П. Осипової

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Юрінком Інтер
2003

ББК 60.5я73
С69

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-4720 від 10 листопада 2003 року)*

Рецензенти:

Чернецький Ю. О., доктор соціологічних наук, професор;
Хижняк Л. М., доктор соціологічних наук, професор;
Титов В. Д., доктор філософських наук, професор

Колектив авторів:

Осипова Н. П., доктор філософських наук, професор — перед-
мова, глави 5, 9, 10 (§ 1-3; § 4 — у співавторстві з Горбуною-Ру-
бан С. О.), 11;

Астахова В. І., доктор історичних наук, професор — глава 3 (§ 2);

Воднік В. Д., кандидат філософських наук, доцент — глави 7, 8, 13, 14;

Горбунова-Рубан С. О., кандидат соціологічних наук, доцент —
глава 10 (§ 4 — у співавторстві з Осиповою Н. П., § 5);

Золотарьова Ю. І., кандидат філософських наук, доцент — гла-
ви 2 (§ 2); 3 (§ 1, 3-4); 6 (§ 1, 6);

Клімова Г. П., доктор філософських наук, професор — глави 2
(§ 1), 4, 6 (§ 2);

Сердюк О. В., кандидат філософських наук, доцент — глави 1, 2
(§ 3), 6 (§ 3, 4);

Підкуркова І. В. — глави 6 (§ 5), 12

С69 **Соціологія: Підручник** / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік,
Г. П. Клімова та ін.; За ред. Н. П. Осипової. — К.: Юрінком Інтер,
2003. — 336 с.

ISBN 966-667-122-0

У підручнику викладено загальну соціологічну теорію як основу пізнання суспільних явищ. Відповідно до вимог, що склалися у процесі викладання соціології в Україні, розглянуто систему соціології як науки, її поняття та категорії, закони і закономірності, а також механізми функціонування суспільства. Значну увагу приділено соціології основних сфер суспільного життя та їх актуальним проблемам, методології та методиці конкретних соціологічних досліджень.

Для студентів, аспірантів, викладачів та всіх, хто цікавиться пробле-
мами суспільного життя, прагне опанувати на сучасному рівні основи со-
ціологічних знань і сформувати наукове соціологічне мислення.

ББК 60.5я73

ISBN 966-667-122-0

© Колектив авторів, 2003

© Художнє оформлення

Юрінком Інтер, 2003

Передмова

Життя кожної людини проходить поміж інших людей. Але не так, як існування окремої зернини в купі зернят, — відокремлено і пасивно. Навпаки, наше життя характеризується тим, що кожна людина діє і відповідно до цього контактує з іншими людьми, включаючись до певних людських спільнот. Взаємодія з іншими людьми і належність до їх спільнот є соціальним аспектом людського життя, який вирішальним чином впливає на все наше існування. Позбутися цього впливу, жити і діяти поза його межами неможливо. Тому, щоб обрати ефективну стратегію і тактику взаємодії з людьми в межах спільнот різного типу (в сім'ї, в державі, у професійній спільноті, серед представників своєї й інших націй та багатьох інших) необхідно зрозуміти принципи і закони взаємодії людей як членів суспільства й учасників певних соціальних спільнот.

При цьому слід пам'ятати, що дивитися не означає бачити, а бачити не означає розуміти. Ця істина особливо переконлива, коли людина хоче усвідомити, хто вона є у суспільстві, як їй діяти в ньому та в окремих його ланках, які будуть наслідки цього і для людей, які її оточують, і для неї самої. Таке усвідомлення є нелегкою справою. Адже для цього потрібні водночас поважне і критичне ставлення до досвіду людської взаємодії, розуміння її механізмів, знання тих законів, за якими певний стиль взаємодії неминуче веде до відповідних соціальних наслідків.

Вибираючи стратегію своїх дій, людина свідомо чи не завжди свідомо враховує три типи факторів — вітальні (від лат. *vita* — життя), психологічні та соціальні. Візьмемо досить типовий приклад. Після закінчення школи юнак хоче вступити, скажімо, до юридичного вузу, і члени його сім'ї вирішують проблему, в якому вузі і в якому місті він навчатиметься. Спочатку вони оцінюють вітальний, життєзабезпечувальний фактор: які в межах обраного міста і навчального закладу існують можли-

вості здорового способу життя (харчування, житлові умови, клімат, стан навколишнього середовища тощо). Враховують, мабуть, і психологічний фактор: наявність родичів, наскільки часто він спілкуватиметься з батьками, чи не виникнуть якісь етнічно-психологічні проблеми. Нарешті, є соціальні складові оцінки. Перелічимо головні з них. По-перше, наскільки престижним і фахово поважним є вуз, тобто які можливості він відкриває щодо входження до спільноти фахівців. По-друге, з представниками яких соціальних прошарків відбуватиметься спілкування під час навчання і значною мірою після його завершення. Цінність так званих елітарних вузів, тобто тих, що мають загальнонаціональну значимість, полягає перш за все в рівні знань, які вони дають, а також у тому, в які соціальні прошарки вони відкривають доступ. По-третє, які можливості і якої саме кар'єри відкриває обраний вуз. Наприклад, деякі вузи, відповідно до своєї фахової спрямованості і традицій, надають можливості не лише суто професійної, а й державницької, політичної, громадської діяльності. Відомо, що наявність тих чи інших можливостей ще не означає, що все обов'язково відбуватиметься згідно з попередніми оцінками, вуз лише формує їх, а як це буде реалізовано і розвинено — залежить уже від фахівця. На жаль, соціальний аспект при розгляді суспільних та індивідуальних життєвих ситуацій не завжди свідомо аналізується та береться до уваги. І головна причина цього — відсутність соціологічних знань і навичок соціологічного мислення, хоча соціальний аспект, навіть у наведеному прикладі, відіграє домінуючу роль.

Оскільки професійна діяльність відбувається в суспільстві і є формою участі в суспільному поділі праці, соціологічний аспект мислення має особливе значення для кожного фахівця і обов'язково має бути опанований ним. Професіоналізм полягає не лише у знанні технології діяльності, а й у соціальному баченні її. Зважаючи на це, нехтування або зверхне ставлення до соціологічних знань є неприпустимим, чим би воно не пояснювалося — їх відсутністю, а, отже, неможливістю об'єктивного усвідомлення їх значення, або ж просто тим, що людині поки що бракує широти соціального мислення і здатності оцінити вплив соціальних явищ як на суспільне, так і на власне життя.

Особистісне і фахове значення соціологічних знань є пізнавальною основою формування особистих соціологічних конструктів. Ці конструкти являють собою засоби пояснення соціального світу і його явищ, які виникають у людей внаслідок оволодіння певними знаннями і практичним досвідом і спрямовані на усвідомлення справжнього стану справ у суспільстві. Соціологічні знання при цьому відіграють багатопланову роль, що треба мати на увазі при їх опануванні. Вони дають можливість:

- усвідомити і науково оцінити значущість і досвід конкретних соціальних дій як окремих особистостей, так і соціальних спільнот різних типів і рівнів;

- розширити діапазон суджень, а, отже, і можливості соціальних дій при виборі найефективнішого їх варіанту;

- здійснити оцінку тієї альтернативи, що її вибирає певний соціальний суб'єкт або окрема особа, щоб задовольнити соціальні потреби;

- забезпечити творчий підхід до соціологічних знань, тобто користуватися ними, навіть якщо деякі з них на перший погляд здаються несумісними щодо пояснення окремих соціальних явищ або типів діяльності;

- здійснювати вплив однієї спільноти на іншу, використовуючи наукові підходи до навколишньої соціальної дійсності та можливості її змін, а, отже, здійснювати регулятивний вплив на соціальні процеси.

Оволодіваючи соціологічними знаннями, слід мати на увазі, що можливості розуміння певних соціальних явищ обмежені змістом тих суджень, на основі яких проводиться їх оцінка. Отже, необхідно постійно розширювати діапазон соціологічних знань та поглиблювати підхід до них. Слід враховувати також, що використання соціологічних знань, тобто тлумачення за їх допомогою соціальних явищ, тією чи іншою мірою кожна людина здійснює по-своєму, відповідно до своїх інтересів. Тому розуміння інтересів та їх соціального підґрунтя (стосовно не лише своїх опонентів, а й навіть спільників) є обов'язковою вимогою взаємодії для досягнення взаєморозуміння та спільних дій у впливі на соціальну дійсність. Нарешті, слід пам'ятати, що конкретні знання про конкретні соціальні явища мають зворотний вплив на рівень соціологічного мислен-

ня та його глибину. Відповідно до цього живий інтерес до соціальних явищ реального життя і прагнення зрозуміти їх є однією з фундаментальних передумов опанування соціологічних знань.

Зазначені погляди стосовно соціологічних знань зумовили пізнавальний принцип підручника, а саме — нерозривність теоретичного і прагматичного аспектів опанування соціології. Мета теоретичного аспекту полягає в тому, щоб сформувати засади не обивательського, а науково-соціологічного підходу до соціальних явищ і тих соціальних відносин, учасниками яких є кожний член суспільства, а також дати знання про те, що таке соціологія і яке місце вона посідає в системі знань спеціаліста будь-якого фаху, особливо юриста, який своєю діяльністю покликаний регулювати соціальні відносини в суспільстві, проте іноді йому бракує знань законів та механізмів їх функціонування, що може негативно позначитися на становленні суспільства. Змістом цього аспекту є опанування систем наукових понять і категорій соціології та взаємозв'язків між ними, логічне обґрунтування характеристик соціальної реальності на основі пізнання тих законів і закономірностей, що регулюють цю реальність.

Прагматичний аспект розглядається не з точки зору підготовки до іспиту або практичних занять на конкретну тему (хоч і це не нехтувалося), а як надання можливості студенту оволодіти методологією і методикою соціологічних досліджень соціальних процесів і явищ. До них можна віднести, наприклад, проблеми соціального управління, соціального конфлікту, соціальних відхилень (девіантної поведінки), соціальної ефективності прав та її вимірювання.

Ідеєю, що об'єднує науковий і практичний аспекти соціології, якої додержувалися автори підручника, є погляд, відповідно до якого суспільне життя не являє собою щось фатальне, люди своїми знаннями і своєю активністю можуть впливати на нього згідно з прагненнями до суспільної злагоди і достойного життя.

Автори будуть щиро вдячні, якщо студенти і читачі підручника вважатимуть його одним із помічників у нелегкій справі опанування соціології.

Соціологія як наука

§ 1. Об'єкт, предмет, структура та функції соціології

Актуальність даної теми зумовлена тим, що вивчення будь-якої науки має спиратися на чітке й однозначне уявлення про її предмет. Соціологія — досить молода гуманітарна наука, тому далеко не всі її методологічні проблеми вирішено. Як зазначав класик світової соціології П. Сорокін, «не існує більш-менш повної й очевидної системи соціології: скільки соціологів — стільки й соціологій». Тому надзвичайно важливо встановити те, що об'єднує різні методологічні орієнтації у теоретичних та емпіричних дослідженнях суспільства, утворюючи соціологію — самостійну наукову дисципліну, що стає дедалі впливовішою в суспільствознавстві та важливішою для суспільства.

Визначаючи науковий статус соціології, слід чітко уявляти відмінність між об'єктом і предметом. Соціологія вивчає суспільство. Це відображено у самому терміні «соціологія» (від лат. *societas* — суспільство та грец. *λόγος* — слово, вчення). Виділяючи об'єкт науки, ми ще не можемо на цій підставі говорити про певний науковий статус тієї чи іншої галузі знань. Предмет науки, а саме через визначення предмета ми виділяємо наукову дисципліну, являє собою абстрактне відтворення дійсності (суспільства), яке з практичної точки зору постає як система її найбільш закономірних зв'язків і відносин.

Визначення наукового статусу соціології базується на певному способі розрізнення предмета й об'єкта дослідження. Проблема полягає в тому, що будь-який суспільний феномен (процес, явище тощо) можна досліджувати в межах різних гуманітарних і суспільних наук (наприклад, правові явища вивчають не лише в системі юридичних наук, а й у рамках філософії, соціології, історичних наук), тобто визначити

статус будь-якої науки лише на основі виділення певної групи явищ не можна. Цього досягають в результаті визначення предмета науки, тобто специфіки бачення цих феноменів (підходу до них).

Становлення соціології як самостійної науки відбувалося важко саме через складність визначення її предмета, яке б чітко встановлювало її дисциплінарні межі та взаємодію з іншими науками. У другій половині XIX ст. скептично налаштовані стосовно соціології вчені так тлумачили предмет соціології: у кожній суспільній науці виокремили певні явища і процеси, що не мали пояснення в цих науках, і зібрали їх у «мішечку», який назвали «соціологія». Соціологію визначали як «суму знань», і її власний предмет (власне бачення суспільства) так і не дістав чіткого визначення. Але невдовзі від такого підходу почали відмовлятися, проблема розрізнення предмета й об'єкта соціологічного дослідження ставилась дедалі чіткіше, що давало змогу визначити специфіку соціології і відвести їй своє законне місце в системі наук про суспільство.

Протягом майже двох століть існування соціології було запропоновано безліч визначень її предмета. У XIX ст. панувала точка зору номінального «засновника» соціології О. Конта, який фактично ототожнював соціологію й суспільствознавство. Завдання соціології він вбачав у накопиченні фактів з різних сфер наукового пізнання суспільства та їх систематизації. Але вже наприкінці XIX ст. для визначення статусу соціології вирішальним стає виділення **соціальної сторони суспільного розвитку**, тобто тих явищ, які інші науки, що вивчають суспільство, безпосередньо не розглядають. Таке розуміння предмета соціології було характерне для Е. Дюркгейма, М. Вебера та інших учених XIX ст., які тією чи іншою мірою відмовилися від позитивістської методології. Саме відтоді соціологія починає існувати як самостійна суспільна наука.

Визначення об'єктів, що їх досліджує соціологія, є недостатнім, хоч і важливим моментом для розуміння її місця у системі наук, оскільки специфіка соціологічного підходу створює можливість перетворення на об'єкт соціологічного дослідження будь-якого суспільного феномена. Історія становлення соціологічної науки дає багато прикладів цьому. Зокрема, якщо в середині XX ст. йшлося про існування не

більш як 20 спеціалізованих соціологічних теорій, тобто «теорій окремих об'єктів», то на початку ХХІ ст. число їх зросло в кілька разів, що свідчить про появу нових «об'єктів», що раніше перебували поза увагою соціологів.

Для розуміння специфіки об'єкта науки взагалі й соціологічної зокрема важливим є неможливість абсолютно точно визначити об'єкт. Проблема полягає в тому, що суспільне життя («факти соціальної дійсності») стає об'єктом науки за правилами певного підходу (методології) цієї науки, тобто воно є певною мірою «сконструйованим» у процесі пізнання.

Щоб уявити спільність та відмінність підходів до розв'язання проблем предмета соціології, слід проаналізувати низку визначень предмета, характерних для сучасної соціології.

1. Л. Брум, Ф. Селзнік: «Мета соціології — відкриття структур суспільства, які зміцнюють чи ослаблюють сили, що згуртовують групи. Соціологія вивчає умови, що трансформують соціальне життя».

2. Г. Ходжес: «Соціологія — концепція соціальної організації у межах соціальних систем».

3. Н. Смелзер: «Соціологія — це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин, що спирається на дані чи факти реального буття».

4. В. О. Ядов: «Соціологія — наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільнот і соціальних процесів, наука про соціальні відносини як механізм взаємодії між цими спільнотами, між спільнотами та особистістю».

5. Міжнародна енциклопедія соціальних наук: «Предмет соціології — вивчення соціальних груп у їх інституційній організації, а також причин і наслідків змін інститутів та соціальних організацій».

6. Вебстерівський соціологічний словник: «Соціологія — це вивчення розвитку, організації та проблем спільного життя людей як представників соціальних груп».

Наведені вище визначення свідчать, що поняття соціального, соціальних зв'язків, відносин, способу їх організації є вихідними для розкриття особливостей об'єкта соціологічного пізнання, а поняття соціальних закономірностей — для визначення предмета соціології.

Необхідність розрізняти поняття «суспільне» та «соціальне» є передумовою точного й адекватного розкриття предмета соціології. Складність проблеми полягає в тому, що і «суспільне», і «соціальне» стосуються взаємодії як способу організації життєдіяльності суспільства. Таке розрізнення відбувається не через виділення реальних типів взаємодії (певних груп феноменів, явищ, процесів тощо), а через визначення «способу» їх бачення у процесі дослідження. Соціальне — це сукупність тих чи інших ознак чи особливостей суспільних відносин, що освоєна (інтегрована) індивідами чи іншими суб'єктами у процесі їх спільної діяльності (взаємодії) у конкретних умовах та виявляється в їх особливих відносинах. Тому будь-яка система суспільної взаємодії є водночас і способом соціальної взаємодії, системою соціальних відносин. Соціальне виникає завжди, коли поведінка будь-якої особи (групи, спільноти) зазнає впливу (прямого чи опосередкованого) іншого суб'єкта. Соціальне характеризує певний аспект суспільних відносин. Воно входить до всіх видів суспільних відносин (економічних, політичних та ін.), але не включає в себе ці відносини і не зводиться до їх суми. Тобто соціальні відносини — це один із різновидів суспільних відносин. Їх характеристики відображають основні риси соціального як певної сукупності властивостей суспільства. Серед цих характеристик основними є такі:

1) соціальне — це загальна характеристика, яка властива різним групам індивідів і відображає інтеграцію тих чи інших властивостей суспільних відносин;

2) соціальне відображає обумовлене сучасними суспільними відносинами (економічними, політичними і т. ін.) взаємне розташування індивідів. У зв'язку з цим характер та зміст відносин між різними індивідами та їх групами залежить від місця, яке вони посідають у різних соціальних структурах, та від тієї ролі, яку вони у них виконують;

3) соціальне виявляється у відносинах різних індивідів та груп індивідів один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;

4) соціальне — продукт спільної діяльності представників різних соціальних груп, що виявляється у їх спілкуванні та взаємодії.

Таким чином, соціальне виникає у процесі взаємодії людей, що своїм базисом має відмінності їх місця і ролі у конкретних суспільних структурах, та виявляється у різному ставленні індивідів та груп до явищ і процесів суспільного життя.

Природа соціальних відносин (соціального) зумовлює предметну галузь соціологічної науки, яка, вивчаючи суспільство як цілісну систему, орієнтована на виявлення законів соціальної взаємодії соціальних груп, інститутів, особистості. При цьому специфіка соціальної взаємодії розкривається через соціальні відмінності суб'єктів взаємодії, які лежать у її основі і зумовлюють різні цінності, мотиви, способи поведінки.

Характеристика предмета соціології розкриває її значний теоретико-пізнавальний і практичний потенціал у системі наук про суспільство.

Вивчаючи соціальну взаємодію, соціологія набуває рис «інтегральної» науки, тобто її предметна специфіка дає можливість звертатися до об'єктів, що традиційно включаються до «сфери інтересів» певних суспільних наук (наприклад економічних, правових наук). На ранніх етапах свого розвитку соціологія претендувала на статус «науки всіх суспільних наук», тобто універсальної науки, що єдина вивчає суспільство в цілому, а тому інші науки, які досліджують його окремі сегменти, мають дістати статусу «субдисциплін» у системі соціологічного знання. Це називали «соціологічним імперіалізмом». З розвитком соціологічної науки, збагаченням уявлення про її методологію та теорію такий підхід перестав домінувати. Сучасна соціологічна методологія виходить з того, що саме соціологія вивчає суспільство як систему соціальної взаємодії, а тому соціологічний підхід є цінним для будь-якої науки про суспільство, проте це не є підставою вважати її «розділом соціології».

Головне, що створює специфіку соціологічного підходу, це не технічні засоби збирання та узагальнення соціальної інформації, що зазвичай асоціюються з соціологічним підходом, а його світоглядні та теоретичні засади (особливий спосіб глумачення соціальної реальності, виражений у межах спеціально-наукової картини світу).

На підставі особливостей сучасних уявлень про суспільство можна сформулювати основні власні вимоги соціологічного підходу:

по-перше, усі досліджувані об'єкти розглядаються через призму суспільства у цілому, фокусуючи увагу на суспільних (соціальних) відносинах;

по-друге, кожне соціальне явище вивчається з позицій того, як воно створюється і відтворюється у процесі життєдіяльності специфічних суб'єктів, що мають «надособисту» природу як представники соціальних спільнот;

по-третє, стан і результати розвитку суспільства оцінюються об'єктивною мірою — превалюванням результатів соціальної діяльності над її витратами, вираженим у категоріях соціальної економії (принцип раціоналізації діяльності);

по-четверте, усувається фікція відокремленості особи від соціальної групи та соціального середовища в цілому.

Характеристику предметної сфери соціологічної науки можна доповнити уявленням про її внутрішню організацію. У сучасній науковій та навчальній літературі пропонується кілька підходів до побудови такої структури.

Досить часто соціологічне знання структурується на «фундаментальне» та «прикладне». У даному разі фіксується його мета, загальна спрямованість. Якщо фундаментальне знання має змінювати основи соціологічної науки — створювати нові методи, концепції тощо, то прикладне знання — це «практичне знання», тобто знання про реальний стан у тій чи іншій сфері суспільного життя, про можливості змін тощо. Разом з тим цей поділ є досить умовним.

Залежно від завдань, які стоять перед соціологічним дослідженням, його можна віднести до теоретичних чи прикладних. Відповідно у структурі соціології виділяють теоретичну та прикладну соціологію. Завдання *теоретичної соціології* полягає в тому, щоб, спираючись на різноманітні наукові методи, формувати знання про процес соціального розвитку в його загальних рисах, про концептуальні основи пізнання соціального. Теоретична соціологія збагачує наукові знання, орієнтуючись на потреби розвитку самої науки.

Прикладна соціологія — це сукупність методологічних принципів, методів і процедур дослідження, а також соціаль-

них технологій, конкретних програм та рекомендацій, орієнтованих на практичне використання, досягнення соціального ефекту. Залежно від використовуваних методів прикладну соціологію поділяють на соціальну інженерію, яка розробляє процедури соціальної перебудови, та клінічну соціологію, яка безпосередньо впроваджує нові соціальні процеси, форми відносин і т. ін.

Іншим різновидом структури соціологічного знання є його поділ на «емпіричне» та «теоретичне». У цьому контексті йдеться про теоретичну та емпіричну соціологію. Такий підхід характерний і для інших наук (не лише суспільних, а й природничих). Він фіксує рівень абстракції та узагальнення знань про певні об'єкти наукового пізнання. Якщо результатом пізнавальних процедур є формулювання нового теоретичного знання (концепцій, гіпотез, понять, категорій тощо), то йдеться про теоретичну соціологію. Якщо пізнавальні процедури орієнтовано на певні дії з соціальними фактами (збирання, опис, систематизація тощо), що не мають на меті зміну теоретичних уявлень про об'єкти пізнання (тобто про спосіб тлумачення реальних процесів та явищ) і мають характер «конкретних знань», то маємо емпіричні дослідження. Слід пам'ятати, що цей поділ завжди умовний, оскільки реальне соціологічне пізнання ніколи не дає прикладів суто теоретичного чи суто емпіричного дослідження.

Поділ соціології на три рівні (загальна соціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії, емпіричні дослідження) — важлива риса сучасного стану соціології. Досить часто така структура визнається штучною, недостатньо обґрунтованою. Але реальна наука розвивається саме в межах такої структури. В середині ХХ ст. американський дослідник Р. Мертон запропонував поняття «теорії середнього рівня». Він виходив з того, що великі (загальні) соціологічні теорії, які пояснюють природу суспільства, закони, його динаміку, мають надто загальний, абстрактний характер і не можуть бути основою для емпіричних досліджень. Потрібні спеціальні теорії, що стосуються окремих сфер суспільного буття (процесів, явищ, інститутів тощо). Саме такими «теоріями середнього рівня» є спеціальні соціологічні теорії, що формувалися як досить сталі субдисципліни в межах сучасної соціоло-

гії. Прикладами спеціальних соціологічних теорій є соціологія праці, соціологія молоді, політична соціологія, соціологія осіб похилого віку (геронтосоціологія), соціологія релігії, екологічна соціологія, соціологія права (юридична соціологія), соціологія міста, аграрна соціологія, соціологія девіантної поведінки тощо. Досить важко визначити загальну кількість спеціальних соціологічних теорій. Певне уявлення щодо цього може дати той факт, що у структурі Міжнародної соціологічної асоціації створено близько 40 комітетів (підкомітетів), що об'єднують осіб, які спеціалізуються в певних галузях соціологічної науки.

У структурі соціології виділяють три частини наукового знання.

По-перше, це *загальна соціологічна теорія*, яка дає загальне уявлення про суспільство, його структуру, закономірності становлення, розвитку та функціонування. Залежно від вибору загальної соціологічної теорії формується методологічна орієнтація як теоретичних, так і прикладних досліджень. У сучасній соціології існує кілька загальних соціологічних теорій, які по-різному тлумачать суспільний розвиток. Серед них марксистська концепція суспільства (історичний матеріалізм), структурно-функціональна соціологія, феноменологічна соціологія, теорія соціального обміну, символічний інтеракціонізм та ін. За свідченням західних учених, соціологія вступила у фазу методологічної кризи, яка виявляється у тому, що жодна з «великих теорій» (тобто загальних соціологічних теорій) не може адекватно розкрити закони розвитку суспільства. Тому вони втрачають свою привабливість, і зростає потреба в системному осмисленні суспільства з позицій методологічного плюралізму.

По-друге, це *спеціальні соціологічні теорії*, які забезпечують зв'язок між теоретичними, фундаментальними знаннями та емпіричними дослідженнями. За своїм змістом спеціальні соціологічні теорії — це теорії окремих соціальних підсистем (явищ, процесів і т. ін.). Інституціоналізація спеціальних соціологічних теорій дала змогу виділити ряд предметних галузей, які мають практичне і теоретичне значення (наприклад, соціологія праці, соціологія сім'ї, юридична соціологія, етно-

соціологія, соціологія молоді). У сучасних умовах, коли прикладні дослідження набувають поширення, роль спеціальних теорій зростає.

По-третє, це конкретні соціологічні дослідження, які являють собою дослідження окремих, індивідуально-визначених соціальних явищ і процесів.

Таким чином, структурованість соціології забезпечує можливість виконання нею певних суспільних функцій.

На відміну від проблеми визначення предмета соціології її функції можна встановити досить однозначно, оскільки вони істотно не відрізняються від функцій будь-якої іншої соціальної науки. Слід пам'ятати, що, визначаючи соціальні функції науки, ми аналізуємо її як соціальний інститут, який має певні стандартні (нормативні) засоби зв'язку з суспільством, його підсистемами та інститутами. Ці зв'язки фіксує поняття «соціальні функції».

Соціологія, як і будь-яка інша соціальна наука, має такі функції:

а) *гносеологічна (пізнавальна) функція* — опис та пояснення суспільства виходячи з предметної специфіки та наявних пізнавальних засобів. Вона виникла як відповідь на громадську потребу в знанні певного типу — саме у знанні про соціальну взаємодію як у формі узагальнюючих чи спеціальних теорій, так і у формі конкретного (емпіричного) знання. Але цим не вичерпується зміст цієї функції. Вона передбачає наявність цілісної системи (програми, парадигми, методології) здобуття знань. За умов тісної взаємодії та інтеграції соціальних наук пізнавальний інструментарій соціології (її теорії, методи, поняття та категорії) стає універсальним засобом для пізнання «соціального» в інших науках. Соціологічне знання доповнює та збагачує пізнавальні результати інших соціальних та гуманітарних наук. Прикладом може бути поширення соціологічного підходу в методології правознавства аж до формування нової юридичної науки теоретичного характеру — соціології права;

б) *практична функція* не може бути зведена до тих завдань, що їх вирішує прикладна соціологія у взаємодії з «соціальним замовником». Вона набагато ширша. Соціологічне знання тією мірою, в якій воно здатне реально відтворювати

реальні соціальні процеси, стає основою для практичної діяльності стосовно впливу на хід цих процесів, виходячи з наявних суспільних потреб. Важливим аспектом практичної функції є створення можливості соціального передбачення, науково обгрунтованого планування поведінки соціальних суб'єктів, що іноді визначається як прогностична функція соціології. Практичний потенціал соціологічної науки значною мірою посилюється наявністю в її структурі прикладної соціології, яка має арсенал пізнавальних засобів, що спеціально орієнтовані на дослідження конкретних соціальних проблем;

в) *ідеологічна функція* зумовлена тим, що внаслідок своєї предметної специфіки вона інтегрована в соціальну дійсність і не може бути «позаціннісною», позбавленою соціального контексту в самому процесі дослідження. Тому вона бере активну участь в ідеологічному процесі. Різні соціальні та політичні інститути використовують соціологію для формування та обгрунтування своїх ідеалів і програм. У цьому не слід вбачати недолік, це скоріше прояв реального включення соціології у соціальне буття.

Система функцій соціологічної науки дає можливість конкретніше визначити її місце у системі суспільних і гуманітарних наук. Сучасні автори рішуче виступають проти будь-яких спроб реанімації «соціологічного імперіалізму», тобто обгрунтування «зверхності» соціології. Нині йдеться не про поглинання соціологією інших наук про суспільство, а про коректне визначення форм взаємодії з цими науками.

Оскільки соціологічна наука у своїй системі знань має стійке ядро — загальну соціологічну теорію, тобто теорію суспільства, вона не може не мати методологічного впливу на інші суспільні науки, які тією чи іншою мірою використовують цю загальну методологію для розв'язання теоретико-пізнавальних проблем у межах своїх предметів. Спеціальні суспільні науки, як правило, не містять власних узагальнень щодо сутності суспільства. Вони використовують теорії та концепції соціологічної науки. Так, сучасна юридична наука виходить за межі логіко-семантичного аналізу юридичних (нормативних) текстів, розглядає правові явища у ширшому су-

спільному контексті. Але відповідно до її предмета вона не формулює теорії суспільства, а «запозичує» її (прямо чи опосередковано) з соціологічної системи знань. У такій взаємодії проявляється *методологічна функція соціології* в сучасному правознавстві.

Соціологія, як і будь-яка інша наука, використовує певний набір пізнавальних засобів, сукупність яких звичайно визначають як методологію та методику науки. Слід розрізняти поняття «методологія» та «методика». *Методологія* — це спосіб пізнання, загальні принципи досліджень. *Методика* — сукупність конкретних прийомів організації та проведення досліджень, збирання, обробки та аналізу інформації, яку можна отримати під час таких досліджень.

Зміст методики визначається методологією, яка встановлює, що саме є предметом дослідження і якими методами таке дослідження може бути проведене.

Питання методології залишаються дискусійними в сучасній соціології. Перш за все це стосується визначення можливості існування універсального методу (способу) пізнання, який властивий лише соціології і забезпечує розв'язання усіх проблем, що досліджуються. У сучасній соціології домінує визнання необхідності застосування різних підходів і дослідних парадигм. «Мультипарадигмальність» забезпечує можливість розглядати одне й те саме явище як цілісний об'єкт у різних аспектах. Методику соціології утворює система методів. Під методом звичайно розуміють певний спосіб збирання, обробки та аналізу даних. Сучасна соціологія використовує різноманітні методи. У загальному вигляді ці методи можна поділити на три категорії: а) *загальнонаукові методи*, до яких належать пізнавальні засоби, властиві саме науковому пізнанню, на відміну від буденного знання. Тобто ці методи застосовуються у всіх науках; б) *методи соціальних наук* утворюють групу, яка є спільною для всіх наук, що мають об'єктом дослідження суспільство (наприклад, історичний метод); в) *методи соціології*, тобто методи, які або застосовуються лише в соціології, або були створені у межах цієї науки (наприклад, кількісний та якісні методи емпіричних соціологічних досліджень).

§ 2. Основні етапи розвитку соціології

За свідченням А. Смолла, щоб якнайшвидше зрозуміти предметність та зміст будь-якої соціальної науки, необхідно вивчити її історію. Соціологія — порівняно молода наука. Її інституціоналізація відбувалася з середини ХІХ ст., хоч дехто з дослідників вважає, що перші соціологічні концепції з'явилися ще у спробах античних мислителів пояснити суспільне життя. Але це були лише теоретичні передумови, що протягом століть накопичувалися у різних галузях знань і готували дисциплінарне оформлення соціології. Щоб охарактеризувати історичний розвиток соціології, важливо відійти від уявлення про цей процес як про хаотичне нагромадження персоналій, шкіл, парадигм тощо. Цей розвиток має свою логіку і структурованість, які показують, що ті парадигмальні зміни, що відбувалися у соціології, збігаються із загальними тенденціями зміни суспільних умов (контексту) існування соціології.

Західні дослідники пропонують кілька варіантів періодизації історії соціології, які в принципових моментах збігаються. *Перший етап*: становлення соціології як самостійної науки на основі методології позитивізму (типові теорії такого типу знаходимо у О. Конта, Г. Спенсера). *Другий етап*: формування національних соціологічних шкіл, початок існування «великих соціологічних теорій», що претендують на універсальність пояснення будь-яких проявів соціальності і закладають основи власне соціологічної методології. Ці теорії досить часто називають «класичними». Це, зокрема, теорії М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Маркса, Ф. Тьонніса, Г. Зіммеля та ін. *Третій етап*: вихід соціології за національні межі, її інтернаціоналізація. Проте цей період супроводжувався і поширенням теоретико-методологічного розмежування, зумовленого суперечністю між прибічниками теорій еволюційного розвитку (структурний функціоналізм) і послідовниками К. Маркса, які намагалися пояснити усі соціальні процеси, ґрунтуючись на виділенні об'єктивно існуючих соціальних суперечностей. У цей період важливим чинником розвитку соціології стало протистояння методологічних орієнтацій макро- і мікросоціології, що довели існуван-

ня істотно різних картин соціальної реальності. *Четвертий етап* почався у 80-х роках і тісно пов'язаний з «постмодернізмом» як тлом, на якому розвивалася сучасна культура. Цей етап позначений заявами про чергову методологічну кризу в соціології, що веде до усвідомлення необхідності нового бачення світу, корегування уявлень про предмет, метод, суб'єкта пізнання тощо.

Виникнення соціології. В середині XIX ст. соціологія інституційно виділилася з соціальної філософії як самостійна наука з власним баченням суспільства і власними методами його пізнання. Але не тільки розвиток соціальної філософії підготував становлення нової науки. Вона мала як теоретико-пізнавальне, так і соціальне підґрунтя. Розвиток буржуазного суспільства в XIX ст. потребував пояснення нових суспільних феноменів, що виникають перш за все у сфері соціальних відносин. Важливо було розкрити сутність нових механізмів функціонування та розвитку, що базувалися на соціальній взаємодії, і дедалі очевиднішу залежність стабільності суспільства від стану соціальних відносин.

Перший період розвитку соціологічної науки характеризувався пануванням позитивістської методології. Чіткіше вона була сформульована у працях О. Конта. За його визначенням, пізнання суспільства стає дійсно науковим лише тією мірою, в якій воно опанує «позитивний метод», тобто методологію виявлення на основі спостереження та експерименту «незмінних природних явищ». Науку про суспільство, яка будується на основі позитивного методу, завершує соціологія — універсальна наука, «наука всіх суспільних наук».

Соціологічне вчення О. Конта має дві складові — вчення про соціальну динаміку (опис закономірностей та механізмів суспільного розвитку) та вчення про соціальну статистику (опис законів існування суспільства).

Позитивістська парадигма в соціології ґрунтувалася на базових постулатах, які були визначені уже у теорії О. Конта, але в її межах існувало кілька напрямів (шкіл), що істотно різнилися в розумінні витоків суспільного життя (соціал-дарвінізм, географічний детермінізм, расово-антропологічна школа, механіцизм тощо).

У другій половині XIX ст. відбувається урізноманітнення методологічних орієнтацій соціологічного пізнання, з'являються соціологічні теорії, які тривалий час визначали основні тенденції розвитку соціології (вчення Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса). Саме ці теорії вважаються «класичними» у сучасній соціологічній науці.

Е. Дюркгейм (1858—1917), французький соціолог і філософ вказував, що для перетворення соціології на самостійну науку необхідно чітко визначити її предмет та відповідний метод. У визначенні предмета він ішов шляхом пошуку особливої реальності, яку не вивчає жодна з суспільних наук. Таку реальність, на його думку, утворюють «соціальні факти», що характеризуються незалежним від особи існуванням (об'єктивність) та можливістю примусового впливу на її активність. Базовим положенням «соціологічного методу» Е. Дюркгейм вважав принцип «соціологізму», тобто «соціальне можна пояснити лише соціальним». Соціологізм підкреслював специфічність та автономність соціальної реальності.

Спираючись на ці базові положення «соціологічного методу», Е. Дюркгейм створив свою теорію суспільства, яка пояснює як механізми його єдності, так і еволюцію через аналіз значення суспільної солідарності. Він виділяє два різновиди солідарності — «механічну» та «органічну». Якщо перша характерна для примітивних суспільств і передбачає відсутність функціональної диференціації членів суспільства, то виникнення другої стає можливим за суспільного поділу праці, який закріплює взаємозалежність індивідів, потребу і необхідність у співпраці.

Іншою «класичною» соціологічною теорією є вчення М. Вебера (1864—1920), німецького філософа, соціолога, історика. В другій половині XX ст. не раз активізувався інтерес до теоретичної спадщини М. Вебера (так званий «веберівський ренесанс»). Проблеми, поставлені ним, залишаються в центрі методологічних пошуків і сучасних учених-соціологів. М. Вебера вважають засновником «інтерпретативної соціології» («розуміючої соціології») та теорії соціальної дії.

Правознавець за освітою, М. Вебер розпочав свої теоретичні дослідження у сфері економічної історії, що дало підстави для загальних висновків щодо природи та чинників суспіль-

ного розвитку. Він намагався розкрити зв'язок між економічним розвитком та іншими сферами суспільства (політикою, правом, релігією тощо), що ініціювало створення соціологічної теорії суспільства. Основним методом соціологічного бачення, за М. Вебером, стає метод дедукції на основі поняття «ідеальний тип»: категорії соціологічного пізнання (наприклад, власність, клас, держава) є лише абстракціями («ідеальними типами»), зіставлення з якими реально існуючих явищ сучасності чи минулого є основою їх наукового аналізу. Цей підхід було реалізовано в дослідженні ролі протестантської «господарської етики» в генезі західноєвропейського капіталізму («Протестантська етика та дух капіталізму»).

Значення теоретичної спадщини М. Вебера для подальшого розвитку соціологічної науки визначається не лише її парадигмальним характером (йдеться про веберівську традицію світової соціології), а й важливими доробками в дослідженні спеціальних проблем. Зокрема, його називають фундатором таких спеціальних соціологічних теорій, як соціологія міста, соціологія управління, соціологія політики, соціологія релігії. В розвитку соціології права (і як спеціальної соціологічної теорії, і як спеціальної теоретичної дисципліни в системі юридичних наук) також наявний вплив вчення М. Вебера, з яким пов'язується одна з кількох парадигм, існуючих у сучасній соціолого-правовій науці.

Аналіз «класичних» соціологічних теорій буде неповним, якщо не сказати про роль марксизму в становленні та розвитку соціології. Сучасні історики соціологічної науки визнають К. Маркса одним з фундаторів сучасної соціології, незважаючи на те, що він сам уникав навіть використання терміна «соціологія» і досить скептично ставився до сучасних йому соціологів. У марксизмі слід розмежовувати елементи ідеологічного змісту та суспільну теорію. У галузі методології суспільного пізнання марксистська парадигма ґрунтується на кількох базових положеннях. По-перше, це теорія соціального конфлікту, яка мала виділити механізми суспільного розвитку через виділення соціальних антагонізмів (класова боротьба тощо), що мають вирішуватися шляхом революційних суспільних змін. «Конфліктна парадигма» залишається важливою і в сучасній соціології. По-друге, це теорія «історичного

матеріалізму», який пояснює існуючі суспільні феномени через їх обумовленість у кінцевому підсумку економічним базисом суспільства. Вчення про суспільно-економічну формацію та взаємодію базису та надбудови мали пояснити не лише ті форми, в яких існують суспільні явища, а й спрямованість їхнього розвитку.

Наприкінці XIX ст. в Росії склалися умови для появи російської соціологічної школи, в межах якої розвивалася і українська соціологія. Виникнувши як запозичення західної соціологічної традиції, ця школа досить швидко стала помітним явищем у соціокультурному житті країни, діставши і міжнародне визнання.

У 60—80-х роках на позиції позитивістської версії соціологічної науки переходять представники різних гуманітарних наук: історики, юристи, економісти. Внаслідок цього відбулося оновлення методологічних основ цих наук. Наприклад, соціологічна школа у правознавстві, яка виникла в ці роки, стала явищем світового значення. Але в цілому методологічна неоднозначність, аморфність, що були характерною ознакою соціологічної науки цього часу, досить часто призводили до того, що соціологією називалося все що завгодно.

Серед різних соціологічних шкіл, що були заявлені в науці, можна говорити про домінування позитивізму, а в його межах — кількох шкіл.

1. Органічна школа розглядала суспільство за аналогією з природним організмом.

2. Географічний детермінізм виходив з того, що соціальний і культурний розвиток визначався головним чином факторами зовнішнього середовища.

3. Суб'єктивна соціологія (етико-психологічна школа) була найпомітнішим проявом соціології в суспільному житті, бо саме на цих теоретичних засадах будувалася вся світоглядна концепція народників. Своєрідність цієї теоретичної платформи полягала в тому, що послідовно велася боротьба проти крайностей позитивізму, в першу чергу соціал-дарвінізму та органіцизму. Основним теоретичним постулатом було розмежування двох типів наук — про природу та про суспільство. Відповідно до цього виділялися два методи — об'єктивний і суб'єктивний. Важливе значення для визначення суті

цього підходу мав висновок про те, що саме особистість (а не клас, як стверджували основні опоненти — марксистки) є основним, первинним елементом соціальних структур, а вивчення мотивів її дій, усього внутрішнього світу — основне завдання соціологічної науки.

У контексті загальних тенденцій розвитку соціологічної науки ці та деякі інші положення мали значний концептуальний потенціал і могли відкрити нову фазу в розвитку теоретичної соціології.

Події 1917 р. прискорили процес інституалізації соціології: було запроваджено наукові ступені з соціології, виникли нові кафедри в різних університетах. Істотно розширилася тематика соціологічних досліджень. Почали створювати спеціалізовані наукові установи. У 1919 р. було створено Соціологічний інститут, де плідно працювали представники різних методологічних і політичних орієнтацій — марксистки, неопозитивісти, неокантіанці; проводилися комплексні соціальні дослідження, закладались основи низки спеціальних соціологічних дисциплін.

У 1920 р. в Петрограді було відкрито соціологічне відділення факультету суспільних наук на чолі з П. Сорокіним, яке могло стати науковим центром світового значення. У цей же час було створено Соціологічний інститут у Києві, але про його діяльність практично нічого не відомо.

Однак досить скоро на розвиток соціологічної науки почали впливати соціально-політичні та ідеологічні процеси. "Перемога пролетаріату" ставала неминучою, в тому числі у сфері соціології. В центрі теоретичних дискусій була проблема співвідношення соціологічної школи та марксизму. Зокрема стверджувалося, "що марксистської соціології не може бути, вона може бути тільки буржуазною". За таких умов ставав неможливим вільний розвиток науки, вона політизувалась. Негативно позначалося й те, що було втрачено кадри — на початку 20-х років кращі вчені були змушені покинути країну.

Тільки з початком демократичних процесів кінця 50-х років стало можливим відродження соціології. Але послідовність політичних змін накладала певний відбиток і на розвиток соціологічної науки. Її предмет трактували звужено. Стверджувалося, що вона займається лише конкретними со-

ціологічними дослідженнями. На озброєння було взято концепцію 30-х років, згідно з якою історичний матеріалізм отожднювався з соціологією, а конкретні соціологічні дослідження, як не сумісні з філософською методологією, взагалі виводилися за межі соціологічного знання.

На жаль, ідеологічні догми доби тоталітаризму призвели до того, що конкретні соціологічні дослідження давали досить однобічну характеристику соціальних процесів, виділяючи лише позитивні риси. Тобто соціологічна наука була спрямована на створення ідеологічного камуфляжу, виправлення тих чи інших кроків політичного керівництва. Але поряд з цим склалися наукові колективи, що проводили об'єктивні дослідження, орієнтуючись на діагностику дійсного, а не бажаного стану суспільства, пошук шляхів для розв'язання соціальних проблем. Найпомітнішим явищем такого роду були дослідження соціально-економічного розвитку села, праці та управління у промисловості, освіти, сім'ї та шлюбу, бюджетів часу та ін.

Новий етап характеризувався також початком процесу створення соціологічних наукових установ не тільки в Москві, а й на периферії. Так, саме у цей час було створено перші наукові установи соціологічного напрямку в Україні: лабораторії, відділи в НДІ. Проте цей процес організаційної інституціоналізації був неповним. Він не торкнувся освіти (жодний навчальний заклад не готував професійних соціологів). Негативним було й те, що вітчизняна соціологія розвивалася в умовах ізоляції, штучно створеного методологічного монізму — всі інші теоретичні орієнтації, крім марксизму, було заборонено.

В результаті політичних змін кінця 80—початку 90-х років були створені принципово нові умови для розвитку соціологічної науки в Україні, а саме:

а) виникло соціальне замовлення на об'єктивну соціологічну інформацію. Органи влади почали орієнтуватися на пошук реальних проблем суспільного розвитку, що неможливо без соціального діагнозу, нагромадження та аналізу соціальної інформації;

б) в ідейно-теоретичних процесах утворилися умови для методологічного плюралізму, існування різних підходів, орієнтацій у соціальних дослідженнях;

в) суспільні науки стали «відкритими» для взаємного обміну зі світовою наукою.

Створення цих умов привело до принципово нової ситуації у самій соціологічній науці. В ній розпочався процес всебічної інституціоналізації як галузі *загальнолюдського гуманітарного знання*. Такий процес характерний для всіх районів колишнього СРСР. В Україні він супроводжується повільним, але досить очевидним набуттям українською соціологічною школою рис *національної школи*. Це виявляється не стільки у проблематиці досліджень скільки в акцентах на традиції соціально-гуманітарних досліджень, української культури в цілому.

Уповільнений розвиток вітчизняної соціології відбувався на тлі бурхливого розвитку західної соціології. Уже в повоєнний період у результаті інтенсивної спеціалізації та професіоналізації соціологія посіла одне з чільних місць у системі суспільних наук. Її вивчали в більшості розвинутих країн світу, вона включала кілька десятків спеціалізованих галузей.

Поряд з нагромадженням соціальної інформації та її аналізом соціологічна наука виконувала важливі соціально-управлінські функції — прогнозування, соціальної інженерії тощо. В середині століття визначилися основні теоретико-методологічні орієнтації. Розглянемо основні з них.

Найвпливовішим протягом кількох десятиліть був **структурний функціоналізм** (Парсонс, Мертон), який робить акцент на принципі цілісності та інтеграції соціальної системи. В основі пояснення всіх соціальних явищ і процесів лежить принцип функціоналізму, тобто залежності від тих функцій, що виконуються при деяких явищах у межах системи. В межах структурного функціоналізму було створено досить продуктивну в теоретичних і прикладних дослідженнях систему категорій, яка використовується в усіх галузях соціологічної науки (соціальна система, функція, роль, структура тощо).

Інтераціоналізм (Дж. Хоманс, Е. Гофман) акцентував увагу на процесах взаємодії індивідів та груп, під час яких створюються стійкі соціальні структури та інститути. Виходячи з такого розуміння вивчаються міжособові відносини.

Феноменологічна соціологія розглядає суспільство як результат духовної взаємодії людей. Існує кілька концепцій

феноменологічної соціології: соціологія знання Лукмана, етнометодологія Гарфінкеля, структурна соціологія Тіріак'яна та ін. Феноменологи намагаються вивчати суспільне життя у його суто людських проявах — через уявлення, мотиви, цінності практично діючих людей. У зв'язку з цим центр уваги переноситься у сферу психології, лінгвістики, етнології, а сама феноменологічна школа дедалі більше інтегрується в традиційні галузеві соціологічні теорії.

Досить значне місце в західній соціології посідає **неопозитивізм**. Його основні постулати стосуються природи наукового пізнання, визначаючи, що істинність наукових даних можна оцінити лише на основі емпіричної перевірки. Важливе значення має теза про те, що всі суспільні явища можуть бути (і навіть мають бути) описані та виражені в кількісній формі, а сама наука має звільнитися від ідеології, різних форм ціннісного підходу. В останні роки неопозитивізм дещо зміцнив свої позиції у межах прикладних досліджень, попит на які зростає.

Неофрейдизм продовжує традиції психоаналізу З. Фрейда і має значний вплив на сучасну соціологію та психологію. Центр уваги переноситься з внутрішніх психічних процесів на міжособову взаємодію: психічні норми трактуються як форма адаптації особи до суспільного середовища, а всілякі порушення соціальної ідентифікації визначаються як соціальна патологія.

Перелік концепцій не буде повним, якщо не згадати про вплив марксизму на створення неомарксистських теорій. Для західної соціології характерна постійна конфронтація з тим «варіантом марксизму», що набув характеру офіційної доктрини в соціалістичному таборі. Поряд з цим деякі важливі положення марксизму через неомарксизм увійшли до методологічного базису західної соціології. Це було особливо очевидно при вивченні соціальної структури, соціального конфлікту, економічного розвитку та ряду інших питань.

Наявність конкуруючих соціологічних парадигм стимулює пошуки сучасних соціологів у напрямі створення інтегративних теоретичних підходів, які б знімали односторонність теорій. Такі інтегративні теорії почали з'являтися у 80-х роках. Серед значущих слід відзначити такі: а) теорія структурації Е. Гідденса (основна теза: кожне дослідження у соціальних науках

має справу з поєднанням дії та структури); б) теорія «соціальної дії та соціальних систем» Ю. Хабермаса (основні положення: слід диференціювати «життєвий світ» і соціальні системи, оскільки останні можуть поглинути власне соціальну дію); в) теорія «багатовимірності соціології» Дж. Александера (основна проблема: виникнення порядку з хаосу соціальних дій); г) теорія «радикальної соціології» Д. Коллінза (основний предмет досліджень — «ритуальні ланцюги», тобто виникнення певної системи індивідуальних інтеракційних досвідів).

Існують і інші варіанти «інтегративної соціології», які разом з сучасними варіаціями класичних теорій утворюють надзвичайно багатий спектр сучасної соціології. Підсумовуючи тенденції розвитку соціологічної теорії, російський соціолог В. О. Ядов зазначав, що найпродуктивнішим шляхом подолання методологічної кризи є, по-перше, «методологічний відступ» — використання сукупності різних теоретичних підходів до аналізу соціальної реальності (поліпарадигмальність), перехід від позитивістськи орієнтованих кількісних методів до методів якісного дослідження; по-друге, «теоретичний наступ» — створення нових глобальних теорій (мета теорій), що здатні поєднати нове бачення соціуму (його тотальність, глобалізм) з визнанням вирішальної ролі активності соціального суб'єкта у процесі суспільних змін.

Сучасне становище західної соціології не можна вичерпно охарактеризувати лише на основі теоретико-пізнавальної функції. Важливим виміром її стану стає виконання прикладних функцій. Соціологічні методи проникають практично в усі галузі людської діяльності. Сучасне західне суспільство неможливо уявити без їх широкого використання. Характерною рисою стає поширення міждисциплінарних праць, коли соціологічні методи інтегровані в інші прикладні науки (дисципліни) — соціоінженерію, маркетинг тощо.

Таким чином, у розвитку сучасної західної соціології виділяють два процеси: з одного боку, спроби виходу з кризи у сфері теоретичної соціології шляхом відмови від традиційних теоретичних орієнтацій, створення нової, постмодерністської методології, з другого — широкий розвиток прикладної соціології, яка дедалі більше орієнтується на вузькі проблеми та стає менш залежною від «великих теорій».

Суспільство як об'єкт соціологічного аналізу

§ 1. Суспільство як соціальна система

На повсякденному рівні під суспільством розуміють сукупність людей, які об'єднані конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності.

У соціології поняття «суспільство» має ширше, універсальне значення. Воно має сенс лише тоді, коли так чи інакше протиставляється простій сукупності окремих людей. Суспільство — це сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми у процесі їх життєдіяльності.

Поняття «суспільство» відрізняється від понять «країна» і «держава»: «країна» — це населена територія, що має певні кордони і наділена суверенітетом, а «держава» — це політична організація країни, що покликана керувати взаємовідносинами між людьми і включає певну форму правління (монархія, республіка), форму державного устрою (унітарна, федеративна), вид політичного режиму (авторитарний, демократичний).

Суспільство — соціальна організація людей, основою якої є соціальна структура. Суспільство як соціальна організація характеризує не тільки країни, а й нації, народності та племена. Був час, коли чітких державних кордонів, що відмежовують одну країну від іншої, не існувало. Та й країн у звичайному для нас розумінні не було, цілі народи і племена досить вільно пересувалися в просторі, присвоюючи нові території. Коли процес переселення народів закінчився, почали формуватися держави, з'явилися кордони. Народи, що вважали себе обділеними, почали боротьбу за перерозподіл кордонів. Таким чином, історично країни виникли як результат територіального розподілу світу.

Суспільство ж існувало і в ту далеку епоху, коли не було країн і держав. Отже, поняття «суспільство» можна віднести до будь-якого періоду в історії людства.

Суспільство наділено своїми специфічними ознаками. Першою ознакою суспільства звичайно називають територію, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків. Територія — основа соціального простору, в якому складаються, розвиваються відносини і взаємодії між індивідами.

Другою відмінною рисою суспільства є його здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків.

На ранніх етапах історії людства стійкість суспільства досягалася перш за все шляхом міжособової взаємодії. Людей пов'язували узи родини і суспільства, що будувалися на емоційній основі, на звичці та під загрозою залишитися без допомоги і підтримки.

Однак зі зростанням населення головним стабілізуючим фактором суспільства стають соціальні структури як стійкі соціальні утворення, зв'язки, відносини: соціальні інститути, соціальні спільноти і т. ін., що виконують життєво важливі для суспільства завдання.

Третьою ознакою суспільства є його автономність і високий рівень саморегуляції, що забезпечує підтримку і постійне відтворення складної системи соціальних відносин. Суспільство постійно відтворює соціальну якість своїх структур і відповідно соціальні якості індивідів і груп індивідів, що включені в їх функціонування. Здатність до відтворення соціальних взаємодій характерна і для кожного інституту організації та спільноти.

Суспільство наділено внутрішніми механізмами включення до системи взаємозв'язків соціальних новоутворень, яка склалася і виступає його четвертою ознакою. Воно підкоряє своїй логіці інститути, організації, спільноти, що виникають, змушує їх діяти відповідно до усталених соціальних норм і правил. Таким чином відбувається процес адаптації структурних елементів до форм і способів функціонування суспільства.

Отже, суспільство — це універсальний «спосіб» організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей, стабільний, саморегу-

льований, самовідтворюваний. Суспільство являє собою соціальну систему, тобто цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодія і відносини.

Соціальний зв'язок — це набір фактів, що зумовлюють спільну діяльність у певних спільнотах у конкретний час для досягнення тих чи інших цілей. Соціальні зв'язки налагоджуються об'єктивно під впливом соціальних умов, в яких живуть і діють індивіди. Сутність соціальних зв'язків виявляється у змісті і характері дій людей, що становлять дану соціальну спільноту. В соціології виділяють зв'язки взаємодії, відносин, контролю, інституційні і т. ін.

§ 2. Соціальна взаємодія та соціальні відносини

Соціальна взаємодія — це процес, у якому люди діють і випробовують вплив один на одного. Механізм соціальної взаємодії включає індивідів, які здійснюють ті чи інші дії, зміни в соціальній спільноті чи суспільстві в цілому, що їх спричиняють ці дії, вплив цих змін на інших індивідів, які становлять соціальну спільноту, і зворотну реакцію індивідів.

Будь-який вид соціальної діяльності людей, будь-який соціальний процес складається з простих елементів, які відображає поняття «соціальна дія». М. Вебер під соціальною дією розумів «дію людини (незалежно від того, чи має вона зовнішній або внутрішній характер, чи зводиться до неутручання або до терпеливого прийняття), яка за передбаченою дією особи або діючими особами згідно зі своїм змістом співвідноситься з дією людей або орієнтується на неї». Зрозуміло, що соціальна дія має дві особливості: по-перше, вона є раціональною та усвідомленою, а по-друге, орієнтованою на поведінку інших людей. Очевидно, що, здійснюючи соціальні дії, кожна особистість відчуває на собі дії інших людей. Відбувається обмін діями, або соціальна взаємодія.

Соціальна взаємодія — це система взаємозумовлених соціальних дій, пов'язаних циклічною причинною залежністю, за якої дії одного суб'єкта є водночас причиною та наслідком відповідних дій інших суб'єктів. Можна сказати, що кожен соціальну дію

спричинює попередня соціальна дія та водночас вона є причиною наступних дій.

У здійсненні соціальних дій велику роль відіграє система взаємних очікувань, що їх виявляють один до одного індивід та соціальні групи перед здійсненням соціальних дій. Такі очікування можуть мати невизначений характер при короткочасній взаємодії, а можуть бути й сталими при взаємодії, що часто повторюється, чи при рольовій взаємодії. У разі сталої взаємодії очікування індивідів постійно видозмінюються, але разом з тим з'являється певний набір сталих соціальних очікувань, які надають взаємодії досить упорядкованого та передбачуваного характеру. Така взаємодія веде до становлення тривалих і самостійних зв'язків — соціальних відносин.

Розрізняють два загальні типи взаємодії: співробітництво та суперництво (конкуренція). Співробітництво розуміють як взаємопов'язані дії індивідів, спрямовані на досягнення загальних цілей, з обоюсторонньою вигодою для взаємодіючих сторін. Взаємодія на основі суперництва включає намагання випередити прагнення до ідентичних цілей.

Існують два рівні соціологічного дослідження соціальної взаємодії: мікрорівень та макрорівень. Взаємодію людей один з одним у парах, малих групах або міжособову інтеракцію (англ. interaction — взаємодія людей у групі, суспільстві) вивчають на мікрорівні.

Макрорівень соціальної взаємодії включає великі суспільні структури, основні інститути суспільства, право, сім'ю та ін. В соціології є кілька основних теорій міжособової взаємодії: теорія обміну (Дж. Хоманс, П. Блау), теорія керування враженнями (Є. Гофман), психоаналітична (З. Фрейд).

Розглянемо, наприклад, теорію обміну. Теорія обміну визначає соціальну поведінку як взаємодію людей, які перебувають у безперервних процесах матеріального та нематеріального обміну один з одним, що можна пояснити положеннями, основанийими на психологічному біхевіоризмі. Відповідно до біхевіоризму поведінка людини підпорядкована основному правилу: чим частіше соціальна дія особистості винагороджується, тим частіше вона намагатиметься робити цю дію. При цьому людина має бути впевнена в тому, що інша людина з користі, яку вона вам надає, не дістане вигоду, більшу за вашу.

За другим положенням біхевіористів — положенням цінності, чим ціннішим для особистості є досягнення певного результату, тим більше вона намагатиметься вчинити дію, спрямовану на його досягнення.

Таким чином, соціальний зв'язок встановлюється та підтримується, якщо він відповідає особистій доцільності і плата не перевищує винагород; якщо досягнуто взаємної погодженості та єдності критеріїв плати і винагороди всіх учасників соціальної взаємодії, тобто досягнуто взаємної ефективності зв'язку. Якщо одна зі сторін ображена, вона намагатиметься ці зв'язки відрегулювати по-новому, так виникає основа для конфлікту.

Але ці положення сприяють розумній поведінці людей у тому разі, коли взаємодія є симетричною та взаємовигідною. Для пояснення несиметричних відносин, тобто феномена влади, насильства, соціальної нерівності, Дж. Хоманс пропонує принцип найменшого інтересу, який полягає в тому, що особа, найменше зацікавлена у продовженні соціальної ситуації обміну, володіє більшою здібністю визначати умови обміну інших учасників ситуації. Результатом цього є поява влади, оскільки в обміні одна людина має більшу здібність винагородити інших, ніж вони можуть винагородити її.

Для пояснення соціальної стратифікації Дж. Хоманс користується принципом дистрибутивної справедливості, згідно з яким деяке відношення обміну полягає у винагороді учасників пропорційно їх затратам, що обов'язково породжує диференціацію людей, їх соціальну нерівність, і саме це, на думку вченого, є цілком справедливим, закономірним, бо відображає пропорції особистих внесків людей у суспільне ціле.

Автор концепції соціальної еволюції соціолог Р. Парк розглядав конкуренцію як рушійну силу розвитку взаємодії людей, яка може набувати форми конфлікту, внаслідок чого люди змушені внутрішньо пристосовуватися до ситуацій, спричинених змаганням і конфліктом, а коли це відбувається, конфлікт згасає. Завершує цей процес асиміляція, що веде до глибокої трансформації особливостей під впливом тісних контактів, тобто простежується лінія: конкуренція, конфлікт, пристосування, асиміляція.

П. Сорокін зазначав, що сукупність індивідів, що перебувають у взаємодії, становить соціальну групу.

Взаємозалежність сторін у процесі взаємодії може бути рівною або одна сторона може більше впливати на іншу, тому можна відзначити одно- та двосторонню інтеракцію. Інтеракція може охоплювати всі сфери людської життєдіяльності (тотальна інтеракція), а може лише одну. В незалежних сферах люди не впливають один на одного.

П. Сорокін виділяє такі типи соціальної взаємодії: організовано-антагоністична система інтеракції, яка основана на примушуванні; організовано-солідарна система інтеракції, яка основана на добровільному членстві; організовано-змішана солідарно-антагоністична система, яка частково керується примусом, а частково — добровільною підтримкою усталеної системи взаємовідносин та цінностей. Він підкреслює, що соціальні взаємодії виступають як соціокультурні, водночас відбуваються три процеси:

- взаємодія норм, цінностей стандартів, що містяться у свідомості людини та групи;
- взаємодія конкретних людей та груп;
- взаємодія матеріалізованих цінностей суспільного життя.

Соціальні взаємодії породжують соціальні відносини. Однак схожі взаємодії іноді породжують різні за розміром соціальні відносини. Це відбувається тоді, коли соціальні взаємодії здійснюються на різній основі. Деякі соціологи вважають, що цією основою, яка визначає зміст соціальних відносин, є цінності.

Соціальні відносини виникають із взаємодій, спрямованих на досягнення різного роду цінностей. Під цінностями добробуту розуміють ті цінності, які є необхідною умовою підтримання фізичної та розумової активності індивідів. До цієї групи цінностей належать перш за все благополучність, тобто здоров'я та безпека людей; багатство — різні послуги та матеріальні блага; майстерність — набута професійність у деякій практичній діяльності; освіченість — знання та інформаційний потенціал особистості, а також її культурні зв'язки.

Інші цінності, як правило, виявляються у діях як даної особистості, так і інших. Серед них значущою є влада, тому

що володіння нею дає змогу придбати будь-які цінності. Повага — це цінність, яку становлять статус, престиж, слава та репутація. Прагнення до володіння цією цінністю вважається однією з основних людських мотивацій. Моральні цінності включають доброту, відчайдушність, справедливість, працьовитість і т. ін. Афективність — це цінності, що включають перш за все любов і дружбу.

Соціальні відносини створюються внаслідок взаємодій, що повторюються, коли, з одного боку, спостерігається потреба до придбання цінностей або контролю над ними, а з другого — є ресурси бажаних цінностей. Зміст та суть соціальних відносин залежать від того, як поєднуються у взаємодії потреба у цінностях та володіння ними.

Підхід до вивчення соціальних відносин під кутом зору володіння та обміну цінностями дає можливість проаналізувати відносини у сфері політики, бізнесу, виробництва та ін.

Взаємодія веде до становлення нових соціальних відносин, які являють собою відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами.

Таким чином, суспільство складається з безлічі індивідів, їх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. Однак його не можна розглядати як просту сукупність індивідів, їх зв'язків, взаємодій і відносин. Суспільство — це не сумативна, а цілісна система, яка наділена системною якістю. Суспільні взаємодії і відносини мають надіндивідуальний, надособистісний характер, тобто суспільство — це деяка самостійна субстанція, яка стосовно індивідів первинна. Кожен індивід, народжуючись, підпадає під вплив певної структури зв'язків і відносин і в процесі соціалізації включається до неї.

Системна якість суспільства досягається завдяки корелятивним зв'язкам, взаємодіям і відносинам, що включають координацію і субординацію елементів. Координація — це певна узгодженість елементів, той особливий характер їх взаємної залежності, який забезпечує збереження цілісної системи. Субординація — це підлеглисть і супідрядність, що вказує на особливе специфічне місце, неоднакове значення елементів у цілісній системі. В результаті координації і субординації суспільство стає цілісною системою з такими якостями, яких не має жоден із включених до нього елементів. Внаслідок

своїх інтегральних властивостей соціальна система набуває самостійності стосовно її складових, самостійного способу свого розвитку.

§ 3. Соціальні зміни та соціальний розвиток

Будь-яка наука, об'єктом дослідження якої є сучасне суспільство, так чи інакше звертається до проблеми суспільної динаміки, оскільки саме вона — одна з найхарактерніших рис сучасного світу. Соціологія внаслідок своєї предметної орієнтації на пізнання суспільства як певної соціальної цілісності досліджує соціальні зміни як грань, аспект загальної динаміки суспільства. Категорія «соціальні зміни» має чітко визначений зміст, що дає змогу виділити соціальні зміни як різновид суспільної динаміки. Ця категорія фіксує не будь-які зміни в тих чи інших суспільних сферах, а лише ті, що створюють у часі якісно різні стани соціальної взаємодії на рівні соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних інститутів, соціальних організацій чи будь-яких інших об'єктів, що відповідають предмету соціології.

Вивчення соціальних змін у соціології спирається на значні теоретичні традиції. Досить згадати, що вже в ранніх версіях соціологічної теорії (наприклад, у О. Конта) теоретичні завдання поділялися на дві групи проблем: пояснення соціальної статичності (тобто суспільства в його структурних вимірах) та пояснення соціальної динаміки (тобто суспільства в його розвитку). Сучасні соціологічні теорії соціальних змін залежно від інтерпретації головних чинників можна досить умовно поділити на три різновиди:

а) *соціокультурні теорії* — пов'язують соціальні зміни з динамікою духовної сфери суспільства (система цінностей, ідеології, способи накопичення та поширення знань, світоглядні орієнтири, наука і т. ін.);

б) *технологічні теорії* — виводять зміст та спрямування соціальних змін з особливостей техніко-технологічного розвитку матеріального виробництва. Такі теорії особливо по-

ширилися на перших стадіях сучасної науково-технічної революції;

в) *соціально-економічні теорії* — намагаються пояснити соціальні зміни через встановлення змісту взаємодії економічного базису та надбудови.

Незважаючи на те, що ці теорії досить часто відтворюють реальні риси зумовленості соціальних змін, повного їх пояснення вони не дають.

Соціологічний аналіз соціальних змін передбачає виділення певних ознак, що створюють їх якісну визначеність:

а) процесуальність, тобто логічний зв'язок окремих станів об'єкта у часі, їх певним чином організована послідовність, де початковий стан може порівнюватися з кінцевим;

б) масовий характер, тобто окремі події суспільного життя можуть бути віднесені до соціальних змін тільки за умови їх масовості та значимості для тих чи інших соціальних систем;

в) суспільно зумовлені зміст, джерела та результати, оскільки вони можуть відбуватися лише в суспільстві і лише в соціальній взаємодії його інститутів;

г) наявність причинно-наслідкових зв'язків як у структурі самого процесу змін, так і з зовнішнім середовищем.

Для сучасної соціологічної науки загально визнаною є певна теоретична модель процесу дослідження соціальних змін, яка спрямована перш за все на відтворення саме змін у соціальному об'єкті.

Основними стадіями такого дослідження є такі:

1) фіксація за допомогою спеціалізованих соціологічних інструментів (як емпіричного, так і теоретичного дослідження) початкового стану об'єкта;

2) вивчення окремих станів об'єкта, що виникають у часі, їх взаємної зумовленості та механізму дії зовнішніх чинників;

3) фіксація реальних змін, тобто порівняння початкового та (умовно) кінцевого стану об'єкта;

4) пошук, накопичення та систематизація знань про джерела виникнення цих змін;

5) створення на основі цієї інформації базової теоретичної моделі процесу та її застосування з науковою та практичною метою (наприклад, для прогнозування).

Існує кілька підходів до типології соціальних змін. Вони різняться ознакою, за якою виділяються ці типи. Найзагальнішою є типологія залежно від того, яких елементів соціальної системи стосуються зміни. В цьому разі виділяють такі різновиди.

Структурні зміни, тобто зміни у взаєморозміщенні елементів соціальної системи. Наприклад, економічні реформи, процеси приватизації в українському суспільстві спричинилися до появи нових соціальних груп і до якісної зміни старих, тобто соціальна структура зазнала структурних змін. Такі зміни можуть мати як кількісний (зміна чисельності і т. ін.), так і якісний (поява нових спільнот) характер.

Процесуальні зміни, тобто зміни в характері взаємодії певних елементів соціальних систем. Коли ми фіксуємо виникнення соціальних суперечностей у взаємовідносинах якихось спільнот або появу конкуренції між товаровиробниками, то саме це є виявом процесуальних змін.

Функціональні зміни фіксуються як зміна одного з інституціоналізованих стандартів поведінки окремих елементів соціальних систем у конкретних ситуаціях реалізації соціальних функцій. Наприклад, реалізація в Україні стратегії дерегулювання підприємницької діяльності передбачає певні обмеження контрольних повноважень багатьох органів державної влади, що є саме функціональною зміною у діяльності цих соціальних інститутів.

Мотиваційно-ціннісні зміни відбуваються у сфері суб'єктивної регуляції соціальної поведінки і виявляються у динаміці потреб інтересів, мотивів, настанов тощо. Такі зміни мають особливе значення, оскільки будь-які інституційні перетворення (керовані або стихійні) мають супроводжуватися змінами в механізмах суб'єктивної регуляції соціальної поведінки. Наприклад, дослідження промислових соціологів довели, що успіх технологічних або організаційних нововведень значною мірою залежить від наявності адекватних змін у мотивації працівників, їх суб'єктивній орієнтації на прийняття цих нових стандартів діяльності.

Інший підхід базується на виділенні тих сфер суспільного життя, де такі зміни локалізовано. Відповідно можна виділити такі різновиди соціальних змін: соціально-економічні, со-

ціально-технологічні, соціально-політичні, соціально-правові, соціокультурні і т. ін.

У сучасній соціології досить важливим напрямом досліджень є вивчення деяких різновидів соціальних змін, що мають багатовимірний комплексний характер і звичайно розглядаються як якісно усталені різновиди соціальних змін, як самостійний об'єкт дослідження не лише соціології, а й інших суспільних та гуманітарних наук. Розглянемо деякі з них.

Революція — це комплексна зміна істотно важливих сфер життєдіяльності суспільства, що відбувається різко, у формі стрибка та є переходом від одного якісного стану до іншого. Такий підхід радикально змінює соціальну систему як структурно, так і функціонально. Особливість революцій полягає в тому, що в них соціальним змінам передують певні якісні зміни в політичному житті, економіці. Наприклад, радикальна зміна соціальної структури нашої країни після Жовтневої революції 1917 р. стала можливою лише тому, що в результаті політичного перевороту було встановлено диктатуру більшовицької партії, знищено приватну власність, проведено інші економічні та політичні зміни. Історія людства знає чимало прикладів революційних змін. Найістотніший вплив мали: а) неолітична революція, яка тривала майже три тисячі років і привела до формування нового типу господарювання — виробничого, замість привласнюючого, що мало вирішальне значення для подальшого розвитку людського суспільства; б) промислова революція (XVIII—XIX ст.), яка мала своїм змістом формування фабрично-заводської індустрії, основаної на нових джерелах енергії та засобах праці, а соціальною суттю — перехід до капіталістичного ладу; в) сучасна науково-технічна революція, соціальні наслідки якої вражають сучасників, але в перспективі очікуються ще радикальніші соціальні зміни.

Реформа (на відміну від революції, з якою вона є парною категорією) являє собою часткові зміни у будь-якій сфері суспільної системи, що самі по собі не змінюють її природу. Реформа — це шлях поступових змін у суспільстві. Реформи бувають політичні (якщо змінюються елементи політичної системи чи характер їх відносин; наприклад, реформа виборчої системи, реформа органів виконавчої влади — адміністратив-

на реформа та ін.), економічні (якщо зміни стосуються форм господарювання, грошово-кредитної системи, оподаткування та ін.). Зміни в соціальних умовах людської життєдіяльності визначаються як соціальна реформа.

Модернізація — це перехід від доіндустріального до індустріального (в сучасних умовах — постіндустріального) суспільства, що передбачає рішучі зміни в усіх сферах суспільного життя. Теорія модернізації в сучасних умовах пояснює чинники та шляхи входження раніше відсталих країн до світового співтовариства.

Модернізація може відбуватися двома шляхами. Перший називають органічною модернізацією, оскільки суспільні зміни зумовлені переважно внутрішніми чинниками, тобто модернізація є логічним наслідком певних тенденцій розвитку країни. Особливістю такого шляху є те, що органічна модернізація починається з поступової зміни цінностей, культурних стандартів, світогляду. Тобто перш ніж модернізація стане реальністю, має бути усвідомлена потреба у відповідних їй змінах, мають сформуватися ціннісні підвалини нового типу соціальних відносин. У сучасних умовах такий шлях модернізації не є типовим. Переважає інша модель — неорганічна модернізація, що відбувається як «відповідь на виклик» розвинутіших країн. Вона починається і концентрується у сфері економіки та політики. Під впливом економічних та політичних змін починає змінюватися соціальна система, ціннісна структура суспільства. Вітчизняна історія ХХ ст. знає спроби проведення такої модернізації. Наприклад, сталінська індустріалізація відбувалася саме таким шляхом.

На відміну від органічної модернізації, такий шлях не гарантує від невдач, оскільки досить часто модернізація не дістає необхідної соціальної підтримки, а сприймається як спроба запровадити щось чужорідне.

Осмилення модернізації як специфічного феномена відбувається в межах соціологічних теорій модернізації, які відзначаються різноманіттям підходів і не мають чітко визначених основних понять. Спільним для них і водночас таким, що відрізняє їх від інших теорій суспільного розвитку, є певна соціально-філософська концепція «сучасності» («модерну»),

яка базується на певних «класичних» соціологічних теоріях. Базовим принципом цієї концепції є тлумачення модернізації як процесу, що в різних формах розширює масштаб автономії індивідуальності, її свободи.

Саме ця проблема була основною в різних соціологічних теоріях суспільного розвитку, які містили полярні соціологічні типології суспільства з точки зору автономії особи («спільність», «суспільство» у Ф. Тьонніса, «механічна» — «органічна» солідарність у Е. Дюркгейма). Ці підходи в різних тлумаченнях фіксували спільну рису процесів розвитку («модернізації»): загальний відхід від всеосяжної диференційованої належності людей до конкретних груп (від сімейних до «станових») як основних принципів організації суспільства і визначення базових рольових відносин «за згодою».

Основний зміст розвитку — звільнення особи. «Сучасним» стає лише те суспільство, яке здатне подолати властиве «традиційним» суспільствам відчуження людини від власності і від влади. Існує дві базові передумови такої свободи: абсолютний характер загальнолюдських моральних норм, здатних обмежити тотальні тенденції держави або певної суспільної спільноти, та плюралізм влади. Вільна особа — ядро громадянського суспільства на етапі його зрілості, яке створює умови для політичної модернізації — обмеження всеосяжної влади держави, створення ефективності представницької демократії та правової держави.

Можливість модернізації суспільства пов'язується з такими умовами: а) перетворення місцевих (локальних) ринків на загальний, універсальний, безособовий механізм, що стає посередником між автономними сегментами (елементами суспільства), а на цій основі зникає можливість застосування позаекономічного примусу; б) створення ринку праці як умови розрізнення ролей виробника та споживача, виділення виробництва з сімейного господарства, професіоналізації та підвищення продуктивності праці; в) технічне переоснащення всіх сфер життєдіяльності людини — індустріалізація.

Нововведення (інновації) — це початкова стадія керованої (свідомої) соціальної зміни. За своїм змістом нововведення

являють собою процес створення, поширення та використання (засвоєння) нових видів людської діяльності, який супроводжується зміною соціального механізму її реалізації. Соціальна практика ХХ ст. свідчить, що значна частина соціальних змін у різних сферах життя суспільства на своїх початкових стадіях є саме нововведенням за своїми процесуальними законами.

Трансформація — відносно новий термін, що використовується з кінця 80-х років для визначення специфіки соціальних змін у так званих постсоціалістичних країнах. За своїм змістом трансформація передбачає кілька стадій процесу: а) усвідомлення кризового стану суспільства, що стає системним; б) визначення (на рівні соціально-політичних програм та політичної ідеології) механізмів кризи та альтернатив соціального розвитку; в) формування політичних рішень щодо суспільно-політичного вибору (найчастіше це відбувалося у формі політичних революцій); г) перебудова суспільної системи на нових засадах, але з чітким усвідомленням того, що суспільство саме трансформується, а не руйнується. Трансформація відрізняється від модернізації не тільки своїм історичним контекстом, а й характером перебігу процесів, особливостями активності соціальних спільнот, що є рушійною силою трансформаційних процесів, особливо на їх початкових стадіях, коли ще не зовсім чітко визначилися початкові соціальні процеси, які можуть супроводжувати трансформацію (маргіналізація населення, розшарування і посилення соціальних дистанцій тощо).

Циклічні соціальні зміни були зафіксовані вже на перших стадіях вивчення соціальної динаміки. Відзначалося, що соціальні інститути (і суспільства в їх конкретно-історичних формах) у своєму розвитку відтворюють певні загальноприродні стадії — народження, зростання, зрілість, занепад, смерть, заміна новим. Ці проблеми активно досліджувала соціально-демографічна теорія, яка намагалася визначити соціальні закономірності розвитку поколінь. Однак існують і інші соціальні процеси, що є циклічними: оновлення знань, зміна соціально-технологічних вимог до професійної підготовки тощо. Дослідження останніх років засвідчили,

що в багатьох країнах циклічними (з різними періодами) є піки соціального напруження, періоди інтенсифікації, реалізації технічних нововведень, періоди загострення етнічних конфліктів тощо.

Загально визнаюмою для сучасної соціологічної науки є залежність соціальних змін від усього комплексу умов, що формуються в конкретному суспільстві. Але, виходячи перш за все з суто практичних проблем забезпечення можливості впливу на спрямованість та інтенсивність соціальних змін, важливо зумовленість соціальних змін розглядати диференційовано, виділяючи якісно відмінні групи (типи) зовнішніх умов — фактори. Основні різновиди факторів: а) внутрішні (соціальні, тобто умови, що склалися всередині соціальної системи і виявляються як характер соціальної взаємодії, структурні та функціональні риси тощо); б) зовнішні (економіко-технологічні, політичні, культурні, ідеологічні тощо). Важливим завданням при розкритті зумовленості соціальних змін є аналіз соціальної опосередкованості впливу зовнішніх факторів, оскільки цей вплив реалізується завдяки активності соціальних суб'єктів (людей, спільнот, політичних інститутів тощо) і через неї.

Наприклад, дедалі очевиднішим є те, що техніко-технологічні зміни переростають у соціальні процеси не автоматично, а через певні перехідні форми. Виділяють три способи впливу техніко-технологічних змін на соціальні процеси. Перша ситуація: технологічні перетворення спричиняють проблеми соціального порядку (неефективність соціальних інститутів, соціальне напруження, дисфункціональність і т. ін.). Для їх розв'язання необхідні соціальні зміни (структурні, мотиваційні, функціональні, процесуальні).

Друга ситуація: техніко-технологічні зміни розширюють можливості людини, соціальних спільнот та інститутів у їх діяльності в різних сферах, що стає передумовою для їх активізації, появи нових соціальних інтересів і потреб, які не завжди мають позитивну спрямованість. Наприклад, зміни у структурі злочинності в останні роки, поява нових її видів («комп'ютерні злочини») є наслідком доступності нових інформаційних технологій для значної частини населення.

Третя ситуація: нові технології створюють нові форми взаємодії людей, що за змістом є технологічними, а по суті — соціальними. В деяких галузях промисловості та послуг типовою стає ситуація виключення працівників з безпосередньої взаємодії — їх зв'язки здійснюються за допомогою новітніх інформаційних технологій. Саме це створює нові форми соціальних організацій на виробництві, які останнім часом активно вивчаються у соціології праці.

Важливим фактором соціальних змін є політична діяльність. У політичній сфері взаємодіють різні види політичних та соціальних інститутів: держава, політичні партії, соціальні спільноти, засоби масової інформації тощо. Їх взаємодія впливає на характер політичних рішень, які в свою чергу впливають на соціальні процеси. Для сучасних демократичних держав характерна наявність двох основних типів політичних факторів: а) політичні рішення, тобто рішення органів влади, що безпосередньо орієнтовані на проведення певних соціальних змін (наприклад, прийняття нового законодавства щодо пенсійної системи). Такі рішення у сукупності формують соціальну політику; б) політичні умови, тобто наявні можливості реалізації певних соціальних змін, зумовлені чинниками, що існують поза політичною системою суспільства. Найважливішим елементом цих умов є існуюча система законодавства та стандарти його застосування, що є типовими для органів влади. Таким чином, можна стверджувати, що політичні фактори можуть впливати на соціальні зміни як безпосередньо (на основі політичних рішень), так і опосередковано (як політичні або політико-правові умови).

Важливі фактори соціальних змін формуються у духовній сфері суспільства. Це перш за все ідеологія. Історія свідчить, що найвагомим за своїми наслідками соціальним змінам передувало формування їх ідеологічних обґрунтувань. Так, соціалістична революція в Росії мала таке обґрунтування в ідеології марксизму. Сила цього ідеологічного фактора підтверджується масштабністю (а зараз ми розуміємо — і трагічністю) цієї революції. Але не лише в масштабних соціальних змінах діє ідеологічний фактор. Навіть локальні соціальні зміни, якщо вони зачіпають інтереси певних соціальних спільнот, супроводжуються інтенсивними ідеологічними

процесами. Адже саме на рівні ідеології формується сама ідея (програма) змін. Не випадково, що соціальні зміни досить часто супроводжуються ідеологічними конфліктами, коли вступають у суперечність різні уявлення про характер та спрямованість (бажаність — небажаність) змін, які є у різних спільнот і які пов'язані з конкретним процесом змін. Наприклад, проведення приватизації у постсоціалістичних країнах супроводжувалося досить гострими ідеологічними дискусіями, які мали безпосередній вплив на хід цих процесів.

Основним методологічним принципом аналізу зумовленості соціальних змін є відмова розглядати їх у площині одностороннього редуціонізму, тобто зведення до одного з типів факторів (наприклад: економіка, ідеологія тощо). Важливо зрозуміти, що соціальні зміни — це результат дії комплексу факторів, які утворюють реальне буття суспільства.

Специфічним різновидом соціальних змін є соціальний розвиток. Якщо термін «соціальні зміни» фіксує зміни в соціальній системі безвідносно до їх спрямованості, то поняття «соціальний розвиток» має своїм ядром оцінний компонент. Це поняття фіксує процеси вдосконалення, поліпшення, зростання. Серед важливих атрибутів соціального розвитку звичайно виділяють такі: а) спрямованість (наявність певного континууму змін, усталеного ряду якісно різних станів); б) усталеність, відчутність зворотності кількісних та якісних змін; в) закономірність, тобто необхідний характер.

З початку становлення соціологічної науки точаться дискусії відносно самої можливості вивчення проблем соціального розвитку в її предметних межах, оскільки наявність оцінного компонента вимагає суб'єктивного (оцінного) знання (цінностей, ідеології тощо), а це начебто суперечить об'єктивності наукового методу соціології. Тому мають досліджувати лише соціальні зміни, не визначаючи їх як «прогрес» чи «регрес». Ці дискусії, на наш погляд, відображають реальні складності проблеми, неможливість її однозначного вирішення. По-перше, цінності (і оцінка в цілому) принципово не можна усунути з соціологічної науки, оскільки в пізнанні людської взаємодії неможливо чітко розмежувати об'єкт і суб'єкт дослідження: соціолог завжди інтегрований, включений у соціальну реальність, тобто змушений прийняти ціннісні уявлен-

ня; по-друге, очевидно, що категорія «соціальний розвиток» не може бути універсальною. Існують такі різновиди соціальних змін, які принципово неможливо оцінювати з точки зору «прогресу – регресу». Це, зокрема, мистецтво, релігія, філософія тощо.

По-третє, оцінюючи будь-які соціальні процеси як розвиток («прогрес»), ми фіксуємо лише одну грань їх реального буття. Навіть на рівні здорового глузду ми розуміємо, що розвиток будь-якого інституту завжди супроводжується дуже різними наслідками. Практика трансформаційних процесів у сучасній Україні дає багато прикладів таких амбівалентних (неоднозначних) змін.

Враховуючи сказане вище, стає зрозумілою важливість визначення оцінних понять, які мають бути критеріями для віднесення тих чи інших соціальних процесів до різновиду «соціальний розвиток». В історії сучасної соціології та соціальної науки в цілому було чимало спроб вирішити цю не просто теоретичну, а світоглядну проблему. Рішення пропонувалися надзвичайно різні як за змістом цих критеріїв, так і за процедурою їх застосування. Але домінував антропологічний підхід: соціальні зміни мають оцінюватися з точки зору забезпечення умов для розвитку та реалізації особистості.

Особистість у системі соціальних зв'язків

§ 1. Соціологічний вимір особистості. Соціальна якість особистості

Особистість — елемент будь-якої соціальної системи. Всі соціальні явища в кінцевому підсумку опосередковані індивідуальною дією людини. Наслідки будь-якої соціальної дії таким чином залежать, у всякому разі частково, від її впливу на особистість. Включення людини до суспільства здійснюється через різні соціальні спільноти (соціальні групи, соціальні інститути, соціальні організації), які персоніфікуються кожною конкретною особистістю. Внаслідок цього людина включається до безлічі соціальних систем та до системи прийнятих у суспільстві норм та цінностей. Кожна з цих систем певним чином впливає на неї. Отже, особистість стає не лише елементом соціальної системи, а й сама являє собою систему, яка має надзвичайно складну структуру. Без дослідження системи особистості і без вивчення процесів, які охоплюють повсякденне спілкування і міжособисті відносини, неможливо зрозуміти ті соціальні процеси, які управляють складними структурами суспільств.

Індивід включається до функціонування соціальної системи як особистість, наділена певними індивідуальними якостями. Внаслідок цього особистість не є механічним продуктом соціальної системи, вона також самодетермінована. Кожна особистість має певні індивідуальні та соціальні якості. Наслідком цього є соціальні відносини і соціальна поведінка особистостей, тобто відносини і поведінка особистостей, типологізовані на засадах однотипних відносин, і поведінка особистостей та інтегральних якостей тієї чи іншої системи.

Особистість у соціології розглядається у контексті соціальної системи, яка може бути подана у п'ятьох аспектах:

- 1) взаємодія особистостей, кожна з яких є носієм індивідуальних якостей;
- 2) соціальна взаємодія, наслідком якої є встановлення соціальних відносин і створення соціальних груп;
- 3) групова взаємодія, що ґрунтується на тих чи інших загальних обставинах (місто, село, трудовий колектив та ін.);
- 4) ієрархія соціальних позицій або статусів, які займаються особистостями, що включені до діяльності даної соціальної системи як сукупність соціальних функцій та ролей, які вони виконують на засадах даних соціальних позицій;
- 5) сукупність норм і цінностей, які визначають характер і зміст діяльності чи поведінки елементів даної системи.

Особистість — це конкретне відображення сутності людини, інтеграція в індивіді соціально значущих рис та соціальних відносин даного суспільства, яка певним чином реалізується у практичній діяльності. Те, що є особливо важливим для людини, виступає врешті-решт як мотиви та цілі її діяльності. Завдання соціології полягає у вивченні цих цілей і мотивацій для того, щоб їх результат був не випадковим, а наближався до бажаного. Існує певна межа, різниця між цілями людей і цілями суспільства. Соціологія має виявляти ступінь відхилення цілей людей від цілей суспільства.

Категорія «особистість» стосується кожної людини, оскільки вона індивідуально відображає значущі риси даного суспільства. Обов'язковими характеристиками особистості є ціннісні орієнтації та соціальні відносини, відносна самостійність (стосовно суспільства) та відповідальність за свої вчинки, а також самосвідомість. Відмінність однієї людини від іншої, специфічні біологічні та соціальні властивості (успадковані чи набуті) відбиваються у понятті «індивідуальність».

Дуже важливо мати на увазі, що особистість є не лише результатом, а й причиною тих соціально значущих дій, які відбуваються у даній соціальній сфері. Суспільні відносини (економічні, політичні, соціальні, ідеологічні) певного конкретно-історичного типу суспільства по-різному відбиваються і виявляються, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її діяльності. Людина водночас постає як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин. У процесі своєї діяльності вона інтегрує відносини навколишнього середовища і разом з тим

виробляє особливе ставлення до навколишньої дійсності. Соціальні відносини, опосередковуючись внутрішнім станом людини, виявляються в її діяльності як особисте ставлення до зовнішнього світу.

Специфіка особистості визначається її соціальною якістю, тобто сукупністю взаємопов'язаних елементів, зумовлених типом соціальної взаємодії особистості з іншими людьми в конкретних історичних умовах. Ця сукупність складається з таких елементів:

1. Соціально визначена мета діяльності.
2. Соціальні статуси та соціальні ролі.

Соціальний статус — становище індивіда або соціальної групи відносно інших індивідів, груп, яке визначається соціально значущими для даної суспільної системи ознаками (професійно-кваліфікаційними, економічними і т. ін.). Залежно від того, чи дістає людина свій статус завдяки успадкованим ознакам (стать, національність, раса і т. ін.), чи здобуває його внаслідок власних зусиль (освіта, професія), розрізняють відповідно статус «природжений» (аскриптивний) та здобутий.

Соціальна роль — нормативний зразок поведінки індивіда, який займає певну соціальну позицію (в суспільстві, соціальній організації, соціальній групі) і виконує відповідні функції. Деякі ролі індивід обирає вільно, прагнучи активно опанувати (наприклад, роль дружини, матері, чоловіка), інші ж йому дано незалежно від його волі й бажання (роль жінки, чоловіка, члена етнічної групи). З соціальною роллю пов'язані певні права та обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не лише від змісту рольових вимог, а й від можливостей, здібностей самого індивіда. Таким чином, будь-яка роль персоніфікується та суб'єктивується, тобто здійснення індивідом певної соціальної ролі зумовлено не тільки об'єктивними, а й суб'єктивними факторами. Соціальна роль характеризується також комплексом нормативних вимог до поведінки й очікувань (експектацій). Членам соціальної групи, які виконують ту чи іншу роль, представники групи (суспільства), що взаємодіють з ними, ставлять вимоги, встановлюють приписи способів соціальної поведінки, відносин, настанови і т. ін. Ці вимоги, накази набувають форми очікування певної поведінки. Так, від матері оточуючі очікують, що вона піклуватиметься про

свою дитину, від фахівця — що він професійно виконуватиме свої функціональні обов'язки і т.ін. Конституція України визначає права, свободи та обов'язки людини і громадянина, тобто конституційний статус. Це водночас є і рольовими вимогами до громадянина України. Якщо маєш певні права і свободи, то повинен мати й відповідні обов'язки.

Очікування та вимоги є компонентами системи регуляції соціальної поведінки, взаємодії у групах, суспільстві.

3. Норми і цінності, якими людина керується у процесі своєї діяльності. **Соціальні норми** — це вимоги суспільства, соціальних груп, які втілюються в еталони, моделі, стандарти належної поведінки. Це й правові норми, й звичаї, традиції тощо.

Цінність не завжди те, що дійсно потрібно і необхідно людині. Часто людина оцінює речі, предмети явища крізь призму поширених у даному суспільстві, в свідомості тієї чи іншої соціальної групи ціннісних критеріїв, готових оцінок та уявлень щодо належного, прекрасного, корисного та справедливого. Якщо в колі друзів шкіряна куртка є ознакою гідності, то її відсутність — це вже майже трагедія, особливо для підлітка. Ось і використовуються будь-які засоби, щоб мати цю ознаку, й кримінальні теж. Це один з факторів збільшення злочинності неповнолітніх.

4. Система знаків, яку вона використовує. Знаки (слова, жести і т.ін., а також способи їх сполучення) є засобом організації та трансляції спільної діяльності людей. Як і в знаряддях праці, в них «закодовані» певні способи соціальних дій людини. За допомогою знаків соціальна спільність управляє діяльністю індивідів. Для того, щоб вони могли брати участь у соціальній діяльності, вони повинні засвоїти набуті в даній соціальній спільності (соціальній групі, організації) знаки та способи їх сполучення.

Засвоївши це у процесі соціальної діяльності, індивід може користуватися ними для управління своєю власною поведінкою. Але знак виконує свої функції лише остільки, оскільки він має значення як продукт соціального досвіду.

5. Сукупність знань, які дають змогу виконувати свої ролі та орієнтуватись у навколишньому світі.

6. Рівень освіти та спеціальної підготовки.

7. Соціально-психологічні особливості.

8. Активність та ступінь самостійності у прийнятті рішень. Ці елементи у їх стійкому взаємозв'язку і утворюють систему особистості.

Однак індивіди, які включені до процесу соціальної взаємодії, мають безліч властивостей, врахувати які практично неможливо. Коли йдеться про особистості як про членів соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних організацій, то маємо на увазі не властивості окремих людей, а соціальні типи особистостей. У цьому терміні фіксується узагальнене відображення сукупності повторюваних істотних соціальних якостей особистостей, які входять до будь-якої соціальної спільноти.

Об'єктом соціологічних досліджень є не індивідуальні властивості, а соціальні думки та почуття, які проявляються у діях індивідів; не інтереси і відносини окремої особистості, а інтереси і відносини людей, які мають схожі соціальні характеристики і здійснюють свою життєдіяльність у схожих об'єктивних умовах, їх інтереси і відносини, які проявляються у соціальних діях за конкретних історичних умов.

Засади соціологічної типологізації особистостей можуть бути різні, в тому числі системи потреб, соціальних інтересів, ціннісних орієнтацій і т.ін. Найважливіші з них — статус і роль у системі соціальних відносин.

Таким чином, соціологія особистості досліджує особистість у системі соціальних зв'язків. Соціальний зв'язок — вся сукупність факторів, які зумовлюють спільну діяльність людей у конкретних умовах місця і часу заради досягнення конкретних цілей. Зв'язки можуть бути особисті, соціально-групові, організаційні, інституційні і т. ін. Вивчення особи в системі соціальних зв'язків передбачає насамперед дослідження її соціальних функцій (ролей) і статусів. Соціальні ролі можна розглядати як механізм взаємодії особистості і суспільства. Статус також може розглядатися через сукупність прав та обов'язків. Роль є динамічним аспектом статусу. Особистість соціально наділяється статусом і володіє ним відносно інших статусів. Здійснюючи права і виконуючи обов'язки, які становлять її статус, особистість грає певну роль. Але при цьому необхідно враховувати і відносну автономію особи в системі соціальних зв'язків.

§ 2. Соціалізація людини

Опосередковуючою ланкою між цілями суспільства й особистості виступає та чи інша соціальна система. Існують два механізми, які інтегрують особу в соціальну систему: соціалізації та соціального контролю. Предметом нашого вивчення є процес соціалізації. Механізм соціалізації розглядається як засоби, за допомогою яких культурні зразки (цінності, погляди, мова та ін.) формують основні параметри особистості (свідомість, почуття, здібності і т. ін.) у процесі навчання та виховання, опанування соціальних ролей. Соціалізація — це процес інтеграції індивіда у суспільство, в різні типи соціальних спільностей (група, соціальний інститут, соціальна організація) через опанування ним елементів культури, соціальних норм та цінностей, на засадах яких формуються соціально значущі риси особистості. Процес соціалізації за своєю суттю є культурним процесом, якщо розглядати культуру не просто як сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людиною, а насамперед з точки зору діяльності, яка має результатом і ту саму сукупність цінностей, і саму людину як найважливішу з них; діяльності, яка перетворює скарб людської історії на внутрішній скарб особистості і творчої діяльності з вироблення нових матеріальних та духовних цінностей, тобто єдиного у своїй основі процесу розвитку людських здібностей, які виявляються як предметно, так і духовно. Цей процес складається з виховання й освіти як специфічних засобів соціалізації людини та включає її в процес суспільного виробництва, у суспільно-історичну людську життєдіяльність.

Культура в цьому плані виконує багато функцій. Перш за все вона є засобом зберігання та трансляції людського досвіду, тобто її можна визначити як соціальну пам'ять. Культура поєднує духовні багатства, що нагромаджені людством у минулому, та духовні цінності сучасного суспільства і завдяки чому вона виконує освітню, виховну, комунікативну та регулятивну функції. Індивід стає особистістю шляхом засвоєння культури: цінностей, норм, звичаїв, традицій його соціальної групи, суспільства, мови та певних знань. Без перебільшення можна сказати, що культура робить людину людиною. Вона

здійснює соціальний контроль, стимулює та регулює поведінку людей. Як засіб соціального впливу культура забезпечує опанування та перетворення світу, тобто має інноваційну функцію. Культура також виконує функції інтеграції та диференціації суспільства. Освоєння культури створює у людей почуття належності до певної групи, нації, народу та ін., тому культура забезпечує цілісність спільностей, суспільства. Однак якщо культура поєднує одні з них, протиставляючи іншим, то вона є й джерелом дезинтеграції.

Існують різні форми культури. *Елітарна, або висока, культура* створюється привілейованою частиною суспільства або професійними творцями на її замовлення. Вона включає витончене мистецтво, класичну музику та високоінтелектуальну літературу. Це важко зрозуміти непідготовленій людині, як правило, елітарна культура на десятиріччя випереджає рівень сприйняття середньоосвіченої людини. Коло її споживачів — високоосвічена частина суспільства. Якщо рівень культури населення зростає, коло споживачів розширюється.

Народна культура створюється анонімними творцями. Вона включає до себе міфи, легенди, епос, казки, пісні, танці. Народна культура має колективний характер. За виконанням елементи її можуть бути індивідуальними (викладення легенди), груповими (виконання пісні) та масовими (карнавальний хід). Фольклор — це одна з назв народної творчості. Він є локалізованим, тобто тісно пов'язаний з традиціями певної місцевості, та демократичним, бо в його створенні беруть участь усі, хто бажає. Анекдоти, тости теж є видами фольклору.

Масова, або загальнодоступна, культура не виражає вишуканих смаків аристократії або духовних пошуків народу. Час її появи — середина ХХ ст., коли засоби масової інформації (радіо, преса, телебачення, грамзаписи, магнітофони) стали доступними для представників усіх соціальних верств та поширилися у більшості країн світу. Вона може бути національною та інтернаціональною. Масова культура має, як правило, меншу за елітарну або народну культуру художню цінність, однак вона має дуже велику аудиторію, зрозуміла й доступна всім незалежно від віку, соціального статусу та рівня освіти. Масова культура є авторською. Це, наприклад, популярна та естрадна музика.

Культура функціонує в суспільних взаємозв'язках на різних рівнях у певних конкретних формах. Для відображення цієї конкретної форми буття культури в соціології користуються поняттям субкультури.

Субкультура — це набір символів, переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, що відрізняють те чи інше угруповання або соціальну групу, визначають характерні риси особистості, яка формується у даному угрупованні або соціальній групі. Субкультура не заперечує загальнолюдської культури або культури, яка домінує у кожному конкретному суспільстві, але вона має свої специфічні ознаки, які пов'язані з особливостями життєдіяльності тих чи інших угруповань. Можна виділити західні, східні, конфесійні, професійні субкультури, субкультури організацій, соціальних груп та ін. Однак за всіх культурних відмінностей базові цінності субкультури та загальної культури, культури, яка домінує у суспільстві, є єдиними. Якщо ж субкультура не просто відрізняється, а й протистоїть домінуючій культурі, перебуває у конфлікті з панівною культурою, то таку субкультуру визначають як контркультуру. Наприклад, субкультура злочинців є за своїм змістом контркультурою. В літературі звичайно застосовують термін не «злочинна контркультура», а «делінквентна, або асоціальна, субкультура». У злочинців складається своя мораль, своя система цінностей та норм, що протистоїть цінностям суспільства, в якій сам злочин є морально виправданим. Особистість розвивається та діє відповідно до цінностей та норм свого кримінального оточення, не сприймаючи цінностей культури суспільства у цілому.

Американський соціолог В. Міллер вважає, що асоціальна субкультура дуже часто розвивається у нижчих верствах суспільства. Її цінності та настанови виникають у результаті імміграції з інших країн, внутрішньої міграції з сільської місцевості у місто, переміщення з однієї соціальної групи в іншу, коли мігрант не може або не хоче швидко опанувати цінності нового середовища. Субкультура розвивається остільки, оскільки існує проблема адаптації (пристосування) до іншої культури, але це пристосування має конфліктний характер. Виникнення субкультури зумовлено потребою в адаптації до незвичайного середовища, а її носіями є маргінали.

Джерела виникнення субкультури засуджених пов'язані зі зміною характеру життєдіяльності особистості у місця позбавлення свободи, тобто субкультура засуджених також є за своєю соціальною суттю адаптивним, пристосувальним механізмом.

Усвідомлення культурного змісту процесу соціалізації потребує звернути увагу на виховання та освіту як процеси цілеспрямованого впливу на людину. До того ж треба взяти до уваги, що соціалізація — це не просто передача новим поколінням людей соціально-історичного досвіду покоління минулого, це не просто відновлення минулого досвіду. Це відновлення здатності до виходу за його межі, здатності на основі вже існуючого створити принципово нове, яке має аналог у минулому. Єдність виховання і освіти може бути реалізована тільки в розвитку здатності до творчості, в гармонізації особистості, що і є основною метою і виховання, і освіти. Але ж єдність не означає тотожності виховання і освіти. Виховання і освіта за наявності загальної основи й мети мають і свої специфічні завдання, свої проблеми, свої способи й засоби їх розв'язання.

Значне місце у розвитку особистості й суспільства посідає **освіта**.

Протягом тисячоліть соціальний прогрес усього людства та окремих країн не був безпосередньо пов'язаний з освітою, яка була надбанням лише вузького, привілейованого прошарку населення. Нині освіта є потенційно могутнім чинником соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку суспільства. Вона проникає у всі клітини соціального організму, бере на себе відповідальність у вихованні молоді, розвитку людини, у підготовці кваліфікованих кадрів для всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Розвиток науково-технічного прогресу, постійно прискорюваний процес оновлення знань передбачають і потребують високої професійної й загальнокультурної підготовки кожної людини, створення умов для безперервного самовдосконалення особистості. В усьому світі сьогодні зростає кількість молоді, що навчається.

Освіта являє собою процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок з метою підготовки людини

до життя і праці. Вона є найважливішою, стрижневою сферою духовного зростання людини, формування інтелектуального й етичного потенціалу суспільства.

Функціонування освіти базується на певних принципах, до найважливіших з них слід віднести такі: 1) принцип загальності або демократизації (освіта доступна для будь-якої людини незалежно від її соціального становища і походження, віку, національності, статі і т. ін.). 2) принцип творчого ставлення до навчання як з боку учня, так і з боку вчителя. Освіту не можна зводити лише до надбання і споживання знань. Навчання сьогодні необхідно розуміти як діяльність не стільки репродуктивну, що відтворює, скільки як продуктивну, творчу, у процесі якої учень не тільки засвоює професійні знання й способи їх використання, а й сам створює нові знання, новий соціально значущий досвід; 3) навчальна діяльність має бути організована відповідно до суспільної природи будь-якої людської діяльності (спільна діяльність, співпраця); 4) принцип єдності навчання й виховання; 5) принцип єдності теорії і практики в системі навчання; 6) принцип єдності всієї системи освіти, що забезпечує можливість кожній людині послідовно пройти всі рівні освітньої підготовки від дошкільної до вищої школи; 7) принцип системності освіти, що передбачає раціональну послідовність і взаємозв'язок навчальних дисциплін і форм навчальної роботи на основі найзагальніших логіко-дидактичних вимог до навчання; 8) принцип безперервності освіти. Освіта повинна продовжуватися все життя людини — з дитячих років до старості. Тим самим забезпечується відповідність культурно-освітнього рівня особистості постійно зростаючим суспільним потребам; 9) принцип соціальної ефективності освіти та її постійного оновлення.

Із принципів системи освіти впливають її основні функції.

До них можна віднести:

— соціально-економічну функцію, пов'язану з формуванням і розвитком кадрового, науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства, з посиленням інтеграції науки з виробництвом;

— соціально-політичну функцію, яка регулює соціальний баланс суспільства, впливає на політичні й національні процеси;

— культурно-гуманістичну функцію, що відображає розвиток духовного життя суспільства, забезпечуючи трансляцію культури і розвиток людини.

Звичайно, у житті ці функції існують у тісному взаємозв'язку і перетинаються одна з одною. При цьому початковою, визначальною функцією освіти слід вважати культурно-гуманістичну. Усі інші функції, незалежно від їх значущості для різних сфер життєдіяльності суспільства, зумовлені нею. Це положення має принципове значення для визначення основної мети освіти. **Головна мета** сучасної української системи освіти, як зазначається в Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ ст., *створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості, формування покоління, здатного навчатися протягом життя, створювати і розвивати цінності громадянського суспільства.*

Зміст освітніх цілей має багаторівневий характер. Їх диференціацію можна здійснити залежно від рівнів засвоєння знання, від різних сфер структури особистості, яка навчається, а також відповідно до будови системи освіти загалом і її конкретного елемента. На основі останнього критерію можна встановити таку **систему цілей освіти**:

— вищий рівень у системі цілей становлять початкові соціальні цілі освіти, які визначаються суспільством на певному історичному етапі його розвитку;

— початкові соціальні цілі конкретизуються залежно від етапів і форм освіти. Вони зумовлюють напрям діяльності конкретної підсистеми освіти (наприклад, цілі освіти в початковій або середній школі);

— конструктивні цілі ставляться залежно від особливостей змісту освіти на тому чи іншому етапі і відображаються у програмах навчання, педагогічному і методичному керуванні. У цих цілях враховується специфіка конкретного навчального предмета і розкриваються можливості його змісту для розвитку учня;

— оперативні цілі освіти визначаються у процесі реалізації програми навчально-виховної роботи в конкретних умовах.

У сукупності позначених цілей освітньої діяльності, що являє собою певну ієрархічну систему, головною, генеральною метою, яка надає загальну спрямованість навчально-виховно-

му процесу і відображає потреби суспільства, є розвиток людини, формування активного суб'єкта соціального розвитку. Освіта за основну мету ставить не просто підготовку людини до роботи в певній галузі праці, до конкретного виду діяльності, а піднесення її загальної культури, формування цілісної, професійно підготовленої, самостійної, творчої, високоморальної особистості.

Освіта є необхідною умовою підготовки людини до життя і праці. Основний шлях здобуття освіти — навчання у навчальних закладах, де воно тісно пов'язане з вихованням. Велике значення в освіті має також самоосвіта, культурно-освітні заклади, участь у суспільно-трудовій діяльності. Рівень загальної і спеціальної (професійної) освіти зумовлюється вимогами виробництва, суспільними відносинами, станом науки, техніки і культури.

Необхідно зауважити, що динамічне життя потребує динамічної освіти, плюралізму в системі освіти, що знайшло своє відображення в ідеї безперервної освіти.

Потреба в освіті — одна з конкретно-історичних характеристик суспільства, соціальної групи, особистості. Який стан суспільства, суспільних відносин, культури — така й потреба в освіті.

Освіта відіграє універсальну роль у житті суспільства, вона не зводиться лише до розвитку «людського фактора» виробництва. Суспільний прогрес ставить питання значно ширше: зростаюча потреба у продовженні освіти після завершення її базового щабля (як результат суспільного прогресу і як необхідна його передумова) відчуватиметься людьми у всіх їх соціальних проявах.

Виховання — це процес систематичного і цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості з метою її підготовки до соціально значущої діяльності (виробничої, політичної, художньої та ін.).

Виховання тісно пов'язане з освітою і навчанням. Цілі, зміст і організація виховання визначаються пануючими суспільними відносинами. Які ж цілі, а відповідно і зміст, і організація виховання визначають наші суспільні відносини? Діалектика виховного процесу за сучасних умов, яка визначається демократизацією та гуманізацією нашого суспіль-

ства така, що зростає значення двох цілей формування особистості: йдеться, по-перше, про творче самооновлення людини, її здатність по-новому реагувати на зміни умов життя. По-друге, зі зміною людини та обставин, підвищується роль ідейного ядра особистості, її погляду на розвиток свободи і саморозвиток. А все це передбачає цілком певний зміст виховання.

По-перше, це формування цілісного світогляду, в основі якого лежить як наукова картина світу, так і ненаукова (включаючи образне сприймання його). Світ слід пізнавати, за виразом Гомера, і думкою, і серцем. Тільки поєднання наукової й емоційно-образної картин світу дає гідне людини відображення світу в її свідомості і може бути надійною основою для поведінки.

По-друге, це розвиток такої колективної діяльності, в якій особистість може реалізувати себе як суспільна істота. Це і праця, і гра, і діяльність, спрямовані на формування колективу.

По-третє, це формування моральності, яка містить як елементарні правила поведінки (етикет) і прості норми моральності (совісність, порядність, тактовність, чесність, доброзичливість та ін.), так і моральні якості вищого порядку. Це — усвідомлення самоцінності інтелектуальної творчості для людей, служіння загальнолюдським ідеалам, патріотизм, вимогливість до себе й до інших, громадянська гідність і мужність; безкомпромісність у боротьбі за правду, демократизм; почуття власної гідності.

Ці три основні нерозривно взаємопов'язані складові і визначають завдання і зміст процесу виховання. Завдання виховання можна успішно вирішити лише тоді, коли принципи організації процесу виховання відповідають його змістові. У разі вихолощування змісту процес виховання вкрай формалізується, що аж ніяк не сприяє досягненню поставленої мети.

Чи можна сказати, що нині маємо задовільну організацію процесу виховання, що вона сприяє повному розкриттю змісту і реалізації цілей? Певно, що ні.

Про необхідність вдосконалення процесу виховання свідчать ті негативні результати, з якими ми часто-густо стикаємося. По-перше, ми спостерігаємо вияв безвідповідаль-

ності у середовищі фахівців, які часто не розуміють, що роблять, коли в погоні за негайними дрібними окремими результатами породжують дуже серйозні проблеми глобального характеру.

По-друге, вже сформувалося кілька поколінь технократично мислячих людей, морально неповноцінних, які підносять відомчі або корисні інтереси особистості над інтересами суспільства.

Технократичне мислення не є належністю представників технічного знання і науки взагалі. Його може мати будь-хто: і художник, і політичний діяч, і гуманітарій. Якщо людина керується принципом: «Мета виправдує засоби», якщо приватна, вузько зрозуміла мета закриває сенс діяльності і при цьому ігноруються загальнолюдські інтереси, якщо техніка панує над людиною — це і є технократичне мислення. І в цьому випадку зайвими і непотрібними стають категорії соціальності, міркування людського блага, смислу і призначення людського існування.

Таке становище не може не відобразитися на суспільному розвитку, на розвитку людини, на культурі й освіті.

Ми спостерігаємо, як інформація поступово підміняє знання і здатність їх творчого застосування, передчасне прийняття рішень — всебічно обдумане розв'язання проблем; ми змушені багато говорити про милосердя, бо воно рідко трапляється у нашому житті; посередня освіта стала підміняти культуру в цілому.

Не може не хвилювати і феномен соціального інфантилізму, що характеризує певну частину молоді і, як зворотна сторона, — соціально-психологічний нігілізм.

Нерідко спостерігаємо і тип споживача, у тому числі інтелектуального. Набуття знань, інформації, що стає самоціллю, призводить до порушення єдності виховання і освіти і в результаті відбувається збіднення душі при збагаченні інформацією.

Таким чином, розвиток і вдосконалення суспільства, життєдіяльність людини з необхідністю передбачає вирішення проблеми розвитку культури.

Культура являє собою ні що інше, як якісно визначений конкретно-історичний спосіб розвитку (творення і відтворення) людини, тобто розвиток сутності людини.

Процес творення і відтворення сутності людини є процесом її соціалізації, який реалізується у конкретних методах, засобах і формах виховання й освіти.

Тут же встановлюються зразки спілкування, те, що соціологи називають соціальною взаємодією. Її можна визначити як процес, в якому люди діють та впливають один на одного, внаслідок чого корегують свою діяльність і свою поведінку.

Соціалізація, тобто шляхи, якими люди опановують суспільний досвід, набувають досвіду та одержують атитьюди¹, відповідні їхнім соціальним ролям, має дві цілі: сприяти нашій взаємодії між собою через соціальні ролі та забезпечувати збереження суспільства передачею новим членам відповідних переконань та зразків поведінки.

У змісті процесу соціалізації можна виділити два структурні елементи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію. Процес *адаптації* означає пристосування людини до соціально-економічних умов, до ролевих функцій, соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп і соціальних організацій, соціальних інститутів, які виступають як середовище її життєдіяльності.

Інтеріоризація — це процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини. Характер перетворення соціальних норм, цінностей та інших компонентів навколишнього середовища на внутрішнє «я» зумовлений структурою кожної конкретної особистості, яка сформована попереднім досвідом. Особистість не розчиняється у середовищі, а ставиться до нього активно, маючи певну автономність. Взаємодія соціальної системи й особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу не тільки з боку соціальних систем на соціальні якості індивідів, а й навпаки — особистість може впливати на зміну соціальної системи, виступаючи як суб'єкт соціальної взаємодії. Перше розглядається як механізм соціалізації, друге — як механізм зміни соціальної системи.

Можна сказати, що при соціальній адаптації поведінка особистості значною мірою регулюється немовби «зовні».

---

¹ Атитьюди (соціальні настанови) — суб'єктивні орієнтації індивідів як членів соціальної спільності на ті чи інші цінності, які диктують індивідам певні соціально ухвалені способи поведінки.

Зрозуміти це допомагають чотири психологічні механізми соціалізації дітей: *імітація* — усвідомлене прагнення копіювати поведінку батьків і вчителів, які є для дітей зразками; *ідентифікація* — засіб, яким діти сприймають і засвоюють цінності, в які вірять батьки та інші дорослі; *сором* та *провина* — негативні механізми, що забороняють чи стримують деякі види поведінки. Сором звичайно асоціюється з відчуттям розкриття та ганьби; почуття провини може виникати незалежно від того, знає хто-небудь про поганий вчинок чи ні. Щодо інтеріоризації, то тут поведінка особистості регулюється немовби «зсередини», за допомогою самосвідомості людини, здатності до рефлексії, до морального та емоційного переживання; зовнішній нагляд дедалі більше поступається місцем самоконтролю, сором при порушенні суспільних норм — почуттю провини, яка переживається зсередини.

У процесі соціалізації виділяють також три етапи: дотрудовий, трудовий, посттрудовий, які мають певні особливості.

Деякі соціологи вважають, що слід говорити не лише про соціалізацію, а й про ресоціалізацію особистості, адже властивості особистості, які сформовані раніше, протягом життя можуть змінюватися. Ресоціалізація означає опанування нових цінностей і ролей для заміни тих, що раніше були недостатньо засвоєні чи не відповідають новій ситуації.

Ресоціалізація може виявлятися у чому завгодно: від зняття з виправлення навичок читання до професійної перепідготовки людей, робочі місця яких ліквідовані у зв'язку з новими економічними умовами. Прикладом такої ресоціалізації може бути й така її форма, як психотерапія. Люди, які проходять лікування, намагаються розібратися зі своїми конфліктами і змінити дещо у поведінці, базуючись на цьому розумінні. Перебування у місцях позбавлення волі та придбання там трудових навичок також є прикладом ресоціалізації.

Таким чином, процес соціалізації забезпечує спадкоємність історичного розвитку. Через соціалізацію індивіди успадковують соціальний досвід, перетворюючи його на власні настанови, орієнтації, навички, здібності. Вплив соціальної системи, відбиваючись крізь внутрішнє «я» людини, виявляється у зміні її поведінки, яка починається з порушення рів-

новаги в її адаптації до особливостей даної системи і закінчується стабілізацією, але вже на новому рівні.

Факторами, які визначають соціальні зміни, є об'єктивні передумови, а також індивідуальні особливості особистості та специфіка її взаємодії з середовищем.

§ 3. Соціальна діяльність і соціальна поведінка особистості

Соціальна діяльність і соціальна поведінка людей зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Об'єктивна детермінація являє собою сукупні цілі, інтереси, потреби суспільного розвитку, які реалізуються різними типами соціальних спільнот; суб'єктивна — це сукупність ціннісних орієнтацій, інтересів, цілей особи, соціальної групи і т. ін.

Основою соціальної діяльності і соціальної поведінки людей є об'єктивні умови життя, які породжують певні потреби та інтереси. Інтереси в свою чергу створюють у людей ті чи інші мотиви діяльності. Так об'єктивна детермінація переходить у суб'єктивну. Процес такого переходу можна розглядати як результат дії таких груп механізмів: 1) мотивації соціальної діяльності людини, тобто усвідомлення потреб у вигляді інтересів; 2) перетворення інтересів на мету діяльності, тобто формування диспозиційної структури особи; 3) індивідуальної поведінки і відносин людини.

Процес переходу від суб'єктивної детермінації до об'єктивної включає механізми: 1) переходу від індивідуальної поведінки та індивідуальних відносин до соціальної поведінки і соціальних відносин груп осіб; 2) виявлення у соціальних відносинах, які формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства (особистість, група, нація і т. ін.), соціальних закономірностей.

Всю практичну діяльність людей можна розглядати як форму задоволення потреб, що виникли як відображення об'єктивних умов і усвідомлення реальних можливостей їх задоволення.

Потреби виражають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу.

Розрізняють природні потреби та соціальні, тобто створені суспільством. Під природними потребами розуміють буденні потреби людини в їжі, одязі, житлі і т.ін. До соціальних потреб належать потреби людини в духовній культурі, спілкуванні, трудовій діяльності. Існує також значення соціальної потреби у вузькому розумінні, яке оснований на уявленні про неї як про особливий вид суспільної потреби, яка існує поряд з економічними, моральними та іншими потребами. Однак у будь-якому разі соціальна потреба — це одвічний імпульс до діяльності за відсутності будь-яких умов життєдіяльності соціального суб'єкта, форма вираження його потреб у чомусь.

Найвищий рівень потреб становлять усвідомлення і засвоєння цінностей. Ціннісна орієнтація формує настанову діяльності, яка в свою чергу значною мірою визначає спрямованість соціальної поведінки особистості. Ціннісна орієнтація особистості — це системно пов'язані ціннісні уявлення про світ, його процеси й відносини, про те, що є більшою цінністю, що меншою, що слід мати на меті, а що ні. Ціннісні орієнтації зумовлюють вчинки та дії людини.

Умови діяльності можуть виступати у вигляді: предметних ситуацій; умов спілкування; існуючих норм і цінностей соціальної спільноти і суспільства взагалі; існуючих соціальних інститутів; особливостей соціальних організацій, в які включено індивідів; соціальних статусів, які вони мають, та соціальних ролей, які вони виконують відповідно до соціальних статусів.

Умови діяльності детермінують соціальну поведінку особистості. Важливим фактором поведінки і діяльності будь-якого соціального суб'єкта чи то особистості, групи або суспільства взагалі є соціальний інтерес, який виражає ставлення людини, соціальної спільноти до свого стану та умов життя в даній соціальній і економічній структурі, а також до обумовлених цим станом потреб. В основі інтересів лежать потреби людей, які зрештою виражають вимоги соціальних законів і внаслідок цього інтерес виступає як результат усвідомлення будь-якої потреби. Втілення потреби в інтерес, а інтересу в мету — це дві стадії діяльності суб'єкта, кожна з яких може бути охарактеризована як мотив діяльності. Мотив діяльності — це конкретні внутрішні спонуки до дії, які є відоб-

раженням у свідомості людей їх об'єктивних потреб та інтересів. Вони обумовлюють розробку цілей діяльності. Поряд з внутрішніми спонуканими до діяльності (мотивами), на стадії переходу від інтересу до мети існують і зовнішні імпульси або стимули. Стимули — це об'єктивні фактори, що включені у різні сфери життєдіяльності суспільства. На відміну від мотивів, стимули включають елементи, що виражають специфіку зовнішнього середовища.

Взаємодія мотивів і стимулів створює механізм мотивації соціальної діяльності особистості. Цей механізм характеризується взаємодією потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів, які не лише виконують функцію мотивації соціальної діяльності, а й є функцією формування диспозицій особистості, які фіксуються у настановах різного рівня. Диспозиції особистості, які формуються внаслідок взаємодії стимулів і мотивів у конкретних умовах навколишнього середовища, виступають як механізми саморегуляції соціальної поведінки особистості.

В соціальній поведінці як зовнішньому прояві діяльності виявляється конкретна позиція людини, її настанова.

Настанова — соціально обумовлена схильність особистості чи соціальної групи до певної дії в конкретних умовах. У процесі соціальної поведінки особистості настанова виконує дві функції: як регулятор її соціальної поведінки, визначаючи її загальну спрямованість, та як ставлення діючого індивіда до інших людей і до об'єктів навколишнього середовища, тобто виступає як відносини особистості. Слід зазначити, що люди вступають у взаємодію один з одним як індивіди, що перебувають на певному рівні розвитку суспільства і відчують на собі його вплив. Саме тому їх особисте ставлення один до одного, яке складається на засадах прийнятих (або неприйнятих) норм та цінностей даного суспільства, постійно відтворює соціальні відносини. У процесі взаємодії індивідів не тільки реалізуються вже створені соціальні відносини, а й формуються нові, відповідно до умов життя.

Таким чином, як соціальні, так індивідуальні відносини не можна зрозуміти у відриві одне від одного. Зведення індивідуального до соціального можливо тільки через типологізацію особистості (систему особистостей), умов та обставин (соціальна система і середовище), в межах яких люди проводять

свою діяльність. Так, можна визначити три соціальні типи особистості: ідеальний (бажаний), базисний (потрібний для розвитку суспільства у певний проміжок часу) та модальний (найпоширеніший у цей час).

§ 4. Соціальна активність особистості

Істотним моментом соціалізації людини є розвиток її соціальної активності, що виявляється у поведінці особистості та її діяльності.

Соціальна активність особистості — це системна соціальна якість, в якій виявляється та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкта суспільних відносин.

Соціальна активність є вихідною соціальною якістю, що відображає цілісне, стає активне ставлення до суспільства, проблем його розвитку та визначає якісні особливості свідомості, діяльності і становища особистості.

Соціальна активність характеризується не тільки усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства і певних спільнот, а й готовністю та вмінням реалізовувати ці інтереси, активною діяльністю самостійного суб'єкта.

Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стає прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, прагнення змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи.

Процеси оновлення та розвитку суспільства неможливі, якщо до них не залучити основну масу населення, якщо соціальна активність має низький рівень, якщо відсутній розвиток її нових нетрадиційних форм. Однак ця потреба суспільства нині не задовольняється. Існує суперечність між необхідністю розвитку творчої активності та реальним станом активності мас, між цією потребою та деструктивними, негативними і дестабілізуючими факторами прояву активності.

Більше того, сучасні дослідники соціально-економічних процесів запровадили нове поняття «соціальне виключення»

(social exclusion), яке відображає явище, що істотно перешкоджає розвитку соціальної активності. Безробіття та «нова бідність», що притаманні як промислово розвинутому світу, так і посткомуністичним країнам (хоч і різною мірою), а також соціальні наслідки глобалізації сприяють поширенню такого явища, як «соціальне виключення». Перш за все це поняття стосується тривалого безробіття, некваліфікованої праці та статусу емігрантів.

Основу концепції соціального виключення становлять три парадигми.

Парадигма солідарності розглядає соціальне виключення як розрив соціальних зв'язків, відсутність взаємовідносин між індивідом та суспільством, тобто розглядається, з яких соціальних інститутів виключаються індивіди та групи. Соціальне виключення — це загроза моральній спільності та системі цінностей, що становлять основу соціального ладу.

Парадигма спеціалізації трактує соціальне виключення як наслідок індивідуальної поведінки, розподілу праці та обміну в цій сфері, дискримінації та нереалізованих прав і свобод.

Парадигма монополії уявляє суспільство як ієрархічну структуру з різними групами, що контролюють ресурси. Такий стан породжує несправедливість. Діє ієрархія включень та виключень. Ті, хто мають ресурси, солідаризуючись всередині своєї групи, не допускають до неї інших: обмежують доступ до освіти, професії, культури, послуг і т.ін.

Таким чином, соціально продукується особистість виключеного індивіда. Бідність — це часткова форма соціальної виключеності. Велике значення мають характер, період і темпи зубожіння, а також його масштаби.

Існують різні методологічні підходи до дослідження соціальної виключеності — груповий, інституційний та правовий. Правовий підхід концентрує увагу на реалізації прав, що впливають на добробут та забезпечення засобів існування, на соціальних гарантіях та стандартах, тобто на комплексі соціальних прав у суспільстві.

Соціальні інститути

§ 1. Поняття й ознаки соціального інституту. Механізми здійснення інституціоналізації

Поняття «інститут» соціологія запозичила у юриспруденції, де його використовували для характеристики окремого комплексу юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини в деякій предметній сфері. Такими інститутами в юридичній науці вважались, зокрема, спадкування, шлюб, власність і т. ін. В соціології поняття «інститут» зберегло цей зміст, однак набуло ширшого тлумачення у плані позначення деякого особливого типу стійкої регламентації соціальних зв'язків та різноманітних організаційних форм соціального регулювання поведінки суб'єктів.

Інституційний підхід О. Конта до вивчення соціальних явищ впливав з філософії позитивного методу, коли одним з об'єктів аналізу соціолога виступав механізм забезпечення в суспільстві солідарності та злагоди. «Для нової філософії порядок завжди становить умову прогресу та навпаки, прогрес є необхідною метою порядку»¹.

О. Конт розглядав основні соціальні інститути (сім'ю, державу, релігію) з позиції включення їх до процесів соціальної інтеграції та виконуваних при цьому функцій. Він вважав, що інститути вірування і моральні цінності суспільства функціонально взаємопов'язані, що пояснення будь-якого соціального явища в цілісності припускає відшукування та опис закономірностей його взаємодії з іншими явищами. Звернення О. Конта до аналізу найважливіших соціальних інститутів, їх функцій значно вплинули на подальший розвиток соціологічної думки.

---

¹ Конт О. Курс позитивної філософії. — СПб., 1899. — С. 44.

Інституційний підхід до дослідження суспільних явищ дістав продовження у працях Г. Спенсера, який вперше в соціологічній науці застосував поняття «соціальний інститут». Визначальними факторами розвитку інститутів суспільства Г. Спенсер вважав боротьбу за існування з сусідніми суспільствами (війну) та з навколишнім природним середовищем. Завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції згідно з ускладненням структур породжують, за Г. Спенсером, необхідність формування регулятивного інституту.

Відповідно соціальний організм складається з трьох головних систем: регулятивної, тієї, що виробляє засоби для життя, та розпоряджувальної. Г. Спенсер розрізняв такі види соціальних інститутів, як інститути спорідненості (шлюб, сім'я), економічні (розподільні), регулюючі (релігія, політичні організації). При цьому він зазначав, що будь-який соціальний інститут створюється як стійка структура соціальних дій, яка виконує окремі функції. Дослідження соціальних інститутів у функціональному напрямі продовжив Е. Дюркгейм. Він відстоював ідею позитивності суспільних інститутів, які є найважливішим засобом самореалізації людини. Е. Дюркгейм висловився за створення особливих інститутів підтримки солідарності в умовах розподілу праці — професійних корпорацій, тобто інститутів впливу професійних організацій.

Значну увагу розглядові ряду соціальних інститутів приділяв К. Маркс, який аналізував інститути майорату, розподілу праці, родового ладу, приватної власності і т. ін. Він розумів інститути як такі, що історично склалися, зумовлені соціальними, перш за все виробничими, відносинами форми організації та регулювання соціальної діяльності.

М. Вебер вважав, що соціальні інститути (держава, релігія, право і т. ін.) подібні до групи осіб, які виконують окремі важливі для спільної справи соціальні функції.

Представник психологічного еволюціонізму американський соціолог початку ХХ ст. Л. Уорд розглядав соціальні інститути як продукт скоріше психічних, ніж будь-яких сил. Він писав, що «соціальні сили — це теж психічні сили, що діють у колективному стані людини»¹.

¹ Ward L. F. The phusis factorors of civilization. — Boston, 1893. — P. 123.

Школа структурно-функціонального аналізу поняттю «соціальний інститут» відвела одну з провідних ролей. Т. Парсонс будує концептуальну модель суспільства, розуміючи його як систему соціальних відносин і соціальних інститутів. До того ж соціальні інститути трактуються як особливим чином організована низка соціальних відносин.

У загальній теорії дії соціальні інститути виступають як особливі ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють поведінку індивідів і статусно-рольову структуру суспільства. Інституційна структура соціуму посідає важливе місце, оскільки саме вона покликана забезпечити соціальний порядок у суспільстві, його стабільність та інтеграцію.

В інституціоналізмі (інституційній соціології) соціальна поведінка людей вивчається у тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативних актів та інститутів, необхідність виникнення яких прирівняна до природно-історичної закономірності.

Представниками цього напрямку є С. Ліпсет, Дж. Ламберг, П. Блау, І. Міллз та ін. З точки зору інституційної психології соціальні інститути передбачають свідомо регулюючу та організовану форму діяльності людей, відтворення тих, що повторюються, та найбільш стійких зразків поведінки, звичок, традицій, які передаються з покоління в покоління.

Крім зазначених методологічних підходів до визначення поняття «соціальний інститут», є ще й такі, що основані на феноменологічних чи біхевіористичних ідеях. Так, наприклад, У. Гамільтон пише: «Інститути — це словесний символ для кращого зображення групи спільних звичаїв. Вони означають постійний спосіб мислення чи звичай для народу. Світ звичаїв та звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою сплетіння та нерозривне полотно соціальних інститутів»¹.

Психологічну традицію в руслі біхевіоризму продовжив Дж. Хоманс. Він дає таке визначення соціального інституту: «Соціальні інститути — це відносно стійкі моделі соціальної поведінки, на підтримку яких спрямовані дії багатьох людей». Тим самим він будує свою соціологічну інтер-

¹ Hamilton W. Institution // Encyclopedia of social sciences. — Vol. VIII. — P. 84.

претацію поняття «інститут», спираючись на психологічний фундамент.

Аналіз заданих підходів до визначення поняття «соціальний інститут» дає можливість стверджувати, що соціальний інститут, з одного боку, це сукупність нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статутів, призначених для задоволення конкретних соціальних потреб, а з іншого — соціальне утворення, створене для використання ресурсів суспільства у формі інтеракції для задоволення цих потреб¹.

Соціальні інститути — це специфічні утворення, що забезпечують відносну стійкість зв'язків і відносин у межах соціальної організації суспільства, історично обумовлені форми організації та регулювання суспільного життя. Соціальні інститути — стійкі форми організації спільної діяльності людей, що склалися. Вони мають забезпечувати надійність, регулярність задоволення потреб суб'єктів, груп, суспільства в цілому. Соціальні інститути визначають життєдіяльність будь-якого суспільства. Поняття «інститут» вживають у різних значеннях. Застосовуючи поняття «соціальний інститут», частіше мають на увазі різного роду впорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, оволодіння такими рисами, як:

- постійність і міцність взаємодій між учасниками зв'язків і відносин;
- чітке визначення функцій, прав та обов'язків, які забезпечують взаємодію кожного з учасників зв'язків;
- регламентація та контроль за взаємодією суб'єктів;
- наявність спеціально підготовлених кадрів, які забезпечують функціонування соціальних інститутів. А сам процес організації та регулювання суспільного життя, впорядкування, формалізації та стандартизації суспільних зв'язків і відносин називається інституціоналізацією.

Процес інституціоналізації містить ряд моментів.

1. Одна з необхідних умов появи соціальних інститутів — це відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організовувати сумісну діяльність людей з метою задовольнити ті чи інші соціальні потреби. Так, інститут сім'ї задовольняє по-

¹ Смельзер Н. Соціологія. — М., 1994. — С. 79—81; Комаров М. С. Про поняття соціального інституту. Вступ до соціології. — М., 1994. — С. 194.

требу у відтворенні людського роду та вихованні дітей, реалізує відносини між статями, поколіннями і т. ін. Виникнення окремих суспільних потреб, а також умови для їх задоволення є першими необхідними моментами інституціоналізації.

2. Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, індивідів соціальних груп та інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути зведений до суми цих осіб та їх взаємодії. Соціальні інститути мають надіндивідуальний характер, володіють своєю власною системною якістю. Отже, соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, яке має свою логіку розвитку. З цієї точки зору соціальні інститути можна розглядати як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтеграційністю їхніх елементів та деякою мінливістю функцій.

3. Третім і одним з найважливіших моментів інституціоналізації є організаційне оформлення соціального інституту. Зовні соціальний інститут — це сукупність осіб, установ, які забезпечені певними матеріальними засобами та виконують певну соціальну функцію.

До загальних ознак соціального інституту можна віднести:

- виділення певного кола суб'єктів, які у процесі діяльності вступають у відносини, що набувають стійкого характеру;
- певну (більш-менш формалізовану) організацію;
- наявність специфічних соціальних норм та приписів, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту;
- наявність соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його до соціальної системи та забезпечують його участь у процесі інтеграції останньої.

Структура соціальних інститутів включає певний набір складових елементів, що виступають у більш-менш оформленому вигляді залежно від типу інституту. Я. Щепанський виділяє такі структурні елементи соціального інституту:

- мета та сфера діяльності соціального інституту;
- функції, передбачені для досягнення мети;
- нормативно-обумовлені соціальні ролі та статуси, подані в структурі інституту;
- засоби й настанови щодо досягнення мети та реалізації функцій, включаючи відповідні санкції.

§ 2. Види та функції соціальних інститутів

Соціальні інститути багатогранні та різноманітні. Можна виділити різні критерії їх класифікації. Зупинимося на двох — предметному (змістовному) і формалізованому. На підставі предметного критерію, тобто характеру змістовних завдань, які виконують інститути, виділяють:

- політичні інститути (держава, партія, армія);
- економічні інститути (розподіл праці, власність, податки і т. ін.);
- інститути спорідненості (шлюб, сім'я);
- інститути, що діють у духовній сфері (освіта, культура, масові комунікації та ін.).

Соціальні інститути, постійно розвиваючись, змінюють свої форми. Джерелами розвитку виступають ендогенні (внутрішні) та екзогенні (зовнішні) фактори. Зміна соціальних інститутів під впливом культурних підсистем, зумовлена найімовірніше накопиченням людством нових знань. Крім того, на еволюцію соціальних інститутів значною мірою впливають зміни у ціннісних орієнтаціях, особливо критерії оцінки об'єктивної реальності, які формують «світогляд» конкретної культурної спільноти.

Великий вплив на соціальний інститут може справити особистість. Дії особистостей часто змінюють не тільки функціонування окремих соціальних інститутів, а й цілих суспільств (наприклад, Лютер, Петро I, Ленін). У той же час самі соціальні інститути відіграють важливу роль у формуванні світосприйняття та світогляду індивідів (наприклад, інститут сім'ї, освіти).

Соціальні інститути зазнають ендогенних змін взагалі через те, що той чи інший інститут перестає ефективно виконувати свої функції, не досягає мети, яка стоїть перед ним, не реалізовує потреб та інтересів якихось соціальних груп. Надати нового імпульсу роботі соціального інституту можна шляхом його реорганізації, поглибленої спеціалізації, тобто створивши нові, значно диференційовані структури, які діяти будуть на основі інших норм та приписів.

Історія розвитку соціальних інститутів — це, по суті, поступове перетворення інститутів традиційного типу на сучас-

ний інститут (наприклад, інститут сім'ї, права, церкви). Чим відрізняються сучасні інститути від традиційних? Останні, як правило, характеризуються суворо встановленими ритуалами, століттями освяченими звичаями, а також спорідненими зв'язками та відносинами.

Це ясно видно на рівні родових відносин. Рід та багатосімейна община були провідними інститутами первісного суспільства. Вже тоді з'явилися інститути, які регулювали відносини між родами, багатосімейними общинами і які перебували немов би над цими історично першими соціальними осередками. Перш за все це інститут обміну виробленими продуктами, тобто інститут економічних зв'язків. Далі формувалися і політичні інститути, які в плані функціонування мали конкретні цілі.

Розвиваючись, інститути дедалі більше спеціалізувалися за функціями; залежно від важливості функцій деякі з них посідали в системі соціальних інститутів провідне становище. В житті суспільства в міру його розвитку лідирували ті чи інші соціальні інститути (вожді племен, рада старійшин, церква, держава та ін.). У новому та новітньому часі як провідні виступають інститути держави, науки, освіти та ін., які часто вже не залежать від систем і моральних принципів та норм, що певною мірою призводить до відчуження особистості.

Так, на думку американських соціологів, процес інтенсивної індустріалізації суспільства, який почався у США в 30-х роках, призвів до значного загострення соціальної стратифікації, яка взяла на себе ряд соціальних функцій, що їх традиційно виконувала сім'я. «У процесі поглиблення соціальних функцій, які виконує інститут сім'ї — писали Чепл і Кун, — деякі другорядні групи (наприклад, профспілки) досягли такого рівня взаємодії, яка дорівнює взаємодії первинних груп або навіть переважає їх».

Як стверджують Парсонс, Бейлз та Шілз, у розвинутіших суспільствах не структури спорідненості, а соціальні інститути, такі як держава, церква, бізнес, університети та професійні організації, відіграють визначну роль. Процес, внаслідок якого неспоріднені інститути починають відігравати первісну роль у соціальній структурі, призводить до втрати функцій деякими або навіть усіма інститутами спорідненості.

Такі погляди склалися в США в 50-ті роки, коли інститути державно-монополістичного капіталу ставили собі за мету тотальний контроль над усіма суспільними процесами. Цю тенденцію відзначав ще в XIX ст. Г. Спенсер. Проаналізувавши регулятивну роль суспільства, тобто інститут влади, він привернув увагу до механізму соціального контролю. Політичне правління Г. Спенсер розглядав як один із видів цього контролю. Він стверджував, що весь соціальний контроль тримається врешті-решт на «жаху перед живими і перед мертвими». Жах перед живими підтримує держава, а жах перед мертвими — церква. Ці два інститути, на його думку, виникли і поступово розвивалися з «ембріональних» форм, які з'явилися ще за родового ладу, у первісному суспільстві.

Г. Спенсер вважає, що соціальний контроль за повсякденною поведінкою людей здійснюють «церемоніальні» інститути, які давніші за церкву і державу, а діють значно ефективніше. Церемонії регулюють спілкування, символізують «статус» і «ранг» суб'єктів, які вступають у відносини, підтримують «відчуття субординації».

Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків взаємодії і відносин конкретних суб'єктів (індивідів, груп). Соціальний інститут має надіндивідуальний характер, володіє власною, новою системою якостей та своєю логікою розвитку. Соціальні інститути — це організовані соціальні системи, які виконують певні функції, зі стійкою структурою, інтегрованими елементами.

Вони включають систему цінностей, норм, ідеалів, зразків діяльності і поведінки всіх суб'єктів соціокультурного процесу. Для функціонування соціального інституту недостатньо мати в його структурі повний набір соціокультурних елементів. Важливо, щоб вони стали частиною внутрішнього світу особистості, переросли в соціальні ролі і статуси. Процес формування ціннісних орієнтацій особистості, її очікувань — вагомий компонент інституціоналізації.

Кожний інститут виконує свою характерну для нього соціальну функцію. Сукупність цих соціальних функцій складається в загальні соціальні функції соціальних інститутів як окремих видів соціальної системи. До них можна віднести такі функції.

1. *Функція закріплення та відтворення суспільних відносин.* Кожний інститут володіє системою правил та норм, у межах яких має відбуватися діяльність кожного члена інституту. Тим самим інститут забезпечує стійкість соціальної структури суспільства.

2. *Регулятивна функція* полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Яким би видом діяльності не займався індивід, він завжди має справу з інститутом, який регламентує його поведінку в цій галузі. Таке регулювання необхідне для спільної діяльності людей.

3. *Інтегративна функція.* Ця функція містить процеси згуртування, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів соціальних груп, які відбуваються під впливом інституціоналізованих норм, правил, санкцій та систем ролей.

Будь-яка інтеграція в інституті складається з таких елементів: консолідація (поєднання зусиль); мобілізація (коли кожний учасник групи вносить свої ресурси в досягнення мети; комфортність особистих цілей індивідів стосовно цілей інших індивідів чи цілей групи в цілому. Інтегративні процеси, що відбуваються за допомогою інститутів, необхідні для координації діяльності людей, створення організацій.

4. *Трансляюча функція.* Кожний соціальний інститут передає соціальний досвід, кожне нове покоління соціалізується щодо цінностей норм та ролей конкретного соціального інституту (наприклад, сім'я, що виховує дитину, прагне орієнтувати її на ті цінності сімейного життя, яких дотримуються її батьки).

5. *Комунікативна функція.* Інформація, що створена в інституті, має поширюватися як всередині інституту з метою управління та контролю за додержанням норм, так і у взаємодії з інститутами. Комунікативні можливості інститутів різні: одні спеціально призначені для передачі інформації (засоби масової інформації), інші мають досить обмежені можливості для цього; одні активно сприймають інформацію (наукові інститути), інші — пасивно (видавництво).

Виконуючи свої функції, соціальні інститути стимулюють дії суб'єктів згідно зі стандартами поведінки і стримують де-

віантну поведінку, тобто контролюють поведінку суб'єктів. Кожний інститут виконує свою соціальну функцію. Їх сукупність становить загальні соціальні організації інститутів як елементів, видів тих чи інших соціальних систем.

Існує кілька основних соціальних інститутів. Це інститут сім'ї, який виконує важливу функцію відтворення членів суспільства, інститути охорони здоров'я, соціального захисту. В державі, де діють і інші інститути (наприклад, освіти), реалізується важлива функція соціалізації.

Держава серед інших виконує виробничу і розподільну функції. Вони забезпечуються економічними, соціальними, політичними інститутами. Велика роль тут належить інститутам управління і контролю, тобто органам влади. Ці функції реалізують органи управління і контролю, спираючись на систему соціальних норм.

Функціональні якості різних соціальних інститутів відрізняються одна від одної. Наприклад, власність, обмін, банки, господарські об'єднання перебувають у віданні інституту економіки. Але сказати, що цей інститут та інші (наприклад, політичні, соціальні) відокремлює Велика китайська стіна, було б помилково. В реальному житті їх функції взаємодіють так тісно, що провести будь-яку грань між ними дуже важко. Політичні інститути — держава, партії, профспілки та інші суспільні організації — займаються питаннями виробництва, обміну, соціального захисту і санкцій. Крім того, вони регулюють виробництво та збереження моральних, правових, ідеологічних цінностей, підтримують соціально-класові структури.

Свої специфічні функціональні якості мають соціально-культурні та виховні інститути. По-перше, вони допомагають вирішувати проблеми соціалізації суб'єктів, індивідів через засвоєння закріплених у свідомості, у нормах права стійких соціокультурних стандартів поведінки. Такі стандарти підтримуються і регулюються силою суспільної думки або силою закону. Обов'язковість виконання норм забезпечується примусово силою відповідних органів, системою інститутів держави, що мають особливі повноваження.

Існують ще специфічні функції соціальних інститутів, які називають церемоніально символічними. Вони регулюють

акти групової, міжгрупової, індивідуальної поведінки, визначають порядок у діяльності суб'єктів.

Чим стабільніше, впорядкованіше функціонують усі соціальні інститути, тим міцніше суспільство, динамічніше його розвиток. Але процеси, що відбуваються в суспільстві, постійно змінюють потреби різних суб'єктів (людей, груп, класів), тому змінюється характер взаємодії соціальних інститутів у соціальному середовищі.

Порушення нормативної взаємодії з соціальним середовищем називається дисфункцією соціального інституту. Як зазначалось раніше, основою формування та функціонування конкретного соціального інституту є задоволення тієї чи іншої соціальної потреби. В умовах інтенсивного перебігу суспільних процесів, соціальних трансформацій може виникнути ситуація, коли суспільні потреби, що змінилися, не мають адекватного відображення у структурі та функціях відповідних соціальних інститутів. У результаті їх діяльності може виникнути дисфункція. З точки зору змісту дисфункція виявляється у нечіткості цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, у спаді його соціального престижу, авторитету, відродження деяких його функцій у «символічну», ритуальну діяльність, тобто діяльність, яка не спрямована на досягнення раціональної мети.

Такий інститут починає переборювати труднощі: нестачу матеріальних засобів, підготовлених кадрів, наростання організаційних незгод. Все це — зовнішні, формально-організаційні вияви дисфункції, а не змістовні, про які йшлося вище.

У такій ситуації втрачається основна якість соціального інституту — деперсоналізація. Принцип деперсоналізації полягає в тому, що функціонування соціального інституту, який задовольняє соціальні потреби, в основному не залежить від індивіда, від його схильностей, настанов, ціннісних орієнтацій та інших суб'єктивних характеристик. Оптимальна діяльність соціального інституту досягається через об'єктивно діючий механізм, що забезпечує розподіл соціальних ролей (коли кожен суб'єкт знає свій маневр), тим самим забезпечується виконання завдань інституту. Дисфункція у функціонуванні інституту змушує спрямовувати його діяльність на реалізацію інтересів окремих осіб залежно від їх персональних якостей.

Виявленням дисфункції соціального інституту є персоналізація його діяльності. Соціальний інститут, як відомо, функціонує за своїм об'єктивно діючим механізмом, де кожна людина відповідно до норм і зразків поведінки, свого статусу має певну роль. Персоналізація соціального інституту означає, що він перестає діяти згідно з об'єктивними потребами та об'єктивно встановленими цілями, змінюючи свої функції залежно від інтересів окремих осіб, їх персональних якостей і властивостей.

Незадоволена суспільна потреба може спричинити стихійне виникнення нормативно нерегульованих видів діяльності, які намагатимуться заповнити дисфункцію інституту шляхом порушення існуючих норм і правил.

У своїх крайніх формах активність такого роду може виражатися у протиправній діяльності. Так, дисфункція деяких економічних інститутів зумовлює існування так званої тіньової економіки, що відображається у суб'єктивних характеристиках.

Прикладом дисфункції є незареєстрованість злочинів у системі МВС. Для вирішення головного завдання МВС — боротьби зі злочинністю — повна та своєчасна реєстрація всіх виявлених злочинів є вкрай необхідною. Але вона заважає особистому внутрішньому завданню міністерства — показати високу ефективність своєї роботи. Так загальна мета поступається перед особистою.

Функції та дисфункції бувають *явні*, якщо вони офіційно заявлені, усіма усвідомлюються та очевидні, і *латентні*, якщо вони не заявляються, приховані. Функція може бути явною для одних членів суспільства і латентною для інших. Те саме стосується і дисфункції. Так, для одних важливо здобути у вищому навчальному закладі фундаментальні знання, стати фахівцем, для інших — ухилитися від служби в армії.

Соціальні організації

§ 1. Поняття, ознаки та принципи соціальної організації

Поняття організації використовується у кількох значеннях. Перш за все воно відображає ступінь упорядкованості соціальної системи, показує, наскільки вона відійшла від самоорганізованості або дезорганізації; друге значення являє собою форму соціальних відносин і врешті-решт дає нам розуміння суті самого суспільства (проста кооперація, мануфактура, фабрика); третє значення характеризує процес налагодження зв'язків під час сумісної діяльності (організація роботи, організація відпочинку тощо); четверте значення дає нам уявлення про соціальну групу, яка створюється спеціально для виконання певної діяльності, а значить має мету та реалізує суспільну функцію. Всі ці значення певним чином пов'язані, однак у соціології аналізується найчастіше останнє значення, на відміну від третього, яким користується теорія менеджменту та маркетингу. Широко використовують термін «організація» також кібернетика, економіка, біологія та ін. Соціологія ж вивчає організацію під своїм специфічним кутом зору, аналізуючи соціальну поведінку індивідів, груп, утворень.

Соціальну організацію можна визначити як цілісну функціонально-цільову систему, яка має притаманну їй соціальну структуру, свої функції і ієрархізовану взаємодію між індивідами, групами та структурними підрозділами, створену для задоволення суспільних потреб індивідів та всього суспільства. По суті соціальна організація — це система свідомої координації цілей діяльності людей. У цьому визначенні зафіксовано дві важливі характеристики організації: те, що вона являє собою певну соціальну спільність, спільноту, групу і що ця спільнота має функціонально-цільову природу, оскільки створюється для реалізації певних цілей. Таким чи-

ном, соціальна організація є засобом забезпечення значущої поведінки людей для досягнення конкретної мети. Прикладами соціальної організації можуть бути будь-яка установа (суспільна, громадська тощо), кримінальна група, політична партія. Не є соціальною організацією народ, клас, нація, етнос, бо вони не мають *ознак організації*: конкретна мета, яка досягається певними людьми, програма дій, ієрархія, підлеглість, колективна ідентичність, чітка процедура виконання обов'язків, соціальна структура (сукупність людей, які мають конкретні стосунки під час взаємодії), де статуси визначаються службовими посадами.

Цими характеристиками підкреслюється, що організація являє собою і спільноту, і інструмент забезпечення функції об'єднання й регламентації поведінки людей задля такої мети, якої не можна досягти поза об'єднанням людей. *Цілі* в організації *різноманітні*. Але серед них виділяють основні, задля яких і існує будь-яка організація. По-перше, це конкретні цілі, що сформульовані як програма її діяльності; вони є пріоритетними для організації і на їх досягнення спрямовані зусилля всіх її членів. Цілі, як правило, формулюються в статутах організації, в установчих документах. Це можуть бути послуги населенню, виробництво матеріальних або духовних благ тощо. Ці цілі розрізняють за сферами реалізації (виробничі, інвестиційні, технічні, економічні тощо).

В організації існують і інші за характером цілі — цілі кожного члена організації: заробіток, матеріальне особистісне задоволення. Їх можна окреслити як соціальні цілі. Є цілі, пов'язані зі збереженням самої організації: забезпечення її стабільності і цілісності, досягнення її самовідтворення й виживання в умовах навколишнього зовнішнього середовища. Існують також цілі за соціальною значимістю (стратегічні, тактичні, оперативні), за суб'єктами здійснення (індивідуальні, колективні), за терміном (близькі, далекі).

До обов'язкових ознак організації належать також наявність ресурсів і певний спосіб їх захисту, система офіційно затверджених норм поведінки і форм контролю за їх дотриманням, наявність винагород або покарань за участь (або неучасть) у справах організації.

Характерною рисою соціальної організації, яка відрізняє її від інших елементів суспільства як соціальну систему є й те, що вона виникла на основі розподілу праці, її спеціалізації за функціональною ознакою. І в цьому розумінні соціальна організація є формою соціальних відносин, що змінюється відповідно до зміни типу суспільства та ступеня розвитку матеріального виробництва (проста кооперація, мануфактура, фабрика як послідовні форми організації праці; держава, політичні партії, різноманітні елементи громадянського суспільства). Організація як явище конкретно-історичне зумовлено специфікою того суспільства, в межах якого розгортається організована людська діяльність. З цього випливає, що характеристики організації не є незмінними. Мінливими є також соціальні зв'язки в ній. З самого початку організація існує як договір людей, які об'єдналися у процесі роботи, розподіливши і закріпивши за кожним членом певні функції для найефективнішої діяльності всієї організації в цілому. У всіх об'єднаних таким чином людей вірогідно існують загальні інтереси і деякою мірою цілі організації збігаються з цілями кожного її члена.

Спеціалізація організацій зумовлює внутрішню спеціалізацію підрозділів і членів організації як горизонтальну, так і вертикальну. Горизонтальні структури забезпечують технологію діяльності організації, вертикальні — координацію, орієнтацію та управління, взаємодію індивідів, груп для досягнення єдиної мети.

У побудові організації та її функціонуванні діють певні організаційні принципи.

1. *Цілісність організації*. Це означає, що властивості системи не впливають виключно із властивостей її елементів, що ціле має нові інтегративні властивості, які виникають внаслідок взаємодії елементів. Цілісність організації досягається за наявності єдиної мети, чіткої програми дій, спільних інтересів її членів.

2. *Оптимальне співвідношення функцій та організаційних структур*. Цей принцип доповнює й розкриває зміст першого принципу. Цілісність може бути досягнута перш за все через оптимальне співвідношення основних елементів системи; його порушення призводить до порушення ціліс-

ності соціальної організації. Ми зазначали, що функція є реалізація стійкої реакції організації на вимоги зовнішнього і внутрішнього середовища, а структура характеризує відносини компонентів організації. Оптимальне співвідношення структури і функцій забезпечує іманентність сталості, надійності організації і навпаки — суперечність між функціями і структурою руйнує організацію, створює умови для розвитку дисфункцій; відповідна функціям структура організації поглинана поглинати дезорганізуючий вплив зовнішнього середовища (в тому числі й слабку соціальну ефективність права) та ослабити дію дисфункцій.

3. *Пристосування організації до умов суспільного життя.* Кожна організація існує у специфічному фізичному, технологічному, культурному і соціальному оточенні. Вона повинна адаптуватися до нього і співіснувати з ним. Соціальна організація як суб'єкт суспільного життя у своїй діяльності взаємодіє з суспільством та окремими його елементами, які мають неоднакове значення для її розвитку. Без деяких зовнішніх умов організація взагалі не може існувати, інші не такі впливові. Тому будь-яка організація має враховувати особливості власної взаємодії з навколишнім зовнішнім середовищем, пристосовуючись до умов виживання.

4. *Відповідальність організації перед суспільством і суспільства перед організацією.* Особливості взаємної відповідальності окреслено в установчих документах організації, контролюються керівними органами та зумовлюються правом. Окремими нормативними актами закріплено особливості взаємної відповідальності.

5. *Взаємодія підсистем, які управляють і якими управляють.* В кожній організації досить чітко виокремлюються дві підсистеми — та, що управляє, і та, якою управляють. Це означає, що в кожній організації є відносини влади, тобто здатність одних людей впливати на інших індивідів і окремі групи. Система влади в організаціях, за правилом, має форму піраміди, на вершині якої перебуває підсистема, яка управляє, а нижче — різні рівні системи, якою управляють. На основі цієї ієрархії виникає драбина посадових залежностей: нижчі ланки персоналу підпорядковуються вищим посадовим структурам і особам. Додержання цього принципу посилює

життєздатність організації, вдосконалює її діяльність. Порушення його призводить до негативних наслідків, які, врешті-решт порушують цілісність організації. Доведено, що надмірна централізація влади веде до падіння відповідальності в різних підрозділах організації, невизначеність повноважень — до безсилля влади, а занижена відповідальність робить владу неконтрольованою.

На підвалинах горизонтальної і вертикальної структур формується соціальна структура організації, будучи сукупністю людей, які мають схожі риси і відносини, що виникають між ними. Водночас це раціональні відносини функціональних підсистем, рівнів управління, індивідів і соціальних груп, які забезпечують досягнення організацією її цілей.

У межах соціальної структури і лежить розподіл всіх членів організації за статусами і ролями відповідно до місця у горизонтальній і вертикальній структурі організації. Тобто ієрархія соціальної організації вибудовується залежно від посад, а соціальна структура організації являє собою взаємопов'язану систему соціальних статусів і ролей, що їх виконують члени організації, маючи необхідні якості, навички, знання та кваліфікацію.

Посадові функції члени організації виконують на основі певних норм, які створюються діяльністю особливих інститутів, що мають на це особливі повноваження, і перше місце серед них посідає право. На основі права здійснюються і реалізуються нормативні вимоги діяльності організації, виконання всіма індивідами своїх посадових функцій; право підтримує їх своєю особливою владою і впливом, контролює діяльність організацій.

§ 2. Типологія організацій

Типологія організацій, як і будь-якого іншого соціального явища, складна і різноманітна. За рядом критеріїв можна провести таку класифікацію (типологію) організацій:

— за функціонально-цільовою природою виділяють організації адміністративні (підприємства, установи) та спілчанські (політичні, професійні, аматорські). У свою чергу підпри-

ємства й установи можуть бути економічні, соціальні, духовні тощо;

— за формами власності — державні, приватні, муніципальні та змішані;

— стосовно прибутку — прибуткові й неприбуткові; комерційні й некомерційні;

— за потенціалом, можливостями й необхідністю для суспільства — перспективні й неперспективні;

— за тривалістю існування — традиційні й нові;

— за розміром — малі, середні, великі;

— за характером соціальності — просоціальні та асоціальні (або позитивні та негативні);

— за ступенем формалізації — формальні й неформальні.

Зрозуміло, що це неповна і неуніверсальна класифікація. Можна виділити типи за критеріями організаційного досвіду, рівнем культури, інтегрованістю в суспільство або в ринок, за іміджем, за партнерськими стосунками, за конфліктними взаємодіями тощо.

Звернемо особливу увагу на типи, виділені за останнім критерієм, бо вони мають загальний характер, проявляються в усіх попередніх типах соціальних організацій і критерієм виділення їх є ступінь формалізації існуючих в організації зв'язків, взаємодій і відносин.

Формальну організацію у соціології прийнято визначати як спосіб організаційної побудови на основі соціальної формалізації зв'язків, статусів і норм. В основі формальної організації лежить розподіл праці, що виникає як результат необхідної спеціалізації. Розподіл праці виступає у вигляді системи статусів — посад, кожна з яких наділена специфічними функціями таким чином, що всі функціональні завдання розподілені між членами організації. Посадові статуси впорядковуються в ієрархічну структуру за схожістю функціональних завдань у різні організаційні підрозділи за принципом керівні—підлегли в драбину залежностей між нижчими й вищими.

Будь-яка формальна організація має спеціальний адміністративний апарат, основною функцією якого є координація дій членів організації з метою її збереження. Члени організації розглядаються функціонально: не як особистості, а як носії певних соціальних ролей. Чим складніша і більша органі-

зація, тим складніші функції виконує адміністративний апарат. Формальна організація має різні регулятори нормування і планування діяльності організації: норми й зразки службової поведінки, програми діяльності, принципи й норми винагороди тощо. Формальна організація раціональна, оскільки в її основі лежить принцип доцільності свідомого руху до означеної мети. Вона принципово знеособлена, тобто розрахована на абстрактних індивідів, між якими не передбачено ніяких стосунків, крім службових, таких, що здійснюються за чіткою програмою.

Кожна формальна організація певною мірою є бюрократичною. *Бюрократія* — форма здійснення владних функцій, елемент механізму соціального управління. Існування бюрократії — необхідність організації формальної діяльності. Специфічні особливості роботи підприємств, установ будь-яких типів багато в чому об'єктивні: зростання й ускладнення функцій володіння технікою адміністративної роботи, володіння інформацією і документацією, можливість готувати, складати й інтерпретувати правові норми, рішення на різних рівнях, вести численну переписку — все це робить значну частину людей залежними від бюрократії в організаціях. Ступінь бюрократизації організації значною мірою залежить від кількості зусиль, більше спрямованих на вирішення адміністративних проблем, ніж на досягнення цілей організації. Іноді відбувається заміщення цілей, і адміністративні цілі повністю витісняють попередні цілі організації.

Головними рисами ідеальної бюрократичної організації є:

1) чіткий розподіл прав та обов'язків між членами організації, внаслідок чого досягається ефективність;

2) ієрархія влади, яка дає змогу реалізувати контроль;

3) ієрархія посад і статусів, яка дозволяє кожній посадовій особі приймати рішення стосовно дій індивідів, які обіймають нижчі посади, і виконувати рішення вищих посадових осіб;

4) особистісна незалежність індивідів, які входять до організації, що дає їм можливість діяти лише в межах знеособлених обов'язків, існуючих в організації, і дає їм право не виконувати обов'язки поза рамками посади;

5) емоційна нейтральність відносин між членами організації внаслідок знеособленості адміністративної діяльності;

6) регламентація діяльності, що здійснюється за допомогою фіксованих і чітких абстрактних правил;

7) чітка визначеність функцій кожної з посад і в той же час взаємозамінність робітників, що вимагає компетентності індивідів з найбільш вузьких проблем діяльності організації;

8) можливість і необхідність проведення добору осіб для обіймання посад на основі їх кваліфікації;

9) можливість для індивідів просунути по службі за раніше домовленими критеріями (за віком або за особистісними посадовими заслугами, часто незалежно від особистісних уподобань керівника);

10) суворя регламентація управлінських функцій і визначеність поведінки виконавців, їх підлеглих чіткій раціональній схемі, яка забезпечує точність і однозначність дій, що дає змогу уникнути упередженості у взаємовідносинах між колегами.

Завдяки цим рисам бюрократична організація оптимально пристосована для вироблення стандартних рішень та впровадження їх в організацію на всіх рівнях і в усі структури. Бюрократична організація чітко структурована: в ній кожний компонент має незмінну і однозначно визначену роль і місце в організаційній ієрархії. Бюрократичні структури досить поширені в усьому світі і дотепер залишаються ефективними, як зазначав ще Вебер. Він доводив, що саме ефективність і перш за все економічна ефективність — це головна достоїнність бюрократії: точність, швидкість, знання, постійність управлінського процесу, службова таємниця, єдиноначальність, субординація, зведення до мінімуму конфліктів.

Головний недолік бюрократичної організації — ігнорування специфіки конфліктних ситуацій, дії за шаблоном, недостатня гнучкість. Ці риси бюрократичної організації суперечать творчості, яка не вміщується у суворі рамки регламентації бюрократії; таким чином, в організації виникають серйозні проблеми з нововведеннями. Французький соціолог Крозьє переконливо показав, що здатність організацій до нововведень залежить від існування таких норм, які заохочують конструктивну і творчу діяльність. Між тим сама логіка діяльності бюрократичних організацій, характер зв'язків і залежностей, які склалися в ній, перешкоджають

раціональній діяльності: бюрократія координує діяльність нижчих ланок, зважаючи на ієрархію службових залежностей, які вже склалися. За цих обставин дії підлеглих тлумачаться як правильні, якщо вони відповідають чинному статуту. Слабкість такої системи полягає в нерозумінні того, що здатність до творчості не підкоряється наказам. Негативно впливає на творчість також система заохочування в бюрократичних організаціях.

Американські соціологи Блау і Скотт на основі емпіричних досліджень довели, що гальмуючий вплив бюрократії на нововведення особливо негативно проявляється в тому підрозділі організації, який вирішує складні комплексні і не досить чітко визначені проблеми. Творчі колективи, в яких організаційні відносини і стосунки виключають ієрархічну систему влади, вирішуючи такі завдання, дають кращі результати. Ринкові відносини також потребують компенсації недоліків бюрократичної формальної організації. Тим паче, що сталість (поряд з ефективністю), яка є головним чинником і основним результатом організації з бюрократичним характером діяльності, доведена до своєї межі, припиняє будь-який розвиток. Надмірна сталість організації також небезпечна для вдосконалення, як і її нездатність до інновацій.

При інноваційному підході розвиток організації розуміється як свідомо і раціонально спланований і контрольований процес структурних змін. Інновативність знижує надмірний бюрократизм управлінських структур, але вона притаманна не всім організаціям у нашому суспільстві, навіть в умовах розвитку ринкових відносин. Причиною такого становища є те, що у нас вже досить тривалий час в організаціях традиційно фіксується панування структури над функцією, вертикальних зв'язків над горизонтальними, дублювання організаційного порядку, підміна його цілеспрямованим впливом, маятникові рішення, їх інверсійність. Інновативність проявляється через ініціативу особистості, групи і є поведінською характеристикою.

Впровадження інновацій — один із способів проведення змін в організації. Але не всі зміни в організації можна розглядати як інновацію. Інновація означає ідею, предмет, процедуру, які вперше освоюються у практичній діяльності. Вона

свідчить, що основні ідеї визнано суспільно корисними і вони сприймаються як нові. При цьому інновації вносять як рухливість в організаційний соціально-економічний порядок, так і більш високий рівень невизначеності та ризику. До того ж не всі вони мають універсальну корисність і тому освоювати їх повинні вибірково окремі організації залежно від їхніх потреб та умов існування й діяльності.

Що спонукає організацію вдатися до інновації? Це може бути пошук рішення проблем, які традиційними способами вирішити неможливо або неефективно; підтримка або підвищення престижу організації; реалізація знань про нові технології нових співробітників організації; поради консультантів тощо.

Який цільовий характер мають інновації? Більшість з них багаточільові. Вони спрямовані на вдосконалення способу задоволення відомої або нової потреби, на зниження затрат організації, на поліпшення системи управління.

Усі нововведення потребують певних ресурсів. Зрозуміло, що нововведення впроваджуються, коли організація має такі ресурси. Одна з системних характеристик середовища, в якому реалізується інноваційний процес, — інноваційний потенціал організації. Під інноваційним потенціалом розуміється здатність організації до саморозвитку.

Врахування особливостей інноваційного процесу якнайкраще впливає на розв'язання суперечностей між бюрократичною організацією та творчою діяльністю, сприйнятливістю організації до нововведення.

Ми провели аналіз деяких важливих формальних характеристик організації. Але соціальна організація, зокрема виробнича, внутрішньо суперечлива. З одного боку, в ній все має бути формалізовано, з другого — далеко не всі способи функціонування організації чітко визначені й формалізовані. Більше того, спроби все регламентувати знижують ефективність діяльності.

Поряд з бюрократичними принципами організаційної ієрархії, в організаціях існують і неформальні відносини, які за умов суворої системи адміністративних правил підвищують їх ефективність. Через взаємодію формальної і неформальної реалізується її соціальна структура.

Неформальна організація являє собою сукупність індивідів, малих груп, для якої характерна система соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування, що виникла спонтанно. Основним елементом будь-якої організації є люди. Тому можливий аналіз неформальних організацій за деякими ознаками. Організація за такого підходу розглядається як колектив робітників, основним елементом якого виступають соціальні групи: 1) демографічні — чоловічі, жіночі, за віком, за етносом; 2) професійно-кваліфікаційні — робітники, службовці, інженерно-технічні працівники, управлінці тощо; 3) контактні; 4) цільові; 5) за інтересами; 6) соціально-психологічні групи, що регулюють позавиробничі зв'язки людей.

Поняття формальної і неформальної організації запровадив у світову соціологію американський соціолог і психолог Е. Мейо (1880—1949). У 20—30-х роках він проводив відомі Хоторнські експерименти, в ході яких виявив, що у будь-якій організації, поряд з офіційними службовими відносинами (формальна організація), у людей виникають неофіційні, дружні стосунки (неформальна організація), причому і перші, і другі не хаотичні і не випадкові, вони суворо впорядковані й обумовлені певними закономірностями. На них можна впливати, ними можна управляти.

У формальній організації особистість зберігає певну автономію стосовно функції, яку вона виконує як посадова особа. Завдяки такій автономії робітник має діапазон свободи у виборі конкретних форм службової поведінки і взаємодії з іншими членами організації. Неформальна організація містить можливості вирішення організаційних завдань такими способами, які можуть кардинально відрізнитися від запропонованих організацією. Взагалі виникнення неформальних груп — частіше це реакція на поведінку адміністрації, на недовіру керівників, на зловживання авторитарними методами.

Неформальні відносини виконують такі позитивні функції:
— слугують засобом ослаблення можливого конфлікту між підлеглими і вищестоящими посадовими особами, виступаючи своєрідним буфером між індивідом і суворою формальною організацією, пом'якшуючи її вплив на людей;

- сприяють згуртованості членів організації, підтримують її соціальну цілісність;
- зберігають почуття індивідуальної цілісності, самоповаги членів організації, їх високої самооцінки.

На відміну від формальної організації, неформальна становить систему міжособистісних відносин, що завжди персоніфіковані, а їх носії — живі люди, у яких існують відмінні від загальних цілі, завдання, інтереси, потреби. Неформальна організація завжди емоційна, внаслідок чого люди на роботі формують малі групи, гуртки, компанії, які між собою борються або співробітничують. Так виникає неформальна структура. Неформальні організації виникають там, де неефективні дії формальної організації порушують важливі для життєдіяльності всього соціального організму функції. Вони компенсують їх за рахунок функціонально спрямованої самоорганізації і саморегуляції, до якої прагнуть всі людські спільноти, адже у будь-якій організації, поряд з відтворювальною діяльністю, об'єктивно існує дезорганізація. Саме поєднання деструктивного ентропійного процесу й відтворювальної здатності йому протидіяти і є основою усталеного розвитку організації, як і всього суспільства в цілому.

Як ми зазначали, неформальна структура організації може відповідати формальній, може не відповідати, може навіть суперечити їй. У першому випадку при збігу ділових й міжособистісних відносин зростає згуртованість організації, підвищується ефективність її діяльності. У разі розбіжності між формальною і неформальною структурами соціальна група організації втрачає усталеність, стабільність і як результат — ефективність розвитку її діяльності. Більше того, сама неформальна організація може виконувати негативну роль. Адже будь-яка виробнича організація двоїста за своїм характером не лише стосовно формальних і неформальних параметрів діяльності, їй також притаманні інструментальність і суб'єктивність. Тобто організація, з одного боку, є інструментом чиеїсь діяльності (іншої організації або особистості), а з другого — для успішного виробництва вона повинна бути хоч би частковим суб'єктом особистої діяльності. Якщо організація неінструментальна, то вона не може

розглядатися як організація взагалі. У той же час наявності лише інструментальності недостатньо, щоб організація «ожила», почала виконувати свої функції. Люди ж не можуть у процесі діяльності поводитися однозначно, вони, як ми зазначили, створюють неформальні групи, які не завжди поділяють цілі організації.

§ 3. Управління організаціями

Необхідною ознакою організації є *система влади* або *управління*.

Соціальна система організації поділяється на дві основні підсистеми: ту, яка управляє, і ту, якою управляють. Управління персоналом — це система механізмів і технологій кадрової діяльності з метою досягти певних результатів. Це і організація взаємодії окремих підсистем кадрового забезпечення (навчання, професійний розвиток кадрів, їх професійно-кваліфікаційне просування), і нормативно-правове, науково-методичне, інформаційне та фінансове забезпечення.

Таким чином, управління персоналом організації — явище багатогранне й складне за своїм змістом і організаційно-структурними формами. Але воно виступає не лише як складне структурно-функціональне явище, а й як структурно-розчленована цілісність, в якій кожний елемент має певне призначення й функції. З огляду на це управління персоналом є самостійною функціональною системою зі своїми принципами, функціями, повноваженнями.

Управління персоналом називають «менеджментом персоналу», або «кадровим менеджментом», основна функція якого — розробка і реалізація кадрової політики, якою повинні займатися всі рівні управління — вище керівництво організації, начальники підрозділів, кадрова служба. Тобто управління персоналом є одним з провідних напрямів сучасного менеджменту взагалі і соціального зокрема.

В сучасній теорії під менеджментом розуміють процес керівництва (управління) окремим робітником, робочою групою, робітничими колективами. Майже всі відомі зарубіжні енциклопедії тлумачать поняття «менеджмент» як

процес досягнення мети організаціями руками інших людей. Головне в менеджменті — вміння працювати з людьми, домагатися їх зацікавленості в постійному і послідовному підвищенні результатів функціонування організації (або окремого її підрозділу).

В широкому розумінні терміни «управління персоналом», «менеджмент персоналу» застосовуються як синоніми терміна «управління людськими ресурсами». Більше того, останні 10—15 років утверджується поняття «людські ресурси», все більше витісняючи поняття «кадри», «трудові ресурси»; відповідно функціональні служби, які традиційно мали назву «відділ кадрів», дістають назву «служба персоналу» або навіть «служба людських ресурсів». Ці зміни відображають переосмислення ролі й місця людини на виробництві, в установі в дусі ідей школи «людських відносин». Управління людськими ресурсами є одним з найважливіших напрямів у діяльності організації і вважається основним критерієм успіхів у досягненні її цілей.

Управління — цілеспрямований, запланований, координований і свідомо організований процес, що сприяє досягненню максимального ефекту при затраті мінімальних ресурсів, зусиль і часу. Управління, влада — це здатність або можливість визначати дії інших людей і впливати на них за двох обставин. По-перше, при субординації посад, тобто вертикальному розподілі прав, обов'язків і повноважень, які враховують обсяг і міру відповідальності у прийнятті рішень на різних рівнях; по-друге, при складній комунікації, тобто системі передачі інформації, яка діє «зверху донизу» (передача розпоряджень наказів завдань), «знизу догори» й по горизонталі. Ці обставини об'єднують керівництво, тобто організацію процесу управління, що забезпечує прийняття оптимального рішення і його практичне здійснення, а також дієвий контроль і перевірку виконання.

Розрізняють два види влади (управління) — одна виходить від позиції (посади), інша — від особистості. У першому випадку йдеться про формальну владу керівника, у другому — про неформального лідера, про його авторитет. Авторитет — це загально визнаний вплив, яким користується особа за наяв-

ності певних якостей або заслуг. Авторитет можна вважати специфічним способом прояву влади.

Влада — це така форма соціальних відносин, яка характеризується здатністю впливати на поведінку інших не завдяки видатним якостям особистості, а через адміністративно-правовий механізм, перш за все завдяки посаді, статусу, місцю в організації. Система влади включає відносини панування й підкорення, відносини субординації (багаторівневої підлеглості) та ієрархії. Якщо авторитет — це добровільне підкорення особистості, то влада — необхідне підкорення формальним, неперсоніфікованим правилам.

Якщо керівник і лідер не одна й та сама особа, то взаємовідносини між ними можуть або гармонізувати життя організації, або підвищувати рівень конфліктності. Якщо лідерство — соціально-психологічний процес впливу на інших, то керівництво — юридично регламентований, адміністративно-правовий процес організації й контролю формально нерівних людей. Типову для лідера або керівника поведінку, тобто систему прийомів впливу на інших (підлеглих), називають стилем керівництва (управління, лідерства).

Загальновідомі три стилі керівництва — авторитарний, демократичний і ліберальний.

Авторитарний (директивний) являє собою систему суворих, жорстких прийомів впливу, одноособове прийняття рішень, постійний суворий контроль за роботою підлеглих. Керівник авторитарного стилю не враховує ініціативи підлеглих, він її навіть не допускає. За суворого застосування цього стилю керівник вибудовує свою поведінку відповідно до принципів формальної структури організації. Такий керівник тримає дистанцію щодо колективу, намагається уникнути неформальних контактів. Він відтягує на себе всю повноту влади й відповідальності за все, що діється в організації, контролює весь обсяг стосунків і звертає увагу не лише на результат, а й на весь процес. Всі рішення такий керівник приймає особисто, робітники отримують лише необхідну для виконання роботи інформацію. Керівник при цьому владний, вимогливий, орієнтований лише на цільову функцію.

Демократичний (колегіальний) — повна протилежність попереднього. Керівник намагається розподілити владу

між собою і підлеглими, заохочує їхню ініціативу, разом з ними обговорює проблеми. В основі демократичного стилю лежить колективне прийняття рішень, керівник здійснює лише загальний контроль за виконанням рішень (контроль тільки кінцевого результату, а не процесу його досягнення). Цей тип керівника поєднує у своїй роботі орієнтацію як на формальну, так і на неформальну структуру відносин з підлеглими, підтримує з ними дружні стосунки, але не допускає при цьому фамільярності. Працівники у такого керівника отримують досить повну інформацію про своє місце у виконанні загального завдання, про перспективи свого колективу тощо.

Під *ліберальним (пасивним)* стилем зазвичай розуміють невтручання керівника в дії підлеглих, повну передачу їм ініціативи. Недаремно такий стиль називають анархістським. Він максимально орієнтований на підтримку неформальних відносин з підлеглими, делегування їм повноважень і відповідальності. Керівник дає підлеглим змогу самостійно організувати свою діяльність. Сам же він тільки в разі крайньої необхідності втручається у виробничий процес, здійснює керівництво. Зрозуміло, що у чистому вигляді такі стилі трапляються рідко. Як правило, має місце поєднання будь-яких двох стилів керівництва. Оптимального універсального стилю не існує. Зазначені риси, що проявляються у названих стилях, керівник застосовує у певні проміжки часу існування організації або при виконанні якихось специфічних завдань організації.

Вирішенню проблем організації сприяють організаторські здібності керівника, які пов'язані з його індивідуально-психологічними особливостями, залежать від спрямованості, усталеності його нахилів до процесу управління та мають широкий соціальний контекст. Організаторські здібності включають принаймні такі основні компоненти: вміння організувати систему управління і свою роботу; працювати з підлеглими і керівниками різних організацій; коротко та ясно формулювати цілі; створювати згуртований колектив; здатність до самооцінки та точної оцінки підлеглих; вміння добирати, розставляти та закріплювати персонал, володіти передовими методами управління.

Нині вимоги до керівника не зводяться до твердої волі, гучного голосу й розвинутої мускулатури. Багато хто використовує методика англійського дослідника Р. Беннето, який запропонував визначати ступінь прояву 20 якостей особистості керівника (менеджера): інтелігентність, уважність, чесність, доступність, авторитетність, толерантність, тактовність, комунікабельність, зацікавленість у людях, цільність характеру, позитивне ставлення до дійсності, мужність, рішучість, порядність, почуття гумору, вміння слухати, твердість, приязність, ентузіазм. Більшість експертів визнає, що саме від наявності цих якостей у керівника залежить успіх організації.

Існує кілька шкіл менеджменту, серед яких особливо виділяються дві — японська і американська (США). Вони вважаються провідними в світі й виступають еталоном для творчого розвитку керівництва організаціями. Обидві школи спираються на активізацію людського фактора, використовуючи при цьому різні форми й методи.

Кожна країна накопичує свій досвід функціонування організацій, який відповідає об'єктивним умовам і національному менталітету. А це означає, що на український ґрунт не можна переносити чужий досвід цілком, впроваджуючи зразки іншої культури. Адже відомо, що переривання поступовості, втрата кумулятивного ефекту неминуче відкидає суспільство далеко назад. Так, ми зараз намагаємося ще раз пройти згубний шлях «разрушення до основания». Розрив з минулим безперечно ослаблює стійкість системи, позбавляє її динамізму, заводить у бік від магістрального напрямку суспільного прогресу. Як результат, у значній кількості робітників спостерігається деградована трудова свідомість, з якої витіснено все, що стосується суспільно корисного сенсу трудової діяльності, розвитку професійних якостей і навіть розуміння необхідності інтенсивної праці задля заробітку. Ще досить жива трудова мотивація мати гарантовану заробітну плату за низької інтенсивності і низької якості праці. На таку мотивацію, цілком зрозуміло, не перенесеш моделі управління організаціями Японії і США.

Сучасний менеджмент пред'являє високі вимоги до керівників. Вони повинні добре знати трудове законодавство, методичні, нормативні та інші матеріали, що стосуються як ро-

боти з персоналом, так і характеристики організації; основи педагогіки, соціології і психології праці; передовий вітчизняний і зарубіжний досвід у сфері керівництва організаціями; володіти сучасними методами оцінки персоналу і організації в цілому, профорієнтації, регламенту — дії функцій структурних підрозділів, соціальними технологіями управління; мати чітке уявлення про перспективи розвитку організації; знати основи наукової організації праці, виробництва й управління, структури організації і основні функції структурних підрозділів, а також володіти основами ризикології (сукупність знань про ризик), щоб вести до успіху.

В сучасних умовах України особливою вимогою до керівників, посадових осіб є боротьба з корупцією, ураховуючи негативні наслідки корупційних діянь у соціальних організаціях.

Ці категорії працівників мають принципові особливості з точки зору як об'єкта, так і характеру їх відповідальності. Під відповідальністю розуміється поняття, що, по-перше, фіксує залежність особистості від соціального оточення, суспільства, держави і, по-друге, визначає рівень відповідності індивідуальної поведінки існуючим нормативним зразкам. Особливість зазначених посадових осіб полягає в тому, що їх відповідальність має два аспекти — суб'єктивний, тобто прямі соціальні наслідки прийнятих і здійснених рішень; конкретний вираз об'єктивного аспекту відповідальності можна розглядати як її соціальний зміст. Соціальний зміст відповідальності — це характер змін у соціальних відносинах, які, по-перше, виникли внаслідок певних дій посадових осіб і, по-друге, можуть бути оцінним критерієм стосовно тих наслідків, які посадова особа матиме за ці дії.

Оскільки мова йде про корупцію, тобто протиправні дії, то посадова особа відповідає і за соціальні наслідки, а не лише за свідомий власний задум. Без розуміння важливості соціальної шкоди від корупції не можна вирішити питання про відповідальність посадових осіб за корупційну діяльність. Така шкода враховується і відображається у кримінальному та іншому законодавстві.

Про актуальність врахування соціальних наслідків, тобто об'єктивного соціального змісту діянь посадових осіб, свід-

чать рекомендації міжнародних організацій стосовно боротьби зі зловживанням посадовим становищем чиновників. Так, згідно з цими рекомендаціями невинуватене збагачення тієї чи іншої посадової особи повинно підлягати судовому переслідуванню, навіть якщо не виявлено джерело збагачення або безпосередня шкода державі чи будь-якій приватній особі, оскільки таким збагаченням підривається довіра громадян до соціальної організації.

§ 4. Тенденції розвитку соціальної організації

Сьогоднішнє життя стрімко змінюється і необхідно поквартитися, щоб його зрозуміти і навчитися використовувати його переваги, бо створений сучасною людиною світ дуже складний для неї, для її інтелектуальних можливостей. Людство змінилося. Воно не просто збільшилося, а перестало обмежуватися простою сукупністю індивідів. В останні роки сукупність як суворо формалізованих, так і неформалізованих (і тому відносно нестійкі співтовариства цих індивідів) організацій набула самостійної форми і стала чинником розвитку — середовищем заселення не тільки окремих людей, а й людства в цілому. Створюючи організації, людство перейшло на складніший ступінь розвитку і свідомості. Будь-хто, що мав справу з організацією, розумів, що вона являє собою якісно інший об'єкт, ніж проста сукупність окремих людей. Це цілісна система, яка має власні цілі, завдання і способи їх досягнення, що далеко не завжди збігаються з цілями, завданнями і способами досягнення як окремих людей у її складі, так і тих, хто безпосередньо управляє нею.

Принципово важливо, що зазвичай організація значно ефективніше й краще адаптована до середовища, ніж будь-який її працівник. При цьому її здібності до пізнання нижчі, ніж аналогічні здібності людей, з яких вона складається, як через загальну інерційність групової свідомості, так і тому, що колектив практично ніколи не рівняється на кращих своїх членів, а, як правило, за не досить ефективного керівництва рівняється на гірших. Перевага колективної свідомості над

індивідуальною проявляється в іншій сфері — збиранні інформації та її реалізації: окрема людина може мати обмежений обсяг знань, накопичених людством, організація — практично всі. Колективний розум — така сама реальність, як і колективний інтерес. Як організація не зводиться до простої сукупності її членів, так і колективний розум не тотожний сукупності окремих розумів.

Цілі й інструменти організації, її реальні стратегії, зовнішньо визначені взаємодією різноманітних намагань її членів, можуть не лише збігатися, а й істотно різнитися від уявлень про них навіть найбільш освічених і впливових її працівників. Тобто за ефективного керівництва організація схильна поводити себе як цілком розумне створіння, за менш ефективного — як істота, що має не розум, а лише інстинкти.

Універсальний критерій розумності загальновідомий: це здатність до самостійного цільовизначення. Принципово важливо, що багато організацій розглядають цільовизначення (визначення «місії» організації) як найважливіший аспект своєї діяльності. Наука управління, яка розвинула й формалізувала колективний «адміністративний інстинкт», якому підкоряється організація, прямо й категорично вимагає від неї активного, постійного й розгалуженого цільовизначення, тобто постійного наполегливого тренування й максимального нарощування її колективного розуму.

Таким чином, в міру розвитку й раціоналізації систем управління організацією, в першу чергу великих корпорацій, на Землі відбувається швидка еволюція її колективного надлюдського розуму, розуму другого порядку. Головним інструментом розвитку людства на етапі швидкого виникнення й еволюціонування «другого розуму» стає вдосконалення організаційної структури — механізму об'єднання обмежених і окремо неефективних людей в ефективні колективи. Відомо, що саме організаційна структура є, як правило, секретом будь-якої корпорації, який зберігається найретельніше, бо технологію виробництва можна накопичувати або придумати, а технологію управління досить великою організацією можна лише виростити як живу істоту разом із самою організацією. Той, хто дістане доступ до її організаційної структури й технології управління, зрозуміє як вона функціонує, як

приймає рішення, в результаті чого зможе фактично маніпулювати нею за допомогою мінімальних впливів і дій, не викликаючи підозри.

Щоб зрозуміти масштаби і значення парадоксально тихої й непомітної «організаційної (управлінської, менеджерської) революції», що сталася на нашій пам'яті, можна пригадати, що з середини 70-х років майже повністю зникли статті про передові дослідження у цій сфері із відповідних наукових журналів усього світу. Єдиний відомий в історії людства прецедент — практично аналогічне зникнення з наукової літератури на початку 40-х років статей з атомної фізики, що знаменувало близьке оволодіння людством ядерною енергією. В 70-х роках з'являється велика кількість псевдонаукових статей, спрямованих на здобування грантів. Між тим безпосередній механізм зникнення істинно наукових статей у ті роки був той самий, що і в 40-х роках: організатори досліджень сконцентрували у своїх руках усіх спеціалістів, забезпечивши їм належні умови праці.

Але, на відміну від 40-х років, ривок у розвитку людства має для окремих організацій вже не зовнішній, а глибоко внутрішній характер, і стосується самої суті відносин між людьми. Вони стають чіткіше структурованими і при цьому наче більш «багатоповерховими».

Суспільство як сукупність розумних, тобто таких, які визначають цілі, людей поступово навіть не заміщується, а доповнюється, надбудовується ефективнішим співтовариством нового покоління — співтовариством як сукупністю розумніших, тобто ефективніших організацій, що визначають цілі. З точки зору значення для діяльності суспільства конкуренція між людьми дедалі більшою мірою і поступово переміщується саме на цей, вищий рівень: суспільства, організації яких менш розумні, мають так само мало шансів на успіх у конкуренції, як ще недавно суспільство з менш розумними або просто менш освіченими людьми.

Різноманіття організацій стосується не тільки сфер і цілей, а й масштабів їх діяльності. Багато з організацій «вкладені» одна в одну, багато які мають слабо визначені й часто змінювані залежно від дій окремих людей межі поля своєї активності. Все це дає кожній окремо взятій людині досить широ-

кі можливості вибору організацій, по суті — адміністративно-організаційного, інтелектуального та ціннісного «середовища перебування». Свободу вибору за останнім критерієм забезпечує принциповий незбіг меж діяльності організацій різного роду. Класичним прикладом такого незбігу слугують транснаціональні корпорації і держави, які займаються приблизно однією справою, але на різних рівнях організації людського суспільства, а також виробництво і сім'я.

Такий незбіг меж, кордонів створює постійний конфлікт інтересів, що є могутнім інструментом саморозвитку кожної окремої особистості, яка перебуває в його «магнітному полі». Крім того, такий конфлікт надає кожній окремій людині максимально широку свободу вибору, який здійснюється водночас у максимальній кількості площин, отже і кількість можливостей для самореалізації максимальна.

Але не кожна організація і не на всіх етапах її існування позитивно впливає на особистість і суспільство в цілому. Нам відомі приклади нелюдського, бюрократичного цілевизначення й логіки. (До речі, про «внутрішню логіку організації» написано чимало літератури). Більшість знає, що в організації є свої цілі, які лише на першому етапі розвитку закладають її засновники, а вже потім в основному формуються й корегуються нею значною мірою самостійно. Просування ієрархічною драбиною нерозривно пов'язано зі скороченням особистої свободи, адже, перебуваючи на вищих позиціях у системі управління, людина дедалі більше взаємодіє з організацією, частиною якої вона є, і з іншими організаціями, стаючи частиною взаємодії вищого рівня, вже не міжособистісного, а міжорганізаційного. І кожен з нас повинен діяти згідно з критеріями розумності і продовження людської еволюції за межами окремо взятої людини. Через все більше розгалужені й складні організації людство постійно пристосовує себе до вирішення складніших проблем, піднімаючи свій інтелектуальний і організаційний рівень до такого, який відповідає цим проблемам.

Соціальна структура суспільства

§ 1. Соціальна група як елемент соціальної структури

Соціальна структура є засобом організації та зв'язку окремих елементів соціальної системи в єдине ціле. Характер структурування соціальної системи відзначається як властивостями її елементів, так і основним системоутворюючим фактором, який впорядковує елементи. Вихідним для розуміння соціальної структури суспільства є поняття соціальної групи, спільності.

Соціальні групи — це відносно сталі спільності людей, що історично склалися і різняться роллю та місцем у системі соціальних зв'язків певного історичного суспільства.

Слід відрізнити соціальні групи від випадкових несталих об'єднань людей, наприклад, пасажирів транспорту, які їдуть в одному вагоні чи автобусі, або тих, хто перебуває у певний момент на одній вулиці чи в одному місці. Ці угруповання визначаються як агрегація — деяка кількість людей, що зібралися у певному фізичному просторі і не здійснюють свідомих взаємодій. Соціальні групи згуртовуються на основі об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей, тобто для того, щоб сукупність людей визнавалася групою, потрібні взаємодія між її членами та наявність сподівань, що їх поділяє кожний член групи відносно інших її членів. Соціальна група характеризується також наявністю загальних соціально-вагомих ознак.

Соціальні групи поділяються за ознакою належності до них індивіда та за характером взаємовідносин між їх членами.

За ознакою належності індивіда розрізняють *інгрупу* та *аутгрупу*. Кожний індивід виділяє деяку кількість груп, до

яких він належить, та визначає їх як «мої». Це може бути «моя сім'я», «моя професійна група», «мій клас» та ін.

Такі групи є інгрупами, до яких індивід відчуває свою належність і в яких він ідентифікується з іншими членами, тобто розуміє членів інгрупи як «ми». Інші групи, до яких індивід не належить, є для нього аутгрупами, тобто «не ми», «інші».

В сучасному суспільстві індивід належить водночас до багатьох груп, тому велика кількість інгрупових та аутгрупових зв'язків може перехрещуватися. Наприклад, студент інституту прокуратури може розглядати студента слідчо-криміналістичного факультету як індивіда, який належить до аутгрупи, але вони можуть бути членами однієї волейбольної команди, де вони входять до інгрупи.

Поняття інгрупи та аутгрупи важливі тому, що самовіднесення кожної особистості до них істотно впливає на поведінку індивідів у групі.

Крім інгрупи та аутгрупи, виділяють також *референтну групу*, що означає реальну або умовно-соціальну спільноту, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном і на норми, думки, цінності та оцінки якої він орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Іноді інгрупа та референтна група збігаються. Розрізняють нормативну та порівняльну референтні функції групи. Перша виявляється у тому, що група є джерелом норм поведінки, соціальних настанов та ціннісних орієнтацій індивіда. Так, емігрант намагається якнайшвидше засвоїти норми та настанови корінних жителів тієї країни, до якої він приїхав, щоб не відрізнятись від оточуючих.

Порівняльна функція виявляється у тому, що референтна група виступає як еталон, завдяки якому індивід може оцінювати себе та інших. Людина вибирає окремі референтні групи, належність або неналежність до яких для неї особливо бажана, та формує Я-образ, основуючись на оцінках цієї групи.

За характером взаємовідносин між членами групи розрізняють первинні та вторинні групи. У первинній групі кожний член бачить інших членів групи як особистостей та індивідуальностей. Таке бачення досягається завдяки соціальним

контактам, що створюють інтимний, особистий та загальний характер внутрішніх групових взаємодій, до яких включаються численні елементи особистого досвіду. Члени таких груп, як друзі, сім'я прагнуть зробити соціальні взаємовідносини неформальними та пом'якшеними.

У вторинних групах соціальні контакти є безособовими і мають утилітарний, однобічний характер. Усі контакти є функціональними відповідно до соціальних ролей.

Аналіз соціальної структури суспільства потребує, щоб одиниця, що вивчається як елементарна частинка суспільства, зосереджувала б у собі всі види соціальних зв'язків. Такою одиницею аналізу є *мала соціальна група*, суспільні відносини якої виступають у формі безпосередніх особистих контактів. Студентська група, де всі один одного знають та спілкуються у процесі навчання, а іноді і поза межами його, — це мала група. З іншого боку, всі студенти вузу, що не мають постійного особистого спілкування, становлять *велику соціальну групу*. Мала група може бути як первинною, так і вторинною, відповідно до того, який тип взаємовідносин існує між її членами. Велика ж група може бути лише вторинною. Вивчення малих груп має велике значення, тому що в них можна простежити зародження соціальних процесів, механізми згуртованості, виникнення лідерства, ролевих взаємовідносин.

У суспільстві завжди існує велика кількість соціальних груп, що об'єктивно різняться своїм станом у системі соціальних зв'язків.

Найважливішими соціальними спільнотами є: національно-етнічні утворення, що виникають на основі спільності історико-географічного походження та культури; демографічні, які пов'язані з соціально-біологічною природою людини; з розвитком суспільства з'являються спільноти, що пов'язані з диференціацією діяльності людини, зі специфікою соціально-економічного стану, розвитком поселенських утворень.

Отже розглянемо такі соціальні підструктури суспільства: національно-етнічну, соціально-демографічну, поселенську, соціально-класову (стратифікаційну) та професійно-кваліфікаційну.

§ 2. Національно-етнічна структура суспільства

Основою соціальної структури суспільства є соціальна спільність, що являє собою реальну існуючу сукупність індивідів і відрізняється соціальними зв'язками й відносною цілісністю. Об'єднання індивідів у соціальні спільності відбувається на основі різноманітних характеристик і ознак. У зв'язку з цим правомірно виділити соціально-класові, демографічні, територіальні, професійні та етнічні ланки соціальної структури суспільства. До етнічних спільностей належать сім'я, рід, плем'я, народність, нація.

Вони об'єднуються на основі генетичних зв'язків і становлять еволюційний ланцюг, початком якого є сім'я.

Сім'я — найменша кровноспоріднена група людей, пов'язана спільністю походження (баба, дід, батько, мати, діти). Кілька споріднених сімей, які вступили до союзу, утворюють рід. Роди об'єднуються у клани.

Клан — група кровних родичів, які носять ім'я предка. Клан зберігав спільну власність на землю, кровну помсту, кругову поруку. Як пережитки первісного часу вони залишились у деяких регіонах Шотландії, індіців Америки, в Японії та Китаї.

Кілька об'єднаних кланів складають *плем'я*. Воно являє собою вищу форму організації, яка охоплює велике число родів і кланів, що мають особисту мову або діалект, територію, формальну організацію (вождь, племенна рада), спільні церемонії. Чисельність їх членів іноді досягала десятків тисяч.

В ході подальшого економічного і культурного розвитку племена перетворювалися на *народності*, які у свою чергу на найвищих стадіях розвитку перетворювалися на нації.

Народності виникають за часів рабовласництва і являють собою мовну, територіальну, економічну та культурну спільність.

За чисельністю народність перевищує плем'я, кровнородові зв'язки не охоплюють народність. Народності (певною мірою й інші донаціональні спільності) існують і сьогодні і не лише в країнах, що розвиваються, а й у деяких індустріально розвинутих державах.

Нація — це форма спільності людей, що склалася історично, яка приходить на зміну народності. Її характеризують спільність економічних умов життя, спільність території, мови, рис психології (свідомість, інтерес, національний менталітет і т.ін.), а також спільність національного складу характеру, який виявляється в особливостях культури та побуту.

В сучасному світі проживає близько 3,5 тис. націй, народностей і племен. Більшість народів становить багатонаціональні держави. Якщо у країнах Європи налічується близько 300 націй і народностей, в США, Канаді, Латинській Америці проживає близько 600 націй і народностей, то в Азії, Африці, Австралії — більш як 2600 різних націй і народностей, племен і родів.

Сучасні етнічні процеси не є однорідними. 70—80-ті роки стали зламними в історії багатьох держав та етносів у зв'язку з етнічним відродженням, яке охопило всі континенти планети. Так, у Бельгії в 60-х роках піднялася потужна хвиля виступів усіх етнічних груп, які прагнули до політичного самовизначення. В 1970 р. парламент приймає основні закони, що стосуються національного питання, почалися конституційні реформи, які передбачають поділ країни на чотири автономні регіони за національно-етнічною ознакою (Фландрія, Валлонія, Брюссель та район німецьких кантонів Ейнен та Мальнеді). Протягом 1980 р. було сформовано автономні уряди та за Конституцією 1994 р. країну оголошено федеральною державою, що складається зі спільнот та регіонів.

В Іспанії починаючи з 1979 р. здобули автономію Каталонія, Басконія, Валенсія, Галісія та Балеарські острови. Етнічні мови, поряд з кастильською, стали офіційними внаслідок громадянського виявлення. В цілому країна була поділена на 17 великих адміністративних одиниць — національних та територіальних. Національні автономії дістали широкі права на використання природних ресурсів, великі можливості для розвитку національної культури, освіти тощо.

Характеризуючи етно-національні процеси, можна визначити серед них еволюційні, які тягнуть за собою зміни всередині (наприклад, зміна класової структури, рівня освіти, статеві-вікові зміни) та трансформаційні, які фіксують зміну самоідентифікації людей з приводу їх належності до певного

етносу. Існує кілька типів трансформаційних процесів: асиміляція (поглинання одного етносу або його частини чисельнішим етносом), консолідація (об'єднання рівноправних етносів в один) та інтеграція (об'єднання певних націй для посилення ефективності певних сфер життєдіяльності, наприклад, сучасних європейських країн).

Досить різноманітним за етнічним складом є населення України. Нині тут мешкає понад 100 національностей.

Українці — головна складова національно-етнічної структури — становлять близько 77,8% усієї людності і збільшують свою питому вагу. Росіяни становлять приблизно 17,3% населення, а особи іншого етнічного походження — у межах 4,9%¹ (вони зменшують свою питому вагу в населенні України).

На розвиток національно-етнічної структури населення України протягом останнього десятиріччя величезний вплив мала зовнішня міграція. Розпад Союзу призвів до виникнення етнічної міграції на його колишній території. Наприкінці 80 — на початку 90-х років українці та кримські татари масово поверталися в Україну. Разом з українцями, переважно у складі мішаних родин, прибували й росіяни, питома вага яких у національно-етнічній структурі іммігрантів мало поступалася питомій вазі українців. Євреї в цей час інтенсивно емігрували до США, Ізраїлю та Німеччини. Після різкого зниження рівня життя населення в 1992—1993 роках на зміну притягальному факторові прийшов фактор відштовхуючий. Активізувалася еміграція росіян. Протягом 1998 р. з України до Росії виїхало у два рази більше росіян, ніж повернулося звідти в Україну. Міграційне сальдо стосовно росіян між Україною і Росією становило мінус 22 тис. чол., а враховуючи нерозподілених по країнах прибуття (вибуття) росіян — приблизно 30 тис. чол.

Українці мають багатий та цілком позитивний досвід взаємодії з іншими етнічними угрупованнями, з якими їм доводилось жити у складі єдиної держави. Це було результатом зваженої національної політики, що є основою гармонізації міжнаціональних відносин.

¹ Урядовий кур'єр. — 2000. — 28 грудня. — № 244.

Соціальні перетворення другої половини 80-х років зумовили зміст національного самоусвідомлення та розвиток національної культури. 28 жовтня 1989 р. було прийнято закон про мови в Україні, що надав українській мові статусу державної та гарантував вільне функціонування і розвиток мов усіх національностей, що проживають в Україні.

На межі 80—90-х років відкриваються сочні факультетів з вивчення польської, болгарської, єврейської, кримсько-татарської та інших мов, видаються словники, розмовники і т. ін. В Україні почали діяти численні національні товариства культури національних меншин. Основи національної політики української демократичної держави викладено в Декларації про державний суверенітет та Декларації прав національностей України. Підкреслюючи необхідність національно-культурного відродження українського народу, ці документи гарантують усім етнічним меншинам та окремим громадянам рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Ці документи стали правовою основою для збереження міжнаціональної згоди в Україні.

§ 3. Соціально-поселенська структура суспільства

Соціальна організація простору життєдіяльності людей та соціальних спільнот має важливе значення у соціологічному дослідженні будь-яких проявів людської активності. Одним з основних вимірів цього простору є розподіл людей за різними типами поселень, оскільки цим зумовлені істотні відмінності у свідомості та поведінці людей. Саме тому дослідження соціально-поселенської структури суспільства є самостійним завданням соціології.

Передумовою становлення соціально-поселенської структури суспільства є певне, історично обумовлене закріплення індивідів за поселенням, що зовнішньо виявляється у постійному місці проживання. Це обумовлено суспільним поділом праці, який встановлює зв'язки людей за певними видами діяльності, що в свою чергу спричинює відмінності у місці проживання працівників. Якщо виробництво вимагає поєднання

працівника з засобами виробництва, то цей зв'язок має бути територіально визначений. Наприклад, особливості аграрного виробництва зумовлюють специфічні форми поселення людей. За общинного землеволодіння такою формою стає село (селище тощо); приватна власність на землю та індивідуальні технології дають інші форми розселення людей — «хутирська система», «фермерський тип» і т. ін. До певного часу цей чинник посилюється тим, що недостатній розвиток техніки та технологій передбачає безпосереднє включення працівника до технологічних процесів, що обмежує його мобільність як у територіальному, так і в соціальному відношенні.

Таким чином, на основі соціальних чинників, що пов'язані з суспільним поділом праці, поселення стає безпосереднім середовищем життєдіяльності людини. Ті соціальні умови, що формуються на рівні поселення, стають фактичною основою соціального розвитку людей, тобто належність до поселенських спільнот має характер одного з механізмів соціалізації особи.

Разом з тим формування соціальної спільноти на основі існування функціонально відмінних типів поселення передбачає, що ці функціональні відмінності супроводжуються соціальними відмінностями поселень, тобто наявні в них умови відрізняються «масштабом» можливостей розвитку особистості, реалізації її соціальних потреб. Ці відмінності мають характер загальних, оскільки вони пов'язані не з умовами в тому чи іншому регіоні, а з характером суспільних відносин у цілому. Перша соціальна диференціація у поселенській структурі відбувалася в епоху становлення класового суспільства на основі відокремлення ремесел і торгівлі від землеробства. Навіть тепер цей поділ на міське та сільське населення залишається важливим виміром соціальної стратифікації населення. Згодом сформувалися значні відмінності в цих двох великих типах поселень. Наприклад, істотно різняться соціальні умови в мегаполісах (надвеликих містах, що фактично стали міськими агломераціями — Нью-Йорк, Лондон, Токіо тощо), великих містах, середніх та малих містах. Схожа диференціація існує і на рівні сільського населення. Але особливістю поселенських відмінностей є те, що вони поєднуються з територіальними (регіональними) відмінностями

ми, що дає підстави деяким дослідникам говорити про існування єдиної соціально-територіальної структури, яка поєднує і поселенські, і територіальні виміри.

Соціально-поселенська структура має історичний характер, оскільки виникла за певних суспільних умов на основі чинників, що пов'язані перш за все з суспільним поділом праці. Сучасна соціально-поселенська структура (з такими її рисами, як поділ населення на міське та сільське тощо) сформувалася за умов індустріального суспільства. Але з середини ХХ ст. відбуваються процеси поступового перетворення індустріального суспільства на основі техніко-технологічних змін, що несе сучасний стан науково-технічної революції, на постіндустріальне суспільство, інформаційне суспільство. Незалежно від терміна, яким називають цей новий тип суспільних систем, слід зазначити, що зміни відбуваються у системі соціальної структурованості населення за типами поселення. Хоч зберігаються загальний поділ населення на міське та сільське та диференціація всередині кожного з цих базових типів поселення, проте характер їх соціальних відмінностей втрачає соціально-поляризуючу природу. На думку деяких дослідників, формується новий тип поселень, який поєднує риси сільського та міського типів. Типовим вважають поселення, що формується у технополісах, зокрема в Силіконовій Долині, яка є одним з центрів розвитку сучасних комп'ютерних технологій. Але в цілому проблема соціальних відмінностей на поселенському рівні залишається важливими виміром сучасного суспільства.

Таким чином, поєднання постійного місця проживання та неоднорідності соціальних, економічних, політичних та культурних умов життєдіяльності в останніх є причиною того, що ця група населення перестає бути суто демографічним утворенням і набуває нової якості, тобто стає специфічною соціальною спільнотою — соціально-поселенською спільнотою людей. Отже, системоутворюючою ознакою цих спільнот є не стільки їх певна локалізація, скільки соціальні зв'язки, що є продуктом суспільних відносин в цілому, що «локалізуються» й оформляються як соціально-поселенські відносини.

§ 4. Соціально-професійна структура суспільства

Професійні ознаки стали одним з основних критеріїв соціальної диференціації не лише тому, що представники окремих професійних груп мають схожу за своїм змістом соціально-трудова поведінку та займають близькі, часто збіжні соціально-статусні позиції, чим, власне, й пояснюється те, чому вони перебувають у цій групі, а й тому, що в сучасному світі представники професійних груп як особистості значною мірою формуються під впливом свого безпосереднього оточення. Тобто їх соціалізація відбувається на основі професії та пов'язаної з нею діяльності.

Ключовим для розуміння суті професійної структури в її соціологічному розумінні, тобто як «зрізу» соціальної структури, є чітке визначення професії як соціологічного терміна на відміну від техніко-економічних визначень. У загальному вигляді професія — це ознака соціальної ролі, яка визначається загальною системою розподілу праці в суспільстві. Оскільки спеціалізація індивідів є їх функцією, професія стає важливим чинником, що визначає престиж особи, її класовий стан, стиль життя тощо. Можна дати й більш розгорнуте визначення професії. Професія — це спеціалізована діяльність особи, яка має ринкову вартість і може виконувати функцію життєвого забезпечення, виконується як функція в системі суспільного поділу праці і зумовлює особливості укладу, стилю життя.

Розкриваючи сутність зв'язку професії і суспільного розподілу праці слід розмежувати два аспекти цієї проблеми: а) професійний розподіл людей і б) професійний поділ праці з точки зору її матеріального змісту. Якщо в другому випадку йдеться про структуру техніко-економічного типу, тобто про технологічний поділ праці, то професійний розподіл людей стає суспільною формою стосовно технологічного поділу праці.

Особливість професійної структури полягає в тому, що вона є своєрідною проекцією соціальної структури на процеси праці, оскільки вона визначає характер зв'язків між людьми під час цих процесів. Сама соціально-професійна структура

має вигляд ієрархічної системи, що утворена прорангованими соціальними позиціями працівників, між якими формуються певні системи соціальних зв'язків. Ці зв'язки фіксують єдність типу соціальної діяльності та професійні відмінності як форму соціальних відмінностей. На цій основі формуються якісно різні системи моральних та культурних цінностей професійної діяльності. Саме професія, в її економічних та соціальних вимірах диктує особі міру відповідальності за виконання трудових обов'язків, стає основою формування стилю життя. Дослідження показують, що для формування професійної моралі та стилю життя велике значення має статус професії, тобто її суспільна оцінка.

З цим пов'язані такі соціологічні проблеми дослідження професійних структур, як привабливість професій, професійні орієнтації молоді тощо. В цілому комплекс суб'єктивних ознак професії (статус, мораль, стиль життя, професійні цінності та норми) виникає як відображення об'єктивних вимог до працівника, що пред'являються до нього умовами здійснення спеціалізованої професійної діяльності. Ці проблеми досліджує спеціальна соціологічна теорія — соціологія професій.

В соціології використовуються різні підходи до класифікації професій і побудови їх ієрархії у межах соціально-професійних структур. Наприклад, американські дослідники такі класифікації будують на основі «індексу соціально-економічної оцінки», який об'єднує такі ознаки: дохід, рівень освіти, престиж професії. У той же час для цілей статистичних досліджень використовуються інші критерії класифікації: характер праці, рівень вимог до працівника (освіта, інтерес, здібності), умови праці, співвідношення розумової та фізичної праці, фізичні навантаження тощо.

Визначення професії та критеріїв класифікації професій показують, що професія у її соціально-економічному розумінні є водночас характеристикою і працівника, і його робочого місця, і процесу праці. В першому значенні професія вказує на специфічні знання та навички людини, які є необхідними для виконання певних функцій, у другому характеризує перелік трудових функцій, що властиві робочому місцю, в третьому розкриває умови праці, структуру та послідовність технологічних процесів. Разом з тим професія, як соціологічна кате-

горія, перш за все фіксує соціальні ролі, які виконує людина, та типові соціальні ознаки соціальних груп, що формуються на основі єдності їх соціально-професійних ролей.

У зв'язку з цим соціологія досліджує проблему соціального відтворення соціально-професійної структури суспільства, яке є умовою його існування та розвитку. Основу відтворення професійних структур становить система професійної підготовки, що є одним з основних елементів системи освіти, хоч набути професії можна і без навчання у професійних навчальних закладах (наприклад, учнівство на виробництві, самоосвіта). Але будь-яка професія в сучасних умовах передбачає наявність загальноосвітньої підготовки, що свідчить про залежність професійного відтворення від стану та можливостей системи освіти в цілому. Хоч система освіти має забезпечувати кадрами реально існуючу професійну структуру, суспільство зацікавлене у «випереджаючому розвитку» працівника щодо конкретних вимог його професійної діяльності. Система освіти становить основу механізму зв'язку соціально-професійної структури з іншими суспільними інститутами, іншими «зрізами» соціальної структури. Ця взаємодія досліджується в соціології як «соціально-структурна функція системи освіти», оскільки через набуття певної професії значною мірою забезпечується розподіл вихідців з різних соціальних груп за рівнями соціальної диференціації. Водночас сучасна професійна структура має певні особливості, що мають неоднозначний вплив на загальний рівень соціального розшарування в суспільстві. По-перше, зростає частка «наскрізних» професій, тобто професій, що мають якісно різні форми у різних галузях людської діяльності. Так, юрист у великій фінансовій корпорації та юрист у благодійній організації, залишаючись представниками однієї професійної групи, займають різні соціальні позиції. По-друге, посилюються процеси професійної мобільності; зміна професії досить часто стає умовою «виживання» в ситуації різних технологічних та соціальних змін. По-третє, зближується зміст трудових функцій у багатьох професіях під впливом їх комп'ютеризації та нових форм організації і поділу праці. По-четверте, ослаблюється соціально-диференційований вплив професійних відмінностей в умовах загального піднесення життєвого рівня або існування інших джерел прибутку.

Ці та інші процеси в економічному та соціальному житті сучасного суспільства формують нові риси соціально-професійної структури.

§ 5. Соціально-демографічна структура суспільства

Соціально-демографічна підструктура є невід'ємним елементом, важливою складовою соціальної структури суспільства. Вона тісно пов'язана з соціально-поселенською, класовою, національно-етнічною, професійною підструктурами, результатом чого є їх взаємовплив і взаємofункціонування.

Відповідно до соціально-демографічної підструктури суспільство поділяється на певні соціальні групи, спільноти за такими критеріями: стать, вік, сімейний стан.

Оптимальна структура за статтю передбачає рівний розподіл чоловіків і жінок у суспільстві.

У цьому розумінні важливого значення набувають такі категорії, як біологічні та соціальні ознаки статі. Біологічна стать у простому визначенні означає біологічні (фізичні і генетичні) розбіжності між чоловіками і жінками. Те, що жінки здатні народжувати дітей, а чоловіки — ні, має велике значення для визначення місця і ролі жінок і чоловіків у суспільстві.

Соціальна стать означає сукупність норм поведінки і позицій, які асоціюються з особами чоловічої і жіночої статі в будь-якому суспільстві. Одним із аспектів нашого соціального образу є те, як чоловіки і жінки навчаються, виховуються протягом життя в певних суспільствах з різними культурами в різні проміжки часу.

Тип вікової структури населення можна встановити за співвідношенням таких груп: 1) діти та підлітки до 16 років; 2) молоді люди від 16 до 30 років; 3) люди середнього віку 30—55 років; 4) люди 55 років і старші.

Прогресивною називають таку структуру, коли частка дітей більша за частку останньої групи. На жаль, в Україні можна відзначити протилежну тенденцію. Зростання частки населення у дитячому віці майже припинилося, в той час як у населення пенсійного віку життєвий потенціал продовжує зростати.

З огляду на вікову структуру слід згадати про різницю у віці; це ще й різниця колективного соціального і політичного досвіду вікових груп, певних поглядів, неузгодження яких у мінливому суспільстві може призвести до конфліктів.

Що стосується сімейного стану, то тут розрізняють, по-перше, належність людини до сім'ї і, по-друге, соціальну роль, яка в ній виконується.

Отже, об'єктом аналізу демографічної підструктури є кількість і якість населення, що виражається через чисельність і темпи зростання, чисельність і склад сімей, структуру населення за статтю, віком, станом здоров'я.

Основні категорії, що пов'язані з останнім, — народжуваність, смертність, шлюбність і міграція.

Народжуваність — частота дітонародження у тій чи іншій сукупності населення. Вона виражається відношенням кількості народжених дітей до тієї чи іншої чисельності населення (наприклад, до загальної кількості, до жінок дітородного віку і т.ін.). Біологічним підґрунтям народжуваності є здатність людини до відтворення потомства. Потенційна можливість дітонародження (плідність) реалізується у сукупності жінок у результаті репродуктивної поведінки, яка в суспільстві детермінована системою соціально обумовлених потреб і врегульована соціальними та культурними нормами, традиціями, громадською думкою.

Смертність — це процес вимирання населення. Він складається з сукупності одиничних смертей, які настають у різному віці серед різних верств населення. Її вимірюють відношенням кількості померлих до чисельності всього населення або його окремих груп, диференційованих за статтю, віком, соціальною належністю, територією.

Разом з народжуваністю смертність забезпечує безперервність процесу відтворення населення.

У широкому розумінні **шлюбність** — це всі процеси, що характеризують укладання та припинення шлюбів, тобто всі зміни шлюбного стану. Шлюбність — процес утворення подружніх пар, який включає укладання як перших, так і повторних шлюбів. Поняття шлюбності поєднано з процесами овдовіння та розлучуваності і становить разом з ними відтворення шлюбної структури населення.

З поняттями кількості й якості населення тісно пов'язана категорія *міграції*. Під останньою розуміють усі види переміщень у просторі, що призводять до зміни географічного розміщення населення, його густоти та заселеності територій. Міграції супроводжуються збільшенням або скороченням чисельності населення, зміною його статевовікового, сімейного, шлюбного та етнічного складу, соціальної структури територіальних спільнот як у місцях виходу, так і в місцях поселення мігрантів.

В чому ж полягає специфіка соціально-демографічної ситуації в Україні? Які напрями має демографічна політика?

Оцінюючи соціально-демографічну ситуацію в Україні, можна сказати, що країна нині переживає стан демографічної кризи. Такий висновок дають можливість зробити ті тенденції, що спостерігаються.

По-перше, перевага смертності над народжуваністю. Причинами цього є дорожнеча, інфляція, загальний низький рівень життя населення, зміна системи цінностей і т. ін. Зниження рівня життя і втрата опори на звичні соціальні інституції, невпевненість у майбутньому сім'ї призвели багатьох людей до перегляду своїх шлюбних і репродуктивних планів. Вкрай песимістичні прогнози пророкують навіть вимирання населення України як такого.

По-друге, і це є наслідком першого, спостерігається старіння населення, а це значить старіння працюючого його складу. Звідси можуть виникати проблеми, які пов'язані безпосередньо з працівниками: зниження працездатності, певний консерватизм, несприйняття нових ідей і технологій, необхідність активізації служби соціального захисту і допомоги і т. ін.

По-третє, перевага чисельності жіночого населення над чоловічим. Ця тенденція намітилася ще після Великої Вітчизняної війни і дотепер це співвідношення не вирівнялося.

По-четверте, тенденції, пов'язані з низкою проблем сім'ї. Серед них: зростання альтернативних шлюбних форм сім'ї, велика кількість одинаків (незаміжніх, нежонатих), перехід до молодіжної сім'ї. Це пов'язано зі зниженням рівня життя, втратою опори на звичні соціальні інституції, невпевненістю у майбутньому сім'ї.

По-п'яте, тенденція до еміграції, що впливає на зниження чисельності населення України. Це тривожний симптом, адже більшість тих, хто виїздить, — молоді й добре освічені люди. Їх від'їзд істотно знижує якість трудового, демографічного та інтелектуального потенціалу України. Досягнувши на певному етапі критичної маси, цей процес створює серйозні перешкоди для національного відродження країни.

Наявність вищезазначених проблем свідчить про необхідність проведення певним чином спрямованої демографічної політики.

Демографічна політика — це частина політики народонаселення, яка включає економічні, соціальні та юридичні заходи, що впливають на демографічні процеси, і спрямована на досягнення у довгостроковій перспективі бажаного характеру процесів природного відновлення генерацій.

Найважливішими напрямами демографічної політики України мають бути:

- охорона материнства та дитинства;
- поліпшення матеріального стану багатодітних та малозабезпечених сімей;
- організація та вдосконалення служби побуту;
- надання безплатної медичної допомоги;
- збільшення грошових виплат у разі народження дитини;
- надання пільг молодим сім'ям;
- створення сприятливих умов для творчого розвитку спеціалістів у всіх галузях суспільства і т.ін.

З усіх вікових груп найбільш проблемною є така соціально-демографічна спільнота, як молодь, тому на її особливостях ми зосередимо свою увагу.

Молодь — це соціально-демографічна спільнота, яка має свої специфічні фізіологічні, психологічні, культурно-освітні властивості. Основним змістом розвитку молодої людини є перехід від фізіологічної до соціальної зрілості, пошук свого місця в суспільстві, формування поглядів, навичок поведінки, соціальних зв'язків. У той же час їй притаманні відносна нестабільність соціального стану, мінливість життєвих настанов, відсутність вибіркового ставлення до джерел інформації. Засвоєння будь-яких поглядів у молоді тісно пов'язане з почуттями, емоціями, настроєм, з природними і духовними

потребами. Молода людина зазвичай легко сприймає і робить своїми ті цінності, що відповідають її потребам, викликають почуття задоволення чи приглушують почуття незадоволеності.

Молодь — спільнота специфічна, тому що її істотні характеристики перебувають у стані формування і становлення. Цей період у житті людини позначається певними віковими межами. В радянській і західній соціології існує кілька визначень цих меж. Так, на Заході молодь — це люди віком від 12 до 30 років, причому 12—18 років — це етап юності, 19—30 років — молоді люди на порозі дорослого життя. У радянській соціології досить довго віковими межами молоді вважалися від 16 до 30 років, від моменту повноліття до набуття рис зрілої людини. Але зі зміною критеріїв, змінюється і віковий молодіжний інтервал. Нижчою межею є 14 років, що пов'язано з настанням працездатності людини і залученням її до трудової соціалізації, з можливим початком самостійного життя. Верхньою межею нині називають 35 років.

Однак соціологічне визначення молодіжного віку дещо розходиться з тим, як його дає Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», який молоддю називає молодих громадян віком від 15 до 28 років.

Серед соціальних ознак категорії молоді найважливішою є молодіжна свідомість. Остання є різновидом масової свідомості і функціонує на трьох рівнях — когнітивному, емоційному та поведінському.

Когнітивний, або теоретико-пізнавальний, рівень містить систематизовані наукові погляди і знання, які є основою формування наукового світогляду, сукупності норм і принципів, що визначають духовне багатство та поведінку молодої людини, здатність об'єктивно й адекватно оцінювати реальність. Емоційний рівень — це взаємодія емоцій, духовного стану, почуттів особистості. Поведінський рівень містить соціальні настанови, а також волю, прагнення і вміння здійснювати свою діяльність.

Всі ці елементи структури молодіжної свідомості перебувають у постійній взаємодії між собою, утворюючи в своїй сукупності єдиний цілісний механізм.

Серед основних молодіжних проблем чи не найголовнішою є формування життєвої стратегії, планування свого майбутнього.

Життєві плани, орієнтації молодого покоління слід розглядати як фактор суб'єктивний, як відображення об'єктивних потреб суспільства і умов існування молоді, що пропускається через призму інтересів особистості. Це відображення можна назвати «своєрідним», адже в життєвих планах безпосередньо відображаються інтереси особистості, а вони складаються як результат дії багатьох чинників, що формують свідомість, як усвідомлених, так і несвідомих, які впливають стихійно.

Загальна напруженість і депресія, яку ми спостерігаємо в нашому суспільстві, переноситься і на ставлення до дійсності, а також на формування життєвих стратегій сучасної молоді. Більшість молодого покоління залишається без надійних соціальних орієнтацій, які були у попередніх поколінь. Руйнування традиційних форм включення молоді в соціокультурні відносини, що основані на соціальній визначеності життєвого шляху, з одного боку, підвищує особисту відповідальність за свою долю, поставивши її перед необхідністю вибору, з іншого — відкриває неготовність більшості молодих людей включитися у нові соціальні відносини.

В соціологічному плані можна виділити дві сторони впливу суспільної трансформації, як об'єктивного чинника, на тенденції соціального розвитку молоді, формування її життєвих стратегій.

З одного боку, мінливі об'єктивні і суб'єктивні умови макросередовища впливають на особливості включення молоді до соціальної структури суспільства. Це в свою чергу впливає як на формування соціального обличчя молодого покоління, так і на ступінь розвиненості самої соціальної структури. Важливим чинником, що характеризує якісні зрушення в життєвих стратегіях сучасної молоді, є сприйнятливність до зовнішнього впливу.

З іншого боку, чинники суспільної трансформації, відображаючись у свідомості молодих людей, впливають на їх потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, що врешті-решт позначається на соціальному обличчі молоді. Нові пріоритети по-

роджують нові цінності, їх поява покликана змінити форми масової поведінки людей.

Таким чином, процеси, що відбуваються в умовах нової соціокультурної ситуації, характерної для сучасного українського суспільства, тягнуть за собою зміни внутрішнього світу людини. Це відображається і на трансформації системи цінностей.

Проблема соціологічного аналізу життєвих стратегій особистості дуже актуальна. Дослідники цієї проблеми виділяють три стадії в розвитку життєвих стратегій: перша стадія — надія і руйнування; друга стадія — криза і соціальний стрес; третя стадія — адаптація. Всі зміни в соціокультурній ситуації пов'язані перш за все зі зміною ціннісних орієнтацій на рівні суспільства, соціальної спільноти, особистості. Ці зміни відбуваються хаотично. Основний напрям соціальних процесів у цій нестабільній ситуації — руйнування старих соціокультурних структур, що призводить до зниження соціальної захищеності, падіння довіри до соціальних інститутів.

У мінливій соціокультурній ситуації вирішальний вплив на поведінку має оцінка людиною ступеня контрольованості явищ, що веде до інтенсивного формування різних життєвих стратегій, які принципово відрізняються своїми особистісними і соціальною функціями. В чому полягає ця різниця?

Перш за все можна виділити життєві стратегії, орієнтовані на успішну зовнішню адаптацію, основу на новій, жорстко організованій системі ціннісних орієнтацій, підвищеній сприйнятливості до певних зовнішніх дій.

Механізм іншого типу життєвих стратегій — ефективна внутрішня адаптація, основана на стійкості фундаментальних ціннісних орієнтацій і відносній несприйнятливості до зовнішніх дій.

Однак обидва ці типи життєвих стратегій малокеровані. Це не означає, що суспільство не може впливати на формування життєвих стратегій, але в існуючій нестабільній соціокультурній системі такий вплив принципово обмежений.

Молодь — це соціально-демографічна група, що відзначається динамічністю і більшою активністю, ніж інші соціальні спільноти, сприйняттям тих змін і перетворень, які характеризують суспільство на певному етапі розвитку. Вона

реагує і на процеси, що відбуваються у ціннісній структурі суспільства, причому відповідає на них створенням нової системи норм і цінностей, які відрізняють цю групу від інших. Отже, ми маємо справу з феноменом молодіжної субкультури, наявність якої багато в чому виражає суспільну потребу в диференціації духовного життя і поведінки, у виробленні адекватніших форм поведінки і діяльності, що відповідають новим соціальним умовам і тенденціям розвитку сучасного суспільства.

Стан молодіжної культури сьогодні обумовлюється кількома чинниками. По-перше, реакція молоді на трансформації, що проходять у суспільстві. Системна криза, яка торкнулася соціальної структури і поглибилася у зв'язку з розпадом СРСР, закономірно призвела до зміни соціальних орієнтирів, переоцінки традиційних цінностей. Конкуренція на рівні масової свідомості радянських і так званих західних цінностей призвела до суперечностей і хаосу в ціннісній структурі нашого суспільства. Особливо помітно ці процеси відбуваються на рівні молодіжної свідомості.

По-друге, в кризовому стані зараз перебуває не лише суспільство, а й сучасна культура. З одного боку, значущість культурного розвитку населення для успішної реалізації соціальних проєктів і виходу з кризи не в повному обсязі усвідомлюється органами управління, з іншого — комерціалізація культурного процесу, дедалі більший політичний відхід від норм і цінностей «високої культури» до посередніх зразків масової культури, яка найбільш явно проявляється в електронних засобах масової інформації, також не може не відобразитися на системі настанов, орієнтацій і культурних ідеалів молоді людини.

По-третє, на сучасному етапі необхідно враховувати стан гуманітарної соціалізації. Сьогодні практично немає єдиної системи гуманітарного виховання, а індивідуальні спроби епізодичні й охоплюють невелику кількість молоді.

Четвертий чинник пов'язаний з віковими особливостями молоді. Нестійкість бажань, нетерпимість — саме ці специфічні риси об'єднують молодих людей в однорідні за віком і соціальною належністю групи, які задовольняють типові юнацькі потреби в стилі поведінки, моді і міжособистісному

спілкуванні. Ці групи виконують функцію переборення соціального відчуження. Істотно, що в цих групах є особисті культурні норми і настанови.

П'ятий чинник — це особливості покоління, так звані генераційні особливості. Безумовно, в межах однієї генерації існують розбіжності (регіональні, національні і т. ін.), але існує деяке субкультурне «ядро», яке тією чи іншою мірою притаманне всім молодим людям нашого суспільства.

Молодіжна субкультура — культура молодого покоління, наділеного спільністю стилю життя, поведінки, групових норм, цінностей і стереотипів. Молодіжна субкультура має свої особливості. Її визначальною характеристикою є феномен «розмитості», невизначеності, відчуження від основних нормативних цінностей, яке проявляється в апатії. Також можна відзначити відсутність чітко вираженої особистісної самоідентифікації, значущість поведінських стереотипів.

Позиція відчуження проглядається як стосовно суспільства, так і в міжгенераційному спілкуванні. Можна говорити про широкий спектр моментів несприйняття, починаючи з руйнування внутрішньосімейних контактів до протиставлення себе іншим поколінням.

Молодіжна субкультура має контркультурні елементи. Дозвілля сприймається, особливо юнацтвом, як основна сфера життєдіяльності. Від задоволення ним залежить загальна задоволеність життям молоді людини. Молодіжну субкультуру на рівні дозвільної самореалізації характеризують такі риси, що з різним ступенем інтенсивності притаманні різним соціальним і віковим групам:

а) переважно розважально-рекреативна спрямованість. Поряд з комунікативною, дозвілля виконує в основному рекреативну функцію, в той час як пізнавальна, креативна і евристична функції реалізуються недостатньо або зовсім не реалізуються. Рекреативні орієнтації дозвілля підкріплюються основним змістом теле- і радіомовлення, що поширюють цінності переважно масової культури;

б) американізація культурних потреб і інтересів, що означає поширення схематизованих стереотипів, зразків масової культури, які орієнтовані на впровадження цінностей «американського способу життя» в його примітивному відтворенні;

в) слабка індивідуалізованість і вибірковість культури. Ця риса передбачає, що вибір тих чи інших культурних цінностей майже завжди пов'язаний з груповими стереотипами досить жорсткого характеру, а також з престижною ієрархією цінностей у неформальній групі спілкування (референтній групі). Групові стереотипи і престижна ієрархія цінностей обумовлені статевою належністю, рівнем освіти, певною мірою місцем проживання і національністю, однак у будь-якому разі суть їх одна: культурний конформізм у межах референтної групи і несприйняття інших цінностей і стереотипів.

Причинами саме такого типу молодіжної субкультури називають три найбільш значущі.

По-перше, молодь, яка є певним чином генераційно закритою, живе в загальному соціальному і культурному просторі, і тому криза суспільства та його основних інститутів не може не відобразитися на змісті і спрямованості молодіжної субкультури. Молодь і молодіжна субкультура є відображенням стану всього суспільства.

По-друге, криза інституту сім'ї і сімейного виховання, пригнічення індивідуальності й ініціативи дитини, підлітка, молодої людини як з боку батьків, так і з боку викладачів, не може не призвести, з одного боку, до соціального і культурного інфантилізму, а з другого — до прагматизму і соціальної неадаптованості.

По-третє, комерціалізація засобів масової інформації формує певний образ субкультури майже так активно, як і основні агенти соціалізації — сім'я і система освіти. Саме телебачення поряд зі спілкуванням — найбільш поширений вид дозвільної самореалізації. В багатьох своїх рисах молодіжна субкультура просто повторює телевізійну субкультуру, яка має в основному розважальний, поверховий характер. Через електронні засоби масової комунікації молодь активно сприймає цінності масової культури.

Таким чином, молодіжна субкультура — феномен багатогранний і динамічний. Він чуйно реагує на зміни, що відбуваються в суспільстві. Тому, вивчення цього феномена, факторів, які його формують, необхідне для вирішення проблем соціології молоді.

Сучасний етап розвитку соціології молоді характеризується падінням інтересу до неї з боку науковців-дослідників. Виникнення спеціальних дослідних центрів вивчення проблем молоді, поява спеціальної наукової служби при Міністерстві України у справах молоді і спорту — Українського науково-дослідного інституту проблем молоді та ін. — все це сприятиме подальшому збагаченню практичної і теоретичної бази соціології молоді.

Неможливо перелічити всю низку проблем молоді, що були емпірично досліджені протягом останніх десяти років. Якщо згрупувати їх за сферами дослідження, то можна виділити такі основні напрями: молодь і економічна сфера; молодь і процеси професійного самовизначення; молодь і політика; соціальне самовизначення молоді.

Коротко зупинимося на деяких з цих напрямів.

Як свідчать соціологічні опитування населення України останніх років, молодь більше, ніж старше покоління, орієнтована на радикальні зміни в економіці, віддає перевагу ринковій економіці.

Молодь — це частина працездатного населення, яка активно формує нову психологію споживання і нове економічне мислення. Структура вимог, що їх пред'являє молодь до виробництва, іноді відображає не реальні можливості й умови, а загальні тенденції його розвитку, які молоді люди часто ідеалізують, піднімаючи рівень домагань у питаннях вибору професії, в процесі освіти, праці, в оцінках соціальної діяльності. Разом з тим ці «ідеальні» вимоги стимулюють зміни у виробництві; його інтенсифікація здійснюватиметься за рахунок відкриттів і винаходів. Необхідна особлива психологічна готовність до сприйняття нового, яку не може через вікові особливості поділяти більшість дорослих, а тим паче літніх людей. Цю готовність має тільки молодь з її відкритістю, схильністю до нового. Молодь має для виробництва особливу цінність, тому що вона наділена здатністю до періодичної зміни трудових функцій і перенавчання. Активна участь молоді в економічній реформі є надзвичайно цінною.

Ставлення молодих людей до праці в даний момент — це сукупний результат попереднього історичного етапу розвитку суспільства в усіх його сферах, у тому числі в економічній.

Це свідчення економічної культури суспільства, загальної культури, умова здійснення реформ, запорука можливих змін на краще у майбутньому. Суспільство, де люди не хочуть або не можуть якісно працювати, не може мати досконале виробництво.

За результатами соціологічних досліджень, для багатьох молодих людей наприкінці 80-х років праця вже не має соціальної значущості і розглядається головним чином як засіб задоволення особистих потреб. Суспільне визнання праці і трудових досягнень для молоді не має сенсу. Цінність праці сьогодні замінена в свідомості цінністю матеріальної забезпеченості, матеріального успіху. Молодь має дуже багато прикладів, коли збагачення здійснюється далеко не працелюбними і зовсім невиробниками. У своєму прагненні до високого заробітку багато хто з молодих людей втрачає моральний самоконтроль.

Наслідком падіння соціальної цінності праці для значної частини молодих людей стали не лише моральна деградація, а й невіра в те, що вони коли-небудь матимуть цікаву, змістовну роботу, яка оцінюватиметься відповідно до їх праці. Як правило, молода людина стоїть перед необхідністю вибору або цікавої, або добре оплачуваної роботи. Таким чином, загальна тенденція у зміні ставлення молоді до праці сьогодні все ще пов'язана з наданням праці соціальної цінності і зміною трудової мотивації: пріоритет віддається не інтенсивній, змістовній праці на виробництві, а праці з низькою інтенсивністю, яка спрямована на отримання значної матеріальної користі будь-яким шляхом. Ця тенденція суперечить очікуванням зростання економічної участі молоді в реформі і підвищенні виробництва. За існуючих форм власності, в яких домінує державна власність, ці очікування марні. Тільки приватизація, приватна власність поставить молодь у такі жорсткі умови, коли вона повинна буде різко змінити своє ставлення до праці.

На сучасному етапі для більшості молоді можливості участі в економічному житті погіршуються. Відсутня психологічна і професійна підготовка молодих людей до переходу на новий тип економічних відносин, де робітник виступає як товар і для того, щоб його купили, повинен мати багато переваг

над іншими. Однак курс на ринкові відносини збільшує ступінь економічної свободи, що відкриває молоді можливості для індивідуально-трудової, підприємницької діяльності, дає нові стимули для праці. Молоді люди є ініціаторами створення більшості торговельно-промислових, інвестиційних і виробничих структур, комерційних банків, товарних і фондових бірж і т. ін.

Підвищенню рівня економічної участі молоді сприяла б політика, спрямована на контроль за зайнятістю молоді, на запобігання зростанню безробіття, допомогу безробітній молоді, а також роз'яснення молоді всіма способами смислу, досягнень, проблем, помилок і перспектив економічної реформи, що проводиться.

Є цікаві моменти і у професійному самовизначенні молоді.

Вибір професії — один з найважливіших, який багато в чому визначає трудовий і життєвий шлях особистості, формує її життєву позицію. З іншого боку, цей процес має велику соціальну значущість, адже він детермінує зміни у соціально-професійній структурі суспільства. Від того, наскільки планомерно, цілеспрямовано відбуватиметься розвиток соціально-професійної структури нашого суспільства, залежить відповідність її реальним потребам суспільства в кадрах.

При вивченні проблеми соціально-професійного вибору молоді перед соціологами постає завдання аналізу чинників, що найбільше впливають на соціально-професійне самовизначення молоді, з'ясування питання, яким чином суб'єктивні уявлення і орієнтації визначають соціально значущу поведінку людей.

Процес соціально-професійного самовизначення складається з двох етапів:

1) первинне соціально-професійне самовизначення, що відбувається після закінчення навчального закладу школярами, коли вони вперше вирішують для себе проблему визначення свого місця у професійній структурі суспільства, своїх життєвих перспектив, питання про початок трудової діяльності або про можливість продовжити освіту в конкретному навчальному закладі;

2) професійне самовизначення стосовно остаточного вибору сфери і роду діяльності, що містить професійні плани

щодо майбутньої професії і місця роботи, уточнення орієнтацій, пов'язаних з майбутнім працевлаштуванням.

Результати соціологічних досліджень показали, що одним з важливих чинників, який впливає на професійне самовизначення, є чітка орієнтація на набуття обраної професії.

Серед тих, хто вступив до вищого навчального закладу основною причиною такого рішення є прагнення стати висококваліфікованим фахівцем в обраній галузі, що свідчить про усвідомлений професійний вибір і ставлення до навчання як до засобу опанування цікавої і перспективної, на їх погляд, спеціальності.

Не менш важливими для молоді є матеріально-престижні орієнтації. Навчання, на думку молоді, сприяє інтелектуальному і духовному розвитку особистості, дає можливість спілкуватися з цікавими людьми і, крім того, повинно забезпечити в майбутньому досить високий матеріальний прибуток. Практично всі орієнтуються на матеріально-статусну функцію освіти і вважають, що після здобуття вищої освіти їх професійна діяльність матиме високий престиж в очах оточення і дасть змогу зайняти високе становище в суспільстві.

Другий етап соціально-професійного самовизначення молоді пов'язаний з періодом навчання, бо саме в цей час закладається фундамент майбутнього професіоналізму, здійснюється залучення до професії. Перший вибір професії вже здійснився, але відбувається процес глибшого осмислення вдалості свого вибору, усвідомлення своїх здібностей до опанування даної професії. Професійне самовизначення на цьому етапі може розглядатися через такі показники, як готовність повторити свій професійний вибір, задоволення професією, яка набувається, ціннісні орієнтації у сфері трудової діяльності, настанови, пов'язані з майбутнім працевлаштуванням, і т. ін.

Завершення процесу соціально-професійного самовизначення особистості пов'язано з вибором конкретної сфери діяльності по закінченні навчання, плануванням майбутнього працевлаштування. Результати досліджень свідчать, що багато учнів і студентів не можуть відповісти на питання про те, яким видом діяльності займатимуться по закінченні навчання. Причина цього пов'язана з нестабільністю на ринку пра-

ці: до моменту закінчення навчання ситуація може значно змінитися.

Якщо говорити про те, які види діяльності нині популярні, то це робота у сфері послуг, в економіці. В той же час педагогічна та військова діяльність, які раніше вважалися перспективними і добре оплачуваними, сьогодні переживають зниження соціального статусу і престижу.

Таким чином, результати досліджень дають змогу зробити висновки про невідповідність професійних планів молоді, яка навчається, реальній потребі суспільства, яке трансформується, у формуванні збалансованої соціально-професійної структури. Потреби економічного і соціального розвитку суспільства вимагають практичних кроків у формуванні професійних планів молоді, виробленні стійких професійних інтересів стосовно майбутньої діяльності. Слід підкреслити необхідність роботи з формування таких професійних уподобань, які б оптимально відповідали потребам суспільства в кадрах з різних професій.

У чому ж специфіка соціальної ідентифікації молоді?

Проблеми самовизначення або самоідентифікації індивіда існують у будь-якому суспільстві. Актуалізація усвідомлення себе як частини тієї чи іншої спільноти відображає зміну ролі цієї спільноти в суспільному житті або трансформації як її особистих характеристик, так і суспільства в цілому. Загострення проблем самовизначення у сучасних когорт молоді сталося тому, що досвід попередніх поколінь значною мірою знецінився, тому що його не можна безпосередньо застосувати до нових реалій України.

Сучасна молодь стоїть на межі двох культурних систем — минулої радянської і нової культури незалежної України. Вона формується як реальна соціальна група суспільства, бере участь у взаємодії цих культурних систем і водночас досить слабо ідентифікує себе з ними. У зв'язку з цим виникає феномен маргінальності.

Основа будь-якої ідентифікації — це знання про її об'єкту, тобто платформу, на основі якої відбувається віднесення себе до тієї чи іншої спільноти. Знання може здобуватися через самостійне усвідомлення своєї належності до неї або може бути набуто у процесі соціалізації від інших членів суспільства

як нормативні настанови. В процесі значних соціальних змін молодь і старші покоління опиняються в нових умовах існування, у нових структурах і системах відносин. Через відсутність достатніх критеріїв, зв'язків і знання про нові об'єкти соціальної ідентифікації внаслідок їх малої привабливості суб'єкти можуть досить слабо ідентифікувати себе саме з цими новими об'єктами або з тими, що раніше існували, але набули нового сенсу. Виникає феномен соціально-статусної маргінальності.

Молодь не має як достатніх знань про нові об'єкти соціальної ідентифікації, так і достатньої кількості зв'язків, які існували раніше, тому для неї складніше визначити свою належність до нових спільнот. Та молодь наділена достатнім знанням, набутим завдяки досвіду старших поколінь, яка дозволяє відділити себе від тих чи інших спільнот, що не мають для неї актуального значення у повсякденній реальності сьогодення.

У кризові періоди молодь є джерелом і реалізатором самовизначення суспільства. В той же час смислотлумачення є однією з основних соціальних функцій релігії. Тому релігійна ідентифікація молоді дуже цікава як предмет дослідження.

Основною проблемою, що зумовлює інтерес до даної теми, є суперечність в оцінці рівня молодіжної релігійності. На думку одних дослідників, зараз у країні спостерігається розквіт релігійності і посилення орієнтацій на релігійні цінності. Прогнозують зростання молодіжної релігійності та її стабілізацію. Інші дослідники вважають, що зі зникненням феномена «забороненого плоду», яким донедавна була релігія, зростає і інтерес молодих людей до неї. Тому й очікується зниження рівня релігійності.

За результатами соціологічних досліджень, більшість молодих людей України вважає себе віруючими. Серед них основна маса — православні християни. Але ідентифікація себе як таких проходить у межах вузького розуміння релігії (релігія як внутрішній особистісний стан людини, який лежить поза доктринальними, обрядово-культовими, інституційними визнаннями та належностями), а не широкого, як системи релігійно значущих дій, ритуальної, культової практики, належності до певної релігійної інституції.

Щодо соціальних характеристик молодих людей, які визнають себе віруючими, слід зазначити ті з них, що підпа-

дають під демографічні, освітні, регіональні та поселенські особливості.

Зазначимо, що серед віруючої молоді існує гендерна нерівність. Більшість віруючих — жінки. Такий стан є природним, оскільки жінки схильні сприймати релігію на рівні емоцій, почуттів, а світобачення, світогляд чоловіків більш раціоналізований, прагматичний.

Що стосується залежності релігійного самовизначення молодих людей від їх освітнього рівня, то можна зазначити, що віруючих і потенційно віруючих більше серед молоді з неповною середньою освітою, бо через свій фізіологічний і соціальний стан ця група більше піддається психологічному впливові ззовні. Особи з вищою освітою належать до старшої вікової когорти, світоглядні переконання якої склалися ще за часів «атеїстичного» минулого. Цим пояснюється їх критичніше ставлення до релігії і відповідно менший відсоток віруючих серед них.

Істотною є різниця між показниками рівня релігійної самоідентифікації молоді залежно від регіону проживання. «Найрелігійнішим» є Захід. Це пояснюється сильною релігійною традицією у цьому регіоні.

Що стосується найбільшої концентрації молоді, яка вважає себе віруючою, за типом поселення, де вона мешкає, то це здебільшого села, селища та маленькі міста. Це ще раз підкреслює, що релігійна традиція як така зберігалася переважно в малих населених пунктах, де великий вплив та значення має усталений спосіб життя, громада, звичай.

У сучасних умовах, коли суспільство стоїть перед альтернативою вибору подальшого шляху розвитку, молодь особливо помітно відчуває і політичні реалії сьогодення. Проте, за свідченнями соціологів, вона ще не визначила свого місця у цих складних процесах. Зважаючи на нестабільність ситуації в суспільстві, більшість займає пасивну, вичікувальну позицію і лише невеликий відсоток молодих людей готовий діяти активно.

Разом з тим політичні партії хотіли б мати у своїх лавах свіжу, молоду силу, здатну до здійснення активних змін. Вони ведуть так звану боротьбу за молодь, у зв'язку з чим до процесу самовизначення молоді додаються політичні аспекти. Особливо вони посилюються під час проведення масштабних політичних кампаній (зокрема, виборів). Ця боротьба за мо-

лодь часто зводиться до використання її голосів та залучення до участі у разових політичних акціях. Лише небагато партій та політичних об'єднань мають у своєму складі молодіжні секції і вироблену молодіжну програму дій. Найактивнішими у цьому плані є радикальні партії.

До загальних тенденцій і характерних рис політичного самовизначення молоді у сучасний період можна віднести такі:

- наявність суперечливих прагнень у молодіжному середовищі, які пов'язані з майбутнім державним статусом України: більшість молодих людей вважає, що Україна повинна бути незалежною суверенною державою; не набагато менша частина молоді бажає бачити Україну у союзі з іншими державами, колишніми республіками СРСР;

- помітна, порівняно з часами початку перебудови, пасивність молоді до політичних процесів, що відбуваються в державі;

- тенденція до департизації масової свідомості молоді та її політичної поведінки. Отже, політичні партії та рухи не мають серед молодих людей стійкої підтримки;

- байдуже ставлення більшості молоді до суто молодіжних організацій та об'єднань, що свідчить про відхід переважної частини молоді від намагань вирішувати власні проблеми та проблеми суспільства, про нездатність заявити про себе та свої потреби конструктивними масовими акціями.

Виходячи з аналізу основних проблем молоді, слід зазначити, що для їх розв'язання необхідно на державному рівні проводити певну цілеспрямовану молодіжну політику, основними моментами якої повинні стати такі:

1. Зміцнення соціального статусу молоді у структурах суспільства, які поповнюються або кардинально змінюються.

2. Підтримка політичного визначення молоді, сприяння молодіжним політизованим утворенням просоціального спрямування, посиленню їх конструктивної активності, консолідація зусиль для зміцнення Української держави, демократизації та гуманізації суспільства.

3. Зміцнення професійного статусу молоді шляхом економічного регулювання молодіжної зайнятості.

4. Контроль за зайнятістю молоді, спрямованість на запобігання зростанню безробіття, допомогу безробітній молоді,

а також роз'яснення молоді смислу і перспектив економічної реформи, що проводиться.

§ 6. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність

Різноманітність відносин, ролей, позицій породжує відмінності між людьми у кожному конкретному суспільстві. Виникає потреба певним чином упорядкувати ці відносини між категоріями людей, які різняться у багатьох аспектах.

В сучасних суспільствах співіснують кілька систем нерівності (або ієрархії): влади, власності, престижу. Для опису системи нерівності між групами (спільнотами) людей у соціології використовують поняття «соціальна стратифікація» (від лат. *stratum* — настил, шар і *ficatio*, від *facio* — роблю).

Отже, стратифікація — це нашарування груп, що мають різний доступ до соціальних благ внаслідок їх становища в соціальній ієрархії. Кожне суспільство має свою систему соціальних стратифікацій. Існує два її різновиди: закрита (жорстка) та відкрита. Закрита стратифікація передбачає існування жорстких меж, страт, заборони переходу з однієї верстви до іншої (кастовий лад в Індії, касты у деяких країнах Африки). Однак у сучасному суспільстві поширена відкрита стратифікація, яка не має формальних обмежень для переходу з однієї верстви до іншої. Стратифікація припускає, що певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжування, тобто розташування соціальних позицій за їх вагомістю.

Для визначення всього спектра відмінностей між людьми існує поняття соціальної диференціації, стосовно якої соціальна стратифікація виступає як часткове поняття. Термін «диференціація» використовується для класифікації статусів, ролей, соціальних інститутів та організацій. Саме диференціація зумовлює майнову, статусну та владну нерівність. Крім того, диференціація включає і такі соціальні відмінності, які не пов'язані з соціальною нерівністю.

В теорії стратифікації в центрі уваги постійно перебуває проблема рівності — нерівності. Під рівністю розуміють рів-

ність особисту, рівність можливостей досягти бажаних цілей, рівність умов життя (добробут, освіта та ін.), рівність результатів. Нерівність виявляється у тому самому. На особливу увагу заслуговують розподіл прибутків та добробуту, відмінності в якості та тривалості освіти, участь у політичному житті, у владних структурах, володіння власністю та рівень престижу.

Дослідження основних компонентів нерівності, як правило, починається з поняття влади, що розглядається як спроможність суб'єкта в своїх інтересах визначати цілі та напрями діяльності інших соціальних суб'єктів (безвідносно до їх інтересів), розпоряджатися матеріальними, інформаційними та статусними ресурсами суспільства, формувати та нав'язувати правила та норми поведінки (встановлення заборон та приписів), надавати повноваження, послуги та привілеї. Крім того, між соціальними суб'єктами існують взаємозв'язки, за яких один суб'єкт перетворює іншого на об'єкт своєї дії. У структурі владних відносин основним є розпорядження ресурсами, що дає змогу суб'єктові підкоряти собі інших людей.

Другий компонент соціальної нерівності — це власність, яка є одним з важливих соціальних інститутів. Це основні економічні відносини між індивідуальними та груповими учасниками процесу виробництва, що опосередковані їх ставленням до засобів виробництва. Власність розкривається як процес розпорядження, володіння та привласнення. Це означає, що власність є владними відносинами, формою економічної влади, тобто владою власника предмета над тими, хто ним (предметом) не володіє, але потребує його. Багатство та бідність створюють багатомірну стратифікаційну ієрархію.

Третім компонентом вимірювання нерівності є соціальний престиж, що, безумовно, визначається двома першими. Американський соціолог Л. Уорнер, спираючись на існуючі уявлення про соціальну нерівність, виділяє п'ять ознак класу (верстви): рід занять, джерело доходу, розмір доходу, район мешкання, тип житла. Відповідно до цього він поділяє суспільство на три класи (або верстви): вищий, середній, нижчий, які у свою чергу мають внутрішню диференціацію, тобто кожний має дві верстви — вищу та нижчу.

Однак у суспільстві відбуваються постійні зміни, переміщення людей та соціальних груп з одного класу (верстви) до іншо-

го, переміщення в межах однієї верстви з однієї групи до іншої, зміна владних верств, створення нових соціальних груп та ін.

Усі соціальні переміщення особистості або соціальної групи включаються у процес мобільності. За визначенням П. Сорокіна, «під соціальною мобільністю розуміється будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта чи цінності, створеної чи то модифікованої завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої». Він розрізняє два типи соціальної мобільності — горизонтальну та вертикальну. Горизонтальна мобільність — це перехід від однієї соціальної позиції до іншої, що лежить на тому самому рівні (наприклад, перехід студента з однієї групи до іншої). Індивід не змінює соціального статусу, він залишається у тій самій соціальній верстві.

Важливішою є вертикальна мобільність, коли внаслідок сукупності соціальних взаємодій індивід або соціальний об'єкт переміщується з однієї верстви до іншої (наприклад, службове підвищення — професійна мобільність; істотне поліпшення добробуту — економічна вертикальна мобільність; перехід на інший рівень влади — політична вертикальна мобільність). Суспільство може підвищувати статус одних індивідів та знижувати статус інших. Залежно від цього розрізняють висхідну та низхідну соціальну мобільність, тобто соціальне піднесення та соціальний спад. Висхідні течії мобільності існують у двох основних формах: як індивідуальне піднесення та як створення нових груп індивідів з включенням груп до вищої верстви поряд з існуючими групами цієї верстви або замість них. Навпаки, низхідна мобільність — це виштовхування окремих індивідів з високих соціальних статусів на нижчі, а також зниження соціальних статусів цілої групи.

Стратифікація — процес об'єктивний, що відбувається у будь-якій спільності. Так, в угрупованні засуджених, яке за типом є закритим суспільством, а за характером соціальної структури — станово-кастовим, також є три основні страти: вища, середня та нижча, які у свою чергу мають внутрішню диференціацію. Так, виокремлюють 5 каст, по 2 з вищої та нижчої і 1 середню: особливо привілейовані (злодій, пахан, ріг зони); привілейовані (борзий, бугор); нейтральні (мужики); непривілейовані (шістка, шмига, чушка); цілком позбавлені привілеїв (ті, кого «опустили», ображені). Ранжування соціаль-

ного статусу засудженого здійснюється за стажем злочинної діяльності (кількість судимостей), за видом злочинної діяльності, за строком позбавлення волі, за особистими якостями, соціально-регіональним походженням та фізичною силою.

У період якісного оновлення суспільства, істотних змін соціально-економічних та політичних відносин процеси соціальної мобільності є особливо інтенсивними. Це можна простежити на прикладі нашої країни. З'явилися нові соціальні групи — підприємці, банкіри, фермери, здійснюються зміни в політичній еліті та ін.

У цей час особливої гостроти набуває проблема маргінальності. Ракурси розуміння маргінальності можна визначити такими ключовими словами: окраїнність, проміжне становище, існування на межі різних культур, дії у ролі, яка лежить між двома поряд розташованими ролями. Поняття маргінальності характеризує стан тих, хто відірвався від своєї верстви, але ще не адаптувався до нової, не прийняв її цінностей та норм, тобто термін «маргінальність» визначає перехідний, структурно не визначений соціальний стан суб'єкта.

Маргінал — це особистість або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності внаслідок її серйозної деформації.

Основним критерієм, що визначає стан маргінальності індивіда або групи, є стан, пов'язаний з періодом переходу, який уявляється як криза. Другий базовий критерій — невизначеність соціального стану, невключення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Третій — це статусна неузгодженість чи несумісність.

Типовим прикладом маргінальності є стан людини, яка переїжджає з села в місто, змінює рід занять (була вчителем — стала реалізатором), включається до управлінської структури, не маючи досвіду.

Труднощі адаптації до нового соціокультурного середовища породжують явища так званої соціальної фрустрації, тобто внутрішнє напруження, стреси, відчуття глухого кута, безвиході. Все це може відобразитися в формі девіантної поведінки і підвищувати рівень криміногенності суспільства.

Соціологія сім'ї

§ 1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу

Сім'я є об'єктом дослідження багатьох наук: демографії, соціальної психології, педагогіки, економіки, етнографії, історії, права, соціології тощо. Кожна з них вивчає специфічні сторони розвитку та функціонування сім'ї під власним кутом зору і відповідно до свого предмета і методу. В демографії, наприклад, особливо розвинутий напрям дослідження народжуваності, репродуктивних настанов; у соціальній психології — дослідження сімейних конфліктів і динаміки розвитку сімейних груп; у педагогіці — вивчення виховної функції сім'ї. Для економіки одним з основних завдань є аналіз бюджету сім'ї, сімейного споживання. Етнографію цікавлять побут і культурні особливості сімей у різних етнічних групах і спільнотах; історія досліджує виникнення сім'ї та форми її існування у різні періоди історії людства. Правові науки, зокрема сімейне право, з'ясовують юридичні аспекти укладання шлюбу, порядок і підстави визнання шлюбу недійсним, права та обов'язки подружжя, батьків і дітей, юридичні аспекти майнового стану сім'ї.

Закономірності виникнення, функціонування і розвитку сім'ї як соціального феномена, який поєднує у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи, вивчає галузь соціології — соціологія сім'ї.

Соціологія сім'ї як частина загальної соціології, як теорія «середнього рівня» розглядає особливу сферу життєдіяльності та культури узгоджено діючої групи людей (сім'ї), які пов'язані сімейно-родинними відносинами, фокусуючи увагу на спільній життєдіяльності членів, тобто на сімейному способі життя. Соціологія сім'ї має справу з груповим, а не з індивідуальним суб'єктом життєдіяльності.

Підкреслюючи групову якість сімейної життєдіяльності, соціологія сім'ї розглядає індивіда як члена сім'ї, як складову цілого, досліджує особистість насамперед крізь призму соціокультурних внутрішньосімейних ролей, сімейної належності особистості. В соціології сім'ї особистість постає конкретно як чоловік або дружина, батько або мати, син або дочка.

Індивідуальна своєрідність накладає відбиток на стиль виконання внутрішньосімейних ролей, який виявляється через конфігурації міжособистісних взаємозв'язків і взаємостосунків. Соціологія сім'ї вивчає сімейно-родинні форми спільного життя малої групи людей, сімейний спосіб життя порівняно з поодиноким-парубоцьким, вивчає в єдності і цілісності взаємозв'язок батьківства — подружжя — спорідненості, тобто власне сім'ю.

Посередницька роль сім'ї в узгодженні інтересів особистості і суспільства (держави) є предметом власне соціологічного дослідження сім'ї. Ступінь узгодженості — розузгодженості цих інтересів визначає різноманітні наслідки для особистості, сім'ї і суспільства, що й фіксується у соціології сім'ї.

Отже, соціологія сім'ї вивчає:

- типи соціальних стосунків, які характерні для сім'ї;
- чинники, що визначають чисельність і структуру сімейної спільноти;
- зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільнотами і сферами соціального життя;
- суспільні функції сім'ї та її особливості як соціального інституту, як психологічної групи;
- мотивацію шлюбів та розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, що сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів;
- інтеграції та дезинтеграції сім'ї;
- історичні типи і форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку.

Центральною рядоутворюючою категорією цієї галузі соціологічного знання є поняття сім'ї.

В літературі трапляються різні визначення сім'ї. І це правомірно, оскільки навряд чи можна знайти таке визна-

чення, яке влаштовувало б всі науки і всі підходи до вивчення шлюбно-сімейних відносин. Очевидно, будь-яке визначення сім'ї з точки зору будь-якої науки буде неповним. Отже, з точки зору соціології можна визначити, що сім'я — це соціальний інститут (з точки зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і водночас мала соціальна група, що володіє історично означеною організацією, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність якої зумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення. Як основний соціологічний підхід до дослідження сім'ї виступають соціальний інститут і мала група.

Сім'я аналізується як інститут тоді, коли важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних межах відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним суспільним потребам.

Розглядаючи сім'ю як соціальний інститут, вивчають:

- суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення за різних економічних та культурних умов, вплив суспільних потреб на характер відносин та спосіб життя сім'ї;

- причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї за тих чи інших умов;

- соціальний механізм зміни сімейних норм та цінностей;

- ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних функцій за різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних та культурних умов;

- співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї і т.ін.

Аналіз сім'ї як соціального інституту дає змогу виділити такі дуже важливі для вивчення питання:

- яким чином трансформація, розвиток потреб суспільства впливають на характер шлюбно-сімейних відносин і спосіб життя сім'ї;

- які типи сімейної поведінки повинні вважатися дисфункціональними стосовно суспільних потреб;

— чим різняться сімейні норми і цінності у різних культурах і за різних політичних, ідеологічних і соціально-економічних умов;

— який соціальний механізм змін цих норм і в якому напрямі вони змінюються;

— яким чином відбувається соціальне регулювання сімейної поведінки і стосунків у сім'ї;

— яке співвідношення норм, цінностей, приписуваних зразків поведінки та інших елементів суспільної ідеології у сфері шлюбно-сімейних відносин і реального виконання ролей, особливостей поведінки і стосунків подружжя.

Як малу соціальну групу сім'ю розглядають у тих випадках, коли дослідженню підлягають відносини між індивідами, з яких складається сім'я.

У процесі аналізу сім'ї як малої групи доцільно виділити три основні типи характеристик:

1. Характеристики групи взагалі: цілі та завдання сімейної групи, склад і структура сім'ї, її соціально-демографічний склад, групова згуртованість, групова діяльність та характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікацій у сім'ї і т.ін.

2. Характеристики зв'язків та відносин сімейної групи з ширшими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства. Тут насамперед слід виділити функції сім'ї стосовно суспільства.

3. Цілі, завдання та функції стосовно індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодій індивідів у сім'ї, груповий контроль, групові санкції, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї та її функціональними вимогами і т. ін.

Кожний з цих підходів до вивчення сім'ї має свою специфіку. Парадигма соціального інституту орієнтована в основному на зовнішні зв'язки сім'ї, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються крізь призму понять, що характеризують малу групу. Сьогодні є достатні передумови для визначення питання про інтеграцію двох зазначених підходів у межах зображення сім'ї як соціальної системи.

Понятійний апарат соціології сім'ї включає широке коло понять. Серед них важливо виділити категорії, які відобра-

жають основні сторони функціонування сім'ї: об'єктивні і суб'єктивні умови її існування, структура сім'ї, спосіб життя, етапи життєвого циклу та ін.

Виділяють кілька груп **об'єктивних умов життя**:

1) *соціально-економічні умови*, які характеризують матеріально-технічну базу сучасного етапу розвитку суспільства, у тому числі рівень розвитку сфери обслуговування; рівень розвитку дитячих дошкільних закладів; рівень житлового будівництва; обсяг та структуру товарообороту; рівень реальних доходів населення; рівень розвитку охорони здоров'я та медичного обслуговування тощо;

2) *суспільно-політичні умови*, які визначають політику органів державної влади, діяльність профспілок та інших громадських організацій щодо сім'ї;

3) *соціально-культурні та ідеологічні умови*, які характеризують: а) систему чинних у суспільстві правових, морально-етичних норм, цінностей та ідеалів, зразків діяльності та поведінки, що мають нормативний характер стосовно сім'ї, та способи зберігання й розподілу соціальної інформації, соціального знання, кількості та доступності закладів культури та культурних цінностей;

4) *умови, що пов'язані з розподілом населення за демографічними, етнічними, соціально-класовими, професійними, освітніми та соціально-груповими ознаками*. У певному розумінні ця група умов тотожна демографічним відносинам, які існують у суспільстві на сучасному етапі його розвитку;

5) *екологічні умови*, які характеризують природно-географічні (також кліматичні) особливості середовища; ступінь урбанізованості та санітарно-гігієнічні умови життєдіяльності; популяційне насичення середовища.

До **суб'єктивних умов** життєдіяльності можна віднести соціально-психологічні умови, які характеризують загальний стан свідомості людей, їх ставлення до світу і свого безпосереднього оточення: соціальні настанови, інтереси та ціннісні орієнтації у сфері шлюбно-сімейних відносин.

Під **структурою сім'ї** розуміють усю сукупність відносин між її членами, включаючи, крім відносин спорідненості, систему духовних, моральних відносин, у тому числі відносини влади, авторитету і т. ін.

Спосіб життя сім'ї — це сукупність тих видів життєдіяльності, які здійснюються спільно всіма або деякими з членів.

Напрями думок сім'ї (сімейна ідеологія) — сукупність цінностей, норм, настанов у сфері сімейного життя.

Успішність шлюбно-сімейних відносин. При аналізі сімейної діяльності та відносин є потреба в інтегральній характеристиці, яка відображає якість такої діяльності і відносин. По-перше, її запровадження дає змогу порівнювати якості шлюбно-сімейних відносин різних макро- та мікроумов у різних регіонах, а також у різні моменти часу; по-друге, вона виступає як нормативна модель управління шлюбно-сімейними відносинами.

Етапи життєвого циклу сім'ї — категорія, яка характеризує динаміку змін, що виникають у сім'ї від її формування до розпаду.

§ 2. Соціальні функції сім'ї

Під **соціальними функціями сім'ї** розуміють спосіб виявлення активності, життєдіяльності сім'ї та її членів.

Можна виділити функції суспільства стосовно сім'ї, сім'ї стосовно суспільства та особистості і особистості стосовно сім'ї. У зв'язку з цим функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) та індивідуальні (стосовно особистості). Функції сім'ї тісно пов'язані з потребами суспільства в інституті сім'ї та потребами особистості за належністю до сімейної групи. Функції сім'ї глибоко історичні, тісно пов'язані з соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, тому з часом змінюється характер функцій та їх ієрархія.

Можна виділити основні типи функцій сім'ї, які подані у зв'язку з основними сферами її життєдіяльності: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, функція дозвілля, емоційна.

---

¹ *Мацковський М. С.* Социология семьи: Проблемы теории, методологии и методики. — М., 1989. — С. 37–51.

Таблиця. Основні функції сучасної сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
1	2	3
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреби в дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримання культурної неперервності суспільства	Задоволення потреби у батьківстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримання фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Отримання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства	Отримання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у разі непрацездатності або в обмін на послуги)
Сфера первинного контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності та зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками та дітьми, представниками старшого та середнього поколінь	Формування та підтримка правових та моральних санкцій за порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї
Сфера духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім'ї	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ шлюбного союзу
Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачення інтересів вільного часу
Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів і їх психологічна терапія	Отримання індивідами психологічного захисту, емоційної підтримки в сім'ї. Задоволення потреб в особистому щасті та коханні

Сім'я відіграє ключову роль у практичному розв'язанні соціально-економічних та духовно-моральних питань життєдіяльності суспільства. У сім'ї відображаються всі суспільні процеси, вона випробовує на собі вплив усіх суспільних диспропорцій, суперечностей. Успішне виконання сім'єю своїх функцій визначається не тільки її внутрішнім станом, а й соціальним здоров'ям суспільства.

Для сучасного розвитку нашого суспільства, яке переживає гострі економічні та політичні труднощі (що, звичайно, відображається на сім'ї), характерне зростання ролі та значення сім'ї. Це пояснюється її специфічними функціями, виконуючи які, вона забезпечує фізичне та духовне відтворення населення.

§ 3. Типи та фази розвитку сім'ї

Сім'я у своєму розвитку пройшла такі фази: проміскуїтет, кровноспоріднена сім'я, пуналуальна сім'я, синдіасмічна сім'я і моногамна сім'я. Загальною тенденцією, яка визначає розвиток сім'ї, є звуження кола статевих партнерів та укріплення зв'язків, що об'єднують членів сім'ї.

Проміскуїтет — форма спільного життя, яка характерна для нижчого ступеня дикунства, за якого не було відокремлених сімейних груп, сімейне життя було ідентичне суспільному, тобто між членами суспільства існували необмежені статеві стосунки, які не регулювалися ніякими нормами. Згодом відбувається обмеження статевого спілкування і починають виділятися окремі групи, між якими таке спілкування дозволено. Цей процес, безумовно, був тривалим і привів до виникнення особливої форми сім'ї — кровноспорідненої.

Кровноспоріднена сім'я — форма групового шлюбу, за якої статеві стосунки дозволені лише між членами роду або племені, що належать до одного покоління. Усі, хто належить до одного покоління, тобто брати і сестри, незалежно від ступеня їх спорідненості, утворюють одну сім'ю. Така сім'я є ендогамною спільнотою, бо включає людей одного покоління, що належать лише до одного роду або племені. Звуження кола статевих партнерів привело до виникнення розвиненішої форми сім'ї — пуналуальної.

У **пуналуальній сім'ї** зі статевих стосунків вилучаються найближчі кровні родичі по жіночій лінії, а пізніше ця заборона поширюється й на решту, більш віддалених родичів того самого покоління. Цьому типу сім'ї усе ще притаманний груповий шлюб, однак принцип ендогамії замінюється екзогамією, тобто можна сказати, що це шлюб між людьми, які належать до одного покоління, але до різних родів. Таким чином, пуналуальна сім'я являє собою форму шлюбних стосунків, за якої шлюбними партнерами є група сестер з одного роду і група братів з іншого роду. В межах такого типу сімейного життя дедалі більше поширюються стійкі і тривалі зв'язки між одним чоловіком й однією жінкою; це перший крок до появи парного шлюбу.

Синдіасмічна сім'я — перехідний історичний тип сім'ї, яка виникає на межі дикунства і варварства і в якій один чоловік живе з однією жінкою, а полігамія залишається виключним правом чоловіка. Шлюбні зв'язки легко розриваються і тоді діти залишаються з матір'ю. Регулюючи статеві стосунки певного чоловіка й певної жінки, синдіасмічна сім'я вважала дійсним біологічного батька і створювала умови для появи моногамної сім'ї, яка виникає за часів розкладу родового ладу, утворення приватної власності і класів.

Моногамна сім'я відзначається тісним зв'язком між одним чоловіком і однією жінкою. Безпосередньо причиною виникнення моногамної сім'ї було прагнення забезпечити безперечність батьківства і право потомства на володіння сімейним майном. Зміцнення моногамної сім'ї відбувалося у період розкладу старого родинного ладу і виникнення нових форм людських спільнот. Таким чином, історично сім'я розвивалася від нерегульованих статевих стосунків до обмежених у моногамній сім'ї.

Можна сконструювати три ідеальні історичні типи моногамної сім'ї: патріархальний (традиційний), дітоцентристський (сучасний) і подружній (постсучасний).

Патріархальний тип сім'ї найбільш архаїчний, який характеризується залежністю дружини від чоловіка і дітей від батьків. Панування чоловіка виявляється в тому, що в його руках зосереджені економічні ресурси, він приймає основні рішення, відповідно до чого сімейні ролі жорстко закріплено.

У традиційній сім'ї панує абсолютна батьківська влада та авторитарна система виховання. Суть патріархальної моногамії спрощено можна звести до двох принципів: жорстка статевовікова субординація і відсутність індивідуальної виборності на всіх стадіях сімейного циклу.

Дітоцентристський тип сім'ї формується в Європі з другої половини XIX ст. Йому властиві підвищення ролі приватного життя, почуттєві сторони шлюбу та інтимності. Більш-менш рівноправні стосунки між чоловіком і дружиною привели до появи стійкої залежності експресивної задоволеності від подружньої, а також до усвідомлення того, що сексуальність у межах шлюбу не зводиться до дітонародження. Дітоцентристська сім'я за природою малодітна.

Зародження виборності у передшлюбний період визначило нову сімейну стратегію. Через те, що вибір — основа особистості, спільне мешкання чоловіка і дружини в умовах відсутності ритуалізованих очікувань й однозначно закріплених ролей потребує взаємної адаптації їх індивідуальних планів і стереотипів поведінки. Інакше кажучи, має виникнути ряд тісно пов'язаних між собою пристосованих стосунків, кожний з яких впливає на стабільність індивідуальної сім'ї.

Подружній тип моногамної сім'ї зароджується в останні десятиліття. У такої сім'ї стратегічні відносини визначаються не спорідненістю (як у патріархальній) і не батьківством (як у дітоцентристській), а властивістю. Норма сімейного життя змінюється: батьки у такій сім'ї відмовляються повністю підкоряти власні інтереси інтересам дітей. Акцент на подружнє життя означає можливість більш повної реалізації особистісної взаємодії чоловіка і дружини, яка регулюється моральними принципами та іманентними цінностями. У сучасній сім'ї виробляється антирутинний механізм — автономія подружжя. Інтереси кожного з подружжя ширше сімейних, і коло значимого спілкування для кожного з них виходить за межі подружнього життя. При цьому слід відзначити взаємозв'язок і взаємодоповнюваність механізмів стійкості (адаптація, інтимність) і розвитку (автономія).

В цілому можна говорити про еволюцію моногамної сім'ї від патріархального типу до подружнього.

Типи сімейних структур, які визначаються за критеріями батьківства — шлюбу — спорідненості, різноманітні і підкреслюють будь-які властивості, пов'язані з лініями батька або матері. У зв'язку з цим розрізняють соціальне батьківство і фізіологічне батьківство та відповідно материнство.

За критерієм влади розрізняють патріархальні сім'ї, де батько є главою сімейної «держави», і матріархальні сім'ї, де найвищим авторитетом вважається мати. Якщо ні батько, ні мати не виконують чітко визначених функцій глави сім'ї, а переважає ситуаційний розподіл влади між ними, слід говорити про егалітарні сім'ї (егалітарність розуміється як рівний вплив подружжя, з взаємозамінними ролями). Виділяють ще так звану *партнерську сім'ю*, де відбувається спільне обговорення рішень, причому якщо чоловік має більший вплив, то таку сім'ю називають партнерською сім'єю з домінуванням чоловіка, якщо дружина — то з домінуванням дружини. Крім того, виділяють сім'ї, в яких прийняття рішень належить одному з подружжя, — *автономні сім'ї*.

За критерієм соціального стану подружжя (або батьків подружжя) сім'ї можуть бути *гомогенними*, якщо подружжя приблизно з однієї соціальної страти, і *гетерогенними*, якщо вони походять з різних соціальних груп, каст, класів.

У сучасних урбанізованих агломераціях найбільше поширені *нуклеарні сім'ї*, які складаються з батьків та їх дітей, тобто з двох поколінь. Розширена сім'я являє собою дві нуклеарні сім'ї з єдиним домогосподарством і складається з трьох і більше поколінь — прабатьків, батьків і дітей (онуків).

У повторних сім'ях (які основані на повторному, не на першому шлюбі) разом з подружжям можуть мешкати діти даного шлюбу і діти попереднього шлюбу кого-небудь з подружжя, які мають рідного батька або матір. Зростання розлучень збільшує частку повторних сімей, які у минулому виникали з причин попередньої смерті одного з подружжя, і діти в них набагато рідше могли мати при одній матері двох батьків (при одному батькові — двох матерів).

Репродуктивна сім'я складається з батьків і неповнолітніх дітей, **орієнтаційна сім'я** — це батьківська сім'я, з якої вийшли дорослі діти, які мають свої репродуктивні сім'ї.

У соціології та демографії за кількістю дітей сім'ї поділяють на три типи: малодітні, середньодітні і багатодітні.

Нові форми сім'ї:

- шлюбні контракти на певний період часу;
- шлюб з випробним терміном (без народження дітей);
- груповий шлюб, полігінія, «серійна моногамія», тобто багаторазовий вступ до шлюбу;
- «консенсуальний шлюб», тобто шлюб за згодою сторін, але без його реєстрації;
- «візитні союзи», тобто роздільне проживання подружжя із зустрічами на короткий час — час нанесення візиту;
- шлюб між особами однієї статі;
- сімейне життя в комуні (типу ізраїльських кібуців або сімейних комун в американському суспільстві).

§ 4. Тенденції шлюбно-сімейних відносин в Україні

Функціонування сім'ї у кризовий період розвитку країни визначається закономірностями різних родів спільності.

По-перше, на трансформацію цього соціального інституту впливають довгострокові тенденції, які притаманні будь-якому індустріальному суспільству в цілому. Вони задають генеральний напрям шлюбно-сімейним процесам.

По-друге, на сім'ю істотно впливають середньострокові та короткострокові тенденції розвитку суспільства, які зумовлені власне кризою останнього. Саме вони ініціюють ті шлюбно-сімейні процеси, яких не було б, якщо б вони не виявилися так виразно за умов інших конкретних форм суспільного розвитку.

Особливості зміни сім'ї, які спостерігаються та фіксуються емпірично, є результатом взаємодії цих двох груп чинників. Можна також визначити деякі обставини економічного і культурного характеру, які зумовлюють розвиток сім'ї.

Сучасний етап розвитку західного суспільства привів до другої революції в сімейному житті, яка не лише докорінно змінила сім'ю і сімейні стосунки, а й, на думку багатьох дослідників, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Це зу-

мовлено цілою низкою обставин економічного і культурного характеру:

- зростанням економічної незалежності жінок та їх активним включенням до трудової діяльності, що викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури сімейних відносин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправ'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо;

- утворенням двох центрів життя — праці і сім'ї (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);

- еволюцією поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з ослабленням соціального контролю);

- зростанням анонімності сексуальної поведінки;

- збереженням секретності позашлюбних зв'язків;

- діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледь не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки у бік пом'якшення традиційних уявлень про дозволене й недозволене тощо;

- винаходом надійних контрацептивних засобів проти запліднення, за допомогою яких сексуальність відокремлюється від зачаття.

Серед чинників, які зумовлюють соціальні й демографічні характеристики сім'ї, її структуру, функції та потреби, важливе місце посідає освіта.

Рівень освіти впливає також на орієнтації чоловіків і жінок на створення сім'ї, стійкість і стабільність сімейних стосунків, на виконання сім'єю репродуктивної функції.

Сьогодні за умов корінних змін в українському суспільстві в проведенні соціальної політики необхідно враховувати тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин. Серед них можна назвати такі:

- 1) сім'я продовжує існувати та зберігати певний авторитет у багатьох людей, незважаючи на кризові явища, які в ній відбуваються;

- 2) сім'я стає демократичнішою, рівноправною, змінюються ролі подружжя;

3) спостерігається лібералізація міжстатевих стосунків; зростає кількість дітей, народжених поза шлюбом і таких, які покинуті.

На фоні зламу звичайних соціальних цінностей сьогодні непомірно зростає гедонізм та індивідуалізм, особливо серед молодого покоління, що створює безпосередню загрозу інституту сім'ї, що основана на шлюбі.

До цього слід додати, що в процесі демократизації шлюбно-сімейних норм терпимість з боку громадської думки до альтернативних стилів життя поступово зростає;

4) спостерігається укладення шлюбу за шлюбним договором. Можна припустити, що це явище набуватиме поширення у зв'язку зі зростанням соціальної диференціації суспільства;

5) знижується шлюбний вік. Молодь, що вступає до шлюбу, менше підготовлена до сімейного життя в моральному та матеріальному планах;

6) скорочується дітонороджуваність, зростає нуклеаризація, що впливає на виховання підростаючого покоління;

7) спостерігається безумовний вплив релігії на формування та життєдіяльність сім'ї;

8) зростає нетривалість шлюбу і нестабільність соціального інституту сім'ї;

9) зростає сімейна девіація — зловживання алкоголем і наркотиками, сімейне насильство, включаючи інцестуозне.

Таким чином, сім'я як одна з найстаріших біосоціальних спільнот нині зазнає величезних змін. Ці зміни мають глобальний універсальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм сімейного життя і шлюбу. Проте це не означає загибелі сім'ї як такої; нові часи відкривають нові обрії у стосунках чоловіка, жінки і дитини.

Роль соціології полягає саме в тому, що вона здатна вчасно помітити нові явища, дослідити їх, виявити тенденції і перспективи, нагромадити соціологічну інформацію для вироблення виваженої державної сімейної політики, яка діє в масштабах усієї країни. Для вітчизняної соціології це одне з нових і важливих завдань.

Соціологія соціальних відхилень (девіантної поведінки)

§ 1. Сутність і загальні ознаки соціальних відхилень

Загальновідомо, що невід'ємною та надто важливою властивістю людської поведінки є її виборний характер. Свідома природа будь-якого людського вчинку найяскравіше проявляється саме в тому, що здійснення його є результатом вибору з-поміж численних вчинків, які змогла б здійснити особистість у конкретній ситуації.

У процесі вибору реалізується вся гама якостей особистості: засвоєна нею система цінностей, що визначає даний варіант поведінки як кращий або гірший порівняно з іншими можливими варіантами, її здібність діяти відповідно до того варіанта, який особистість визнає правильним, тощо.

Свобода вибору варіанта поведінки, зрозуміло, не безмежна. Особистість, яка робить вибір, завжди пов'язана різними обмеженнями, що їх можна поділити на дві основні групи. Перша з них — це варіанти поведінки, які об'єктивно недоступні особистості або які особистість визнає такими внаслідок обмеженості отриманої нею інформації та через це не бере до уваги під час вибору. Друга група обмежень охоплює варіанти поведінки, відомі особистості як доступні для вибору, але заборонені для неї. Якщо обмеження, які ми віднесли до першої групи, можуть бути як соціального, так і несоціального або змішаного походження, то природа обмежень другої групи завжди суть соціальна.

Заборона, яка покладається на ті чи інші варіанти поведінки, впливає з негативної оцінки цих варіантів громадською свідомістю, тобто являє собою об'єктивоване відображення громадської свідомості. Сукупність заборон, які впли-

вають на свободу вибору варіанта поведінки, — це система соціальних норм у найширшому розумінні цього поняття. Соціальна норма визначає край, інтервал допустимої (дозволеної або обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій, які історично склалися у конкретному суспільстві. Соціальна норма поведінки містить характеристику таких явищ, становищ і процесів, які закономірні для даної суспільної системи, типові і корисні для неї за даних історичних умов, відображають її соціальну природу. Можна сказати, що норма — це міра корисного, суспільно необхідного функціонування суспільства та його соціальних інститутів, поведінки малих соціальних груп і окремих індивідів.

Соціальні норми, подібно до інших цінностей, виконують функції оцінки й орієнтації особистості, спільноти, а також регулюють поведінку і здійснюють соціальний контроль за нею. Вони мають яскраво виражений вольовий характер, але, на відміну від індивідуального волевиявлення, виражають типові соціальні зв'язки, дають типовий масштаб поведінки. Норма не тільки оцінює й орієнтує подібно до ідей, ідеалів, а й приписує. Отже, соціальні норми — це правила, які виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їх взаємовідносинах один з одним, соціальними інститутами, суспільством у цілому.

Різноманітність соціальної реальності, соціальних потреб породжує і різноманітність норм. Класифікують їх за різними підставами.

За об'єктом, або сферою діяльності, виділяють норми, які діють у сфері певних видів відносин: політичні, правові, економічні, естетичні, релігійні тощо.

За змістом виділяють норми, які регулюють майнові відносини; спілкування; які забезпечують права і свободи особистості; які регламентують діяльність установ, взаємовідносини між державами тощо.

За місцем у нормативно-ціннісній ієрархії розрізняють основні та другорядні; загальні і конкретні норми.

За формою утворення і фіксації — твердо фіксовані та гнучкі норми.

За суб'єктом, носієм норм — загальнолюдські норми, норми суспільства, групові, колективні.

За масштабами застосування — загальні і локальні норми.

За способом забезпечення — норми, що спираються на внутрішнє переконання, громадську думку або на примус, на силу державного апарату.

За функціями — норми оцінки, орієнтуючі, контролюючі, регламентуючі, каральні, заохочувальні.

За ступенем стійкості (сталості) — норми, які спираються на соціальну звичку, на звичай, традиції, і норми, які не мають такої основи.

Акт поведінки — вчинок — це реакція індивіда на конкретну ситуацію. Якщо обирається варіант поведінки, який порушує соціальні норми, то йдеться про соціальне відхилення. Поняття «відхилення» має значення лише у зв'язку з поняттям «норма» та вже за своїм вихідним визначенням означає щось «ненормальне» з точки зору оцінної норми: якщо є норма, то існує відхилення від неї.

Під девіантною (соціальна поведінка, що відхиляється) поведінкою розуміється: а) вчинок, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим, визнаним у даному суспільстві нормам (шаблонам, стандартам); б) соціальне явище, яке виражає в масових формах людську діяльність, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим, визнаним у даному суспільстві нормам (шаблонам, стандартам).

У першому значенні девіантна поведінка — переважно предмет психології, педагогіки, психіатрії, у другому — предмет соціології та соціальної психології (звичайно, це відносний розподіл).

Суспільно-негативні процеси та явища, що реалізуються у поведінці людей, вивчає спеціальна соціологічна теорія — соціологія девіантної поведінки.

Соціальні відхилення є властивістю кожної соціальної системи. Розглядаючи їх як деяке цілісне динамічне утворення (процес), можна виділити з усього різноманіття взаємозв'язків цього утворення з суспільним життям у цілому чотири важливі компоненти: соціальні цінності, соціальні інститути, соціальні норми і соціальні відносини.

Усі вони для вивчення соціальних відхилень мають не тільки теоретичне, а й практичне значення, охоплюють різні сфери суспільного життя.

В різних історичних умовах і стосовно різних форм поведінки соціальні відхилення проявляються по-різному. Однак є й деякі загальні закономірності процесу їх розвитку. Сумарно його можна подати у такому вигляді:

1) початковою ланкою соціальних відхилень звичайно є зміна ціннісних орієнтацій у тих чи інших верствах населення (соціальних групах), що зумовлено, як правило, змінами в об'єктивних соціально-економічних умовах їх життя;

2) зміна орієнтацій дедалі поширюється і, з одного боку, спричинює зростання кількості міжособистісних конфліктів, а з іншого — веде до порушення соціальних норм, які регулюють відповідні відносини;

3) якщо даний процес не контролюється і не породжує необхідної соціальної реакції, він поглиблюється у таких напрямках:

- соціальна норма фактично не діє;
- виникає «тіньова нормотворчість»;
- порушується функціонування відповідних соціальних інститутів;

— вони замінюються неформальними зв'язками;

4) відбуваються істотні, часом необоротні зміни та деформації у системі суспільних відносин:

- зростають соціальні суперечності, які в свою чергу продукують поведінку, що соціально відхиляється, в різних формах;
- спостерігається погіршення структури та динаміки антисуспільних явищ.

Цей негативний процес можна припинити на різних стадіях.

Вивчення природи, видів, причин, тенденцій соціальних відхилень має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно служити основою для вдосконалення соціальних відносин та інститутів, а також юридичних норм і практики їх застосування для зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального та правового виховання, соціальної профілактики та відповідальності. Всі ці заходи спрямовані на те, щоб забезпечити максимальне задоволення інтересів суспільства та громадян. Для розкриття природи та причин соціальних відхилень необхідно насамперед,

виходити з того, що вони, як і соціальні норми, відображають відносини людей, які складаються у суспільстві.

Соціальна норма та соціальні відхилення — два полюси однієї осі соціально значущої поведінки індивідів, соціальних груп, класів та інших соціальних спільнот.

Соціальні відхилення так само різноманітні, як і самі соціальні норми. Більше того, різноманітність відхилень перевищує різноманітність норм, бо норма типова, а відхилення від неї можуть бути вельми індивідуальними. Аморальний вчинок однієї людини може бути зовсім не схожий на вчинок іншої, навіть злочини, ознаки яких чітко зафіксовано у кримінальному кодексі, також різноманітні, як і самі люди, які їх вчиняють.

Незважаючи на різноманітність, соціальні відхилення у кожному суспільстві мають істотні загальні риси, які й дають змогу розглядати в єдиній сукупності такі різні явища, як, скажімо, крадіжка та проїзд на червоне світло світлофора, бюрократизм та порушення законів про охорону природи, пияцтво та самогубство.

Загальні риси соціальних відхилень полягають в їх історичному походженні та причинах існування, а також у соціальних наслідках для суспільства. В історії є чимало прикладів взаємозв'язку та взаємопереходів різних видів девіантної поведінки, змін їх соціальної оцінки та значущості. Так, діяльність перших християнських громад, які зазнавали переслідувань як злочинні організації, була об'єктивно прогресивною. Пізніше християнство, визнане у різних формах усіма європейськими державами, стає оплотом реакції, мракобісся, безжалісно розправляється зі своїми супротивниками, відправляє на шибениці та вогнища справжніх героїв людства.

Відхилення від соціальних норм, незважаючи на велике різноманіття, мають деякі загальні причини, які підтримують їх існування, а часом призводять до їх зростання й поширення.

Хоч усі ті причини у своєму конкретному прояві можуть бути різні, а часом і протилежні в різних суспільствах, за своєю суттю вони зводяться до об'єктивних і суб'єктивних суперечностей суспільного розвитку, які порушують взаємодію особистості із соціальним середовищем і призводять до

форм поведінки індивідів (або діяльності соціальних груп), які не узгоджуються з існуючою нормативною системою.

Поведінка людей, що відхиляється, по-перше, існує тому, що нова соціальна система виникає не на порожньому місці, а виростає з ряду елементів попередньої, зруйнованої системи.

По-друге, процес розвитку самої нової соціальної системи звичайно нерівномірний, що породжує диспропорції у співвідношенні деяких її елементів та призводить до відставання деяких з них та до тих чи інших дефектів функціонування.

По-третє, може спостерігатися неповна адаптація системи, що розвивається, до зовнішніх і внутрішніх умов її існування.

Інакше кажучи, соціальний, культурний, технічний розвиток може часом не поспівати за суспільними, духовними або економічними потребами, що нещодавно виникли.

Все це у сукупності й слугує конкретним джерелом різних негативних явищ.

Отже, основною причиною соціальних відхилень є суперечність між вимогами нормативної системи та інтересами діючих суб'єктів. А ця суперечність у своїй основі має соціальний характер.

§ 2. Типологія соціальних відхилень та форми девіантної поведінки

Класифікація типів девіантної поведінки пов'язана з труднощами, оскільки будь-яку поведінку такого роду (здійснення абортів, пристрасть до спиртних напоїв або вживання свинини тощо) можна вважати як девіантною, так і недевіантною, — все визначається стандартами, на основі яких вона оцінюється.

Будь-яка типологія має у своїй основі об'єктивні властивості явищ, які вивчаються, і разом з тим будується з урахуванням цілей і завдань наукового дослідження або практичної діяльності.

Соціальні відхилення можуть бути класифіковані кількома способами. Найважливішим є розподіл відхилень за різними видами залежно від типу норми, що порушується (право, мораль, правила спілкування та ін.). При цьому негативні відхи-

лення поділяють на злочини, інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові та ін.), аморальні вчинки і т. ін.

Практичне значення даної класифікації пов'язано з тим, що від неї залежить різниця санкцій, які застосовуються, а також процедур вияву та покарання винних.

За характером норм, що порушуються, можна також виділити відхилення у національному та міжнародному масштабах.

Йдеться про нормативні засади поділу: чимало видів поведінки являють собою порушення норм права, моралі, звичаїв, які існують у даній країні; деякі види пов'язані з порушенням загальнозживаних норм і принципів міжнародного права і моралі (агресивні війни, расова дискримінація, геноцид, міжнародний тероризм та ін.).

Можлива класифікація залежно від прийняття чи заперечення людиною цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення (як це робить Р. Мертон). Відповідно до цієї класифікації можна виділити: інновацію, ритуалізм, ретритизм, бунт.

Класифікація соціальних відхилень можлива і залежно від елементів внутрішньої структури. Якщо додержуватися характеристики девіантної поведінки за допомогою чотирьох елементів, що їх використовують у юриспруденції (суб'єкт, об'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони), то до головних типів соціальних відхилень слід віднести такі:

за суб'єктом поведінки виділяють поведінку індивідуума, що відхиляється від норми:

- громадян, посадових осіб;
- діяльність трудових колективів та їх органів;
- діяльність неформальних соціальних груп;

за об'єктом девіантна поведінка може бути, по-перше, віднесена до різних сфер суспільного життя; по-друге, розглянута під кутом зору різної соціальної спрямованості (проти інтересів особистості, соціальної групи чи суспільства взагалі); по-третє, можуть бути виявлені конкретні цінності та інтереси правопорушень або аморальних вчинків (життя, здоров'я особистості, майно та ін.);

за об'єктивною стороною виділяють соціальні відхилення, які виникають внаслідок діяльності або бездіяльності; спри-

чинюють конкретні шкідливі наслідки або створюють небезпеку їх виникнення тощо;

за суб'єктивною стороною девіантна поведінка характеризується різною мотивацією, різними цілями, різним ступенем передбачення та бажання можливих наслідків.

Класифікація може бути пов'язана як з об'єктом, так і з суб'єктивною стороною соціальних відхилень: а) поведінка, орієнтована на зовнішнє середовище (екстравертивна). Вона може бути цільовою, заздалегідь запланованою, або афективною (наприклад, свари в сім'ї); б) поведінка, орієнтована на самого себе (інтравертивна) — пияцтво, алкоголізм, самогубство, наркоманія тощо.

Отже, кожна форма девіантної поведінки має свою специфіку та особливості дослідження.

Злочинність. Соціологічні дослідження злочинності та її причин беруть початок у працях російського статистика К. Ф. Германа (1824). Потужний поштовх розвитку соціології злочинності дала праця «Социальная физика» (1835) франкобельгійського вченого математика-статистика Л. А. Кетле, який, спираючись на статистичний аналіз, дійшов висновку, що будь-який соціальний лад передбачає певну кількість і певний порядок злочинів, які зумовлені його організацією.

Вивчення проблем злочинності виявляє велику кількість чинників, які впливають на її динаміку: соціальний стан, рід діяльності, освіта, убогство як самостійний чинник, декласування, тобто зруйнування або ослаблення зв'язків між індивідом і соціальною групою.

У 30-х роках ХХ ст. дослідження, які були проведені представниками Чиказької школи соціології, виявили вплив внутрішньоміських відмінностей на рівень злочинності: найзлочиннішими виявилися райони, що характеризуються високим ступенем соціальної дезорганізації.

Дотепер залишається дискусійною проблема співвідношення біологічного й соціального у формуванні злочинної поведінки.

В Україні на стан злочинності великий вплив справляє перехід до ринкових відносин, що характеризується появою таких феноменів, як конкуренція, безробіття, інфляція.

Алкоголізм. Алкогольні напої відомі людству з давніх часів. Вони виготовлялися з рослин, і їх споживання було

частиною релігійного ритуалу, яким супроводжувалися свята. Більш-менш дешевий спосіб одержання міцних напоїв був освоєний у XVI ст. Докорінні зміни відбулися після відкриття промислового способу одержання етилового спирту. Саме це зробило можливим масове споживання алкоголю, і у XVIII ст. пияцтво набуло широкого розмаху у таких європейських країнах, як Англія, Німеччина, Швеція та ін.

Приблизно в цей самий час у Росії стала швидко входити у споживання горілка. Можна сказати, що XIX ст. породило, а XX ст. посилює досить складну проблему для людської цивілізації — проблему алкоголізму.

Фактично алкоголь увійшов у наше життя, став елементом соціальних ритуалів, обов'язковою умовою офіційних церемоній, свят, деяких способів проведення часу, розв'язання особистих проблем.

Однак ця соціокультурна традиція дорого коштує суспільству. Як свідчить статистика, 90% випадків хуліганства, 90% згвалтування за обтяжуючих обставин, майже 40% інших злочинів пов'язані з пияцтвом. Убивства, пограбування, розбійницькі напади, заподіяння тяжких ушкоджень тіла у 70% випадків відбуваються особами у нетверезому стані; близько 50% усіх розлучень також пов'язані з пияцтвом.

Вивчати різні аспекти споживання алкоголю і його наслідки надзвичайно складно. У процесі аналізу алкогольної ситуації та її динаміки, як правило, використовують три групи соціологічних показників гостроти алкогольної проблеми і масштабів поширення пияцтва у країні: а) рівень споживання алкоголю на душу населення і структура споживання; б) характеристики масової поведінки, яка є наслідком споживання спиртного; в) шкода, яку спричинило пияцтво економіці, суспільству.

В історії боротьби суспільства з алкоголізмом можна визначити два напрями:

- 1) обмеження доступності до спиртних напоїв, скорочення їх продажу і виробництва, підвищення цін, жорсткість каральних заходів за порушення заборон й обмежень;

- 2) поліпшення соціальних та економічних умов життя, зростання загальної культури і духовності, спокійна, зважена

інформація про шкоду алкоголю, формування у населення безалкогольних стереотипів поведінки.

Крайній варіант першого напрямку — спроба запровадити «сухий закон» на території деяких країн (Англія, США, Фінляндія, Росія), але вони не досягли своєї мети, бо наявність алкоголю — не єдина і не головна причина існування алкоголізму.

Успішне розв'язання проблеми переборення пияцтва й алкоголізму потребує врахування економічного, соціального, культурного, психологічного, демографічного, юридичного та медичного аспектів.

Наркоманія. Це захворювання, яке полягає у фізичній і (або) психічній залежності від наркотичних засобів, що поступово призводить до глибокого виснаження фізичних і психічних функцій організму. Всього у світі налічується близько 240 видів наркотичних речовин рослинного і хімічного походження.

Наркоманія (наркотизм) як соціальне явище характеризується ступенем поширення споживання наркотиків або речовин, які до них прирівнюються, і включає зловживання наркотиками і хворобливе (звичне) споживання їх.

Точну кількість українців, які зловживають наркотиками, визначити навряд чи можливо через недосконалість системи соціального контролю.

Переважна більшість наркоманів — молоді люди у віці до 30 років.

Суїцид — намір позбавити себе життя, підвищений ризик здійснення самогубства. Ця форма девіантної поведінки пасивного типу є способом відійти від невирішених життєвих проблем, від самого життя.

У різні епохи й у різних культурах існували свої оцінки цього явища: часто самогубство засуджували (з точки зору християнської моралі самогубство вважається тяжким гріхом), іноді ж припускали і визнавали у певних ситуаціях (наприклад, самоспалення в Індії (звичай саті) або характері самураїв в Японії).

При оцінці конкретних суїцидальних актів багато залежить від мотивів та обставин, особливостей особистості. Дослідження свідчать, що суїцидальну поведінку провокує спе-

цифічна комбінація таких характеристик, як стать, вік, освіта, соціальний і сімейний стан. Суїцидна активність має певні часові цикли: весняно-літній пік та осінне-зимовий спад (визначені ще Е. Дюркгеймом); зростання кількості самогубств у вівторок і зниження у середу—четвер; кінець тижня — найбільш небезпечний для чоловіків.

Співвідношення між чоловіками і жінками-самогубцями приблизно 4:1 при самогубствах, які вдалися, і 4:2 при спробах, тобто суїцидна поведінка чоловіків частіше призводить до трагічного наслідку. Зазначимо, що ймовірність прояву цієї форми відхилень залежить і від вікової групи. Так, самогубства здійснюються частіше у віці після 55 і до 20 років, сьогодні самовбивцями стають навіть 10—12-річні діти. Світова статистика свідчить, що суїцидальна поведінка частіше виявляється у містах, серед самотніх і на крайніх полюсах суспільної ієрархії. Нарешті, безсумнівно, що існує зв'язок суїцидальної поведінки з іншими формами соціальних відхилень, зокрема пияцтвом. Судовими експертами виявлено, що 68% чоловіків і 31% жінок позбавили себе життя, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння.

§ 3. Основні підходи до пояснення причин девіантної поведінки

У соціології девіантної поведінки існують кілька типів підходів до пояснення причин девіацій. Про їх загальний зміст і представників дає уявлення таблиця.

Таблиця. Теорії девіації

Тип пояснення девіації	Теорія	Теоретик	Основна ідея
1	2	3	4
Біологічний	Фізичні риси пов'язані зі злочинністю. Певна фізична будова, що найчастіше трапляється у девіантів	Ломброзо, Шелдон	Фізичні особливості є причиною девіації

1	2	3	4
Психологічний	Психоаналітична теорія	Фрейд	Конфлікти, притаманні особистості, спричинюють девіацію
Соціологічний	Аномія	Дюркгейм	Девіація, зокрема самогубство, відбувається через відсутність норм
	Соціальна дезорганізація	Шоу і Маккей	Девіація багатьох видів виникає тоді, коли культурні цінності, норми та соціальні зв'язки відсутні, ослаблені чи стають суперечливими
	Аномія	Мертон	Девіація відбувається, коли існує розрив між цілями суспільства та схвалюваними засобами їх досягнення
	Культурні теорії	Селлін, Міллер, Сатерленд, Клаурд і Охлін	Конфлікти між нормами субкультури та панівною культурою є причиною девіації
	Теорія наклеювання ярликів	Беккер	Девіація — своєрідний ярлик, який групи, маючи владу, навішують на поведінку слабших груп
	Радикальна кримінологія	Турк, Квінні, Тейлор, Уолтон та Янг	Девіація є результатом протидії нормам капіталістичного суспільства

При всьому різноманітті наслідків негативних соціальних відхилень їх суть одна: шкода, збиток, який спричиняється інтересам того класу, соціальної групи або суспільства, які встановили й використовують відповідну систему нормативного регулювання.

Соціально-негативна поведінка негативно впливає на розвиток особистості, перешкоджає поступальному рухові суспільства.

Якщо розглядати не індивідуальний вчинок, а сукупність вчинків, що відхиляються від соціальних норм, то і тут ми знай-

демо ряд особливостей, характерних для усіх них, а саме: однакову спрямованість відхилень, що трапляються у схожих груп (верств) населення у більш-менш однакових умовах; близькість або єдність причин, внаслідок діяння яких вони виникають і відображаються зовні; певну повторюваність, стійкість зазначених явищ у часовому та територіальному розрізах.

Сукупність зазначених ознак свідчить про те, що мова йде про явища, які поширюються у суспільстві або мають до цього тенденцію.

Отже, соціальні відхилення можна визначити як порушення соціальних норм, які характеризуються певною масовістю, стійкістю та поширеністю за схожих умов.

§ 4 . Шляхи подолання і корекції соціальних відхилень

Основні напрями, форми й методи боротьби з відхиленнями від соціальних норм залежать не лише від видів та інтенсивності відхилень, але насамперед від соціальної природи суспільства та панівних у ньому політичних, моральних, правових поглядів, рівня культури, економічних і технічних можливостей.

На боротьбу з соціальними відхиленнями спрямовані засоби масової інформації, навчальні заклади та органи юстиції, виховні заклади. Соціальний контроль, який діє у різних формах, повинен підтримувати, охороняти й зміцнювати нормативну систему, запобігати соціальним відхиленням і карати за них.

Стадії, форми й методи цього контролю можна класифікувати за різними підставами. У науковій літературі виділяють основні підходи, за якими розвиваються сучасні погляди на проблему боротьби з соціальними відхиленнями і відбувається практична реалізація цієї діяльності.

Інформаційний підхід до боротьби з соціальними відхиленнями у цілому ґрунтується на уявленні про те, що порушення соціальних норм відбуваються через їх незнання. Ця точка зору має давню традицію. Такі погляди висловлювали ще деякі громадські діячі і письменники ХІХ ст., звертаючи увагу, зокрема, на громіздкість і казуїстичність багатьох цар-

ських законів, незрозумілих і малодоступних широким верствам населення.

Сьогодні, як свідчать дані досліджень, правова й інша соціально-нормативна поінформованість громадян залишає бажати кращого, а незнання норм у ряді випадків є одним з істотних чинників поведінки, що не відповідає нормативним вимогам. Необхідно поширювати правові й інші нормативні знання серед населення, у періодичній пресі й інших засобах масової інформації, навчальних закладах. Знання норм являє собою необхідний елемент загальної, правової і політичної культури людини, є передумовою її соціальної, громадянської активності. Необхідно мати на увазі, що нормативна інформація сама по собі не усуває причин соціальних відхилень, особливо злочинів, вона лише спрямовує позитивну поведінку у бажаному напрямі, попереджує про можливі санкції, зменшує ймовірність помилок і дає можливість особі не стати жертвою чийх-небудь незаконних дій.

Основні зусилля мають бути зосереджені на таких напрямках:

- підвищення рівня свідомого ставлення до норм, розкриття їх об'єктивних передумов і суспільної необхідності. Диференційоване пояснення адресатові значення норм з урахуванням ступеня його знань — важлива умова підвищення їх ролі у мотивації вчинків;

- додержання стабільності норми і невідворотності її застосування;

- підвищення престижу юридичної системи, у тому числі повніше висвітлення засобами масової інформації праці юристів різних професій і спеціальностей. Зрозуміло, об'єктивне уявлення про ефективність їх діяльності досягається насамперед у результаті практичного поліпшення діяльності відповідних ланок правової системи;

- широке поширення нормативної інформації довідкового характеру серед населення;

- важливе значення має питання про конкуренцію інформаційних впливів.

Соціально-позитивна інформація має зменшувати небажаний вплив відомостей, які одержано про право, мораль з випадкових джерел (від однолітків, у дворі, на вулиці тощо).

Соціально-профілактичний підхід, оснований на уявленні про існування об'єктивних причин відхилень від соціальної норми, також має давню традицію.

У широкому розумінні соціальна-профілактична діяльність має на меті виявлення, усунення і нейтралізацію причин та умов, які породжують різного роду негативні явища — злочини, інші правопорушення, пияцтво, алкоголізм, наркоманію тощо. Вона являє собою систему соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, правових і виховних засобів, що їх проводять держава і суспільство, щоб ліквідувати зазначені причини, сприяти формуванню правомірної, високоморальної поведінки громадян.

Існує загальна і спеціальна профілактика соціальних відхилень.

Використання санкцій. З усіх способів боротьби з соціальними відхиленнями той, що пов'язаний з використанням санкцій, є, певно, найдавнішим. Основна його форма — покарання злочинця на основі кримінальних законів, тому умовно його можна було б назвати юридичним. Відомо, що над питаннями ефективності, справедливості і перспективності кримінальних покарань розмірковували прогресивні мислителі минулого — як вчені-юристи, так і письменники¹. Нині можливості подолання злочинності лише шляхом покарання злочинців почали підлягати науково обґрунтованому сумніву.

У соціальному та історичному плані це пов'язано з двома обставинами.

Перша — за останнє більше як півстоліття почала виявлятися практична неефективність, неспроможність виправити злочинців тільки або головним чином шляхом застосування ув'язнення, заслання та інших суворих кримінальних покарань. Зростання злочинності та алкоголізму, наркоманії та аморальних вчинків, високий відсоток рецидиву з боку осіб, які вже відбули покарання за здійснене раніше правопорушення, втрата поваги до норм права і діяльності юридичних установ — усе це не могло не сприяти негативному ставленню до юридичних методів боротьби з поведінкою, що відхиляється.

¹ Достоевский Ф. М. Записки из мертвого дома // Собр. соч. — М., 1982. — Т. 3. — С. 18.

Друга обставина — поступове поширення у суспільстві повніших і глибоких уявлень про справжні причини й механізми соціальних відхилень; розуміння того, що негативні явища породжує не «зла воля» деяких людей або що саме ця «зла воля» здебільшого має глибші причини, викорінення яких потребує тривалих зусиль і не може бути досягнуте шляхом одного лише покарання винного.

Покарання насамперед має бути справедливим. Це значить, що воно повинно повною мірою відповідати тяжкості заподіяного, ступеню провини та даним про особистість злочинця.

Зазначимо, що справедливе покарання має і максимальне загальнозапобіжне значення.

Покарання, яке застосовується з урахуванням цих обставин, по можливості, повинно йти за кожним фактом виявленого соціального відхилення. Саме в цьому полягає вимога невідворотності покарання.

Невідворотність відповідальності у боротьбі з соціальними відхиленнями сприяє закріпленню у громадській та індивідуальній свідомості вимог відповідної соціальної норми, відповідального ставлення до цих вимог, підвищенню дієвості засобів соціального контролю.

Медико-біологічний підхід. Деякі соціальні відхилення можуть мати медико-біологічні елементи (аспекти). У цих випадках і необхідно поєднання різних методів впливу, включаючи медичні.

Вчинок людини, який порушує соціальну норму, може бути пов'язаний з медико-біологічними чинниками. Це пияцтво й алкоголізм, наркоманія і самогубство; правопорушення осіб, які мають фізичні або психічні вади.

Медико-біологічний підхід у поєднанні з іншими здійснюється у таких випадках:

- вчинення правопорушень за наявності неврозів, психопатій та інших психічних аномалій, які не виключають осудності;
- зловживання спиртними напоями і ранні стадії алкоголізму;
- наркоманія на ранніх стадіях, яка пов'язана з порушенням соціальних норм;
- стресові стани, які небезпечні у суїцидному відношенні.

Налагодження соціального й медично-профілактичного обслуговування потребує чималих капітальних вкладень, підготов-

ки відповідних кваліфікованих кадрів. Але все це соціально виправдано, особливо якщо взяти до уваги велику кількість хворих з різним ступенем ураження нервової системи. Своєчасне проведення соціальних і медичних профілактичних заходів дасть змогу створити умови для того, щоб психічно неповноцінні особи не вчиняли суспільно небезпечних дій; забезпечити зменшення конфліктних ситуацій, які їх травмують (у тому числі на мікрорівні).

Комплексний підхід. Заходи боротьби з соціальними відхиленнями, які вживає суспільство, необхідно диференціювати за місцем і часом. Практично важливо знати, коли, на що, яким чином слід впливати і чи впливати взагалі.

Є такі відносини, стереотипи і зразки поведінки, які неможливо «підштовхнути» або змінити їх примусово, вони не зникнуть доти, доки не зміниться та чи інша частина соціального організму. А є відносини, на які можна і потрібно впливати вже зараз і найрішучіше, бо для цього є всі умови.

Соціальні відхилення досить різноманітні, причини їх здійснення також різні, як різні і норми, що порушуються. Проте не можна використовувати одні й ті ж самі засоби для боротьби з усіма видами соціальних відхилень. Більше того, не можна навіть для боротьби з різними видами злочинів, у межах однієї лише цієї невеликої частини усіх відхилень, використовувати ті самі методи.

Необхідно враховувати не лише різну природу норм, які діють у суспільстві, а й різну їх соціальну значущість, отже, різний ступінь суспільної шкідливості відхилень від них.

Не менш важлива і така обставина, як соціальний ефект тієї чи іншої санкції. А цей ефект змінюється зі зміною соціально-економічної, політичної чи іншої ситуації.

Потрібна гнучка нормативна політика, яка б враховувала зміни у суспільному розвитку.

§ 5. Соціальний контроль як механізм соціальної регуляції поведінки людей і підтримання суспільного порядку

Повноцінний соціальний контроль — це сукупність засобів і методів впливу суспільства на небажані форми поведінки з метою їх знищення або мінімізації.

Отже, дієвим соціальний контроль може бути лише тоді, коли використовують різні його механізми, враховуючи особливості самих відхилень.

До таких **механізмів** належать:

- 1) *власне контроль*, який здійснюється зовні, у тому числі шляхом покарань та санкцій;
- 2) *внутрішній контроль*, який забезпечується інтеріоризацією соціальних норм та цінностей;
- 3) *побічний контроль*, зумовлений ідентифікацією з референтною законслухняною групою;
- 4) «*контроль*», оснований на широкій доступності різних засобів досягнення цілей та задоволення потреб, альтернативних протиправним або аморальним.

Враховуючи якість, спрямованість та поширеність соціальних відхилень нині в нашій країні, можна запропонувати таку стратегію соціального контролю:

- *заміщення*;
- *витіснення* найнебезпечніших норм соціальної патології суспільно корисними або нейтральними;
- *спрямованість* соціальної активності у суспільно схваленому або нейтральному напрямі;
- *легалізація* (як відмова від карного чи адміністративного переслідування) «злочинств без жертв» (гомосексуалізм, проституція, алкоголізм тощо);
- *створення* організацій соціальної допомоги: суїцидологічних, наркологічних, геронтологічних;
- *реадаптація* та *ресоціалізація* осіб, які опинилися поза громадськими структурами;
- *лібералізація* та *демократизація* режиму утримання у в'язницях та колоніях за відмови від примусової праці та скорочення частки цього виду покарання у системі правоохоронної діяльності;
- *безумовне скасування* страти.

Соціальний контроль буде лише тоді ефективним, коли його методи відповідатимуть суті відхилення та враховуватимуть причину його походження.

Таким чином, враховуючи місце та роль девіації в житті суспільства, її вивчення має бути об'єктом пильної уваги для раціонального використання цього феномена в соціальному управлінні.

Соціальний конфлікт

§ 1. Конфлікт як соціальне явище

Як довела наука, конфлікти існують стільки, скільки існує людське суспільство. Прояви конфліктів різноманітні: вони можуть виникати між окремими особистостями в межах одного колективу і між колективами, між релігійними сектами і партійними фракціями, це можуть бути страйки і революції, жорстокі масові битви чи міжнаціональні зіткнення. Що ж таке конфлікт? Чи можна дати йому однозначне визначення?

Найбільш поширеною в західній літературі є думка Л. Козера (США), що конфлікт являє собою боротьбу за цінності й претензії на певний соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні блага; боротьбу, в якій метою конфліктуючих сторін є нейтралізація, заподіяння школи супротивнику або його знищення. Е. Гідденс додає, що конфлікт — це реальна боротьба між людьми або групами незалежно від того, які вигоди цієї боротьби і які способи й засоби мобілізує кожна зі сторін. Конфлікт — це результат соціального напруження, яке виникає через незадоволення базових потреб людей і соціальних груп. Конфлікт також результат соціальної нерівності між людьми (П. Сорокін). Конфлікт — це і результат незбіжності цілей та інтересів людей (Дюркгейм, Парсонс). Соціальний конфлікт існує, коли дві або більше сторін впевнені, що їхні інтереси, цілі діяльності несумісні. Ми розглядаємо конфлікт як сприйняття або упевненість сторін у тому, що їх прагнень не можна досягти водночас.

Що є предметом і об'єктом конфлікту? Під предметом, як правило, розуміють наявну об'єктивну чи уявну проблему, що і є причиною незгоди між сторонами. Кожна зі сторін зацікавлена у розв'язанні цієї проблеми на свою користь. Предметом конфлікту є та основна суперечність, через яку і задля вирішення якої суб'єкти вступають у протиборство. Це може

бути проблема влади, володіння цінностями, проблема першості чи сумісності.

Об'єкт конфлікту — це матеріальні чи духовні цінності, володіти чи використовувати які намагаються обидві сторони. Об'єктом конфлікту може виступати будь-який предмет чи елемент матеріального світу або соціальної реальності, що може бути предметом особистих, групових чи державних інтересів. Щоб стати об'єктом конфлікту, цей елемент має перебувати на перетині інтересів різних соціальних суб'єктів, які бажають одноособово контролювати їх, причому зіткнення інтересів має бути усвідомлене сторонами.

Конфлікт може й не мати явного об'єкта. Існують так звані безоб'єктні конфлікти. Вони не базуються на взаємних прагненнях до контролю над чим-небудь. Наприклад, конфлікт може статися через те, що перехожий зробив зауваження хулігану. Розгортається суперечка, може статися бійка — конфлікт відбувся. Але тут немає об'єкта, володіти яким хотіли б обидві сторони. Просто один порушив моральні уявлення іншого.

Щоб зрозуміти природу конфлікту і відрізнити його від схожих явищ, необхідно визначити його межі, тобто зовнішні рубежі у просторі й часі. У визначенні меж розрізняють три аспекти: просторовий, часовий і внутрішньосистемний.

Просторові межі визначаються територією, на якій відбувається конфлікт. Вони можуть бути мінімальними (кухня), але можуть бути і всесвітніми (наприклад світова війна). Чітке встановлення просторових меж особливо важливо для міжнародних відносин, бо вони пов'язані з проблемою учасників конфлікту. У міжнаціональних конфліктах теж важливо визначити територіальні рубежі для здійснення превентивних заходів, забезпечених правовими актами.

Часові межі — це тривалість конфлікту, його початок і кінець. Від того, чи вважати конфлікт розпочатим, продовженим або закінченим, часто залежить юридична оцінка дій учасників у той чи інший момент часу. Особливо це важливо для того, щоб правильно оцінити ролі учасників конфлікту і тих, хто приєднався до нього у певні проміжки часу розгортання конфлікту.

Щоб визнати конфлікт розпочатим, потрібні як мінімум три умови: а) перший учасник свідомо й активно діє на

шкоду другому; б) другий учасник усвідомлює, що ці дії спрямовані проти нього та його інтересів; в) у зв'язку з цим він і сам починає активно протидіяти першому учасникові. Тобто поки діє лише один учасник або однією чи всіма сторонами проводяться розумові операції (планування дій, протидій тощо), конфлікту як такого ще немає. Навіть агресивні дії, але однієї сторони, це теж ще не конфлікт. Конфлікт починається як двостороння чи багатостороння поведінка. Щоправда, йому передують дії однієї зі сторін, що дає змогу визначити того, хто розпочав конфлікт. Закінчується конфлікт неоднозначно: він може бути вичерпаний або припинений (докладніше зупинимося на цьому при розгляді динаміки конфлікту).

Що являє собою внутрішньосистемний аспект у визначенні меж конфлікту? Будь-який конфлікт відбувається у певній системі — сім'я, група співробітників, держава тощо. Конфлікт між сторонами, що входять до однієї системи, може бути глибоким, великим або приватним, обмеженим. У відносинах сторін, де б конфлікт не відбувався просторово (кухня чи держава), є велика небезпека розростання, загострення взаємовідносин. Визначення внутрішньосистемних меж конфлікту тісно пов'язане з чітким визначенням конфлікуючих сторін по всьому колу його учасників. Таким колом (іншими словами — елементами системи) є: а) безпосередньо протидіючі сторони, а також можуть бути б) підбурювачі, в) пособники, г) організатори конфлікту, д) радники, е) прихильники або ж) противники конфлікуючих сторін, з) третейські судді. Межі системи залежать від того, наскільки широке коло учасників заподіяно у конфлікті.

Конфлікт виконує дуже важливі для суспільства функції. Їх можна поділити на кілька великих груп. Перш за все визначимо позитивні та негативні. Хоч майже у кожній сфері людських відносин закладений конфлікт і хоч конфліктні епізоди є найзначнішими в житті людей і здебільшого звертають на себе увагу, помилково вважати, що будь-яка взаємодія людей обов'язково пов'язана з конфліктом. Але конфлікт все ж таки виникає, і частіше він благополучно вирішується.

Людство виявило інтерес до вивчення конфліктів ще за біблейських часів. І тепер доведено, що конфлікт — невід'єм-

на частина життя суспільства і не завжди він має руйнівний характер.

Перш за все конфлікт є плідним ґрунтом для вивчення соціальних змін. Якщо люди незадоволені умовами свого життя або політикою, вони повинні вступити в боротьбу з існуючим порядком, інакше їм не добитися змін на краще. Майже кожен новий закон у цивілізованих країнах приймається в парламентах після тривалих дебатів і перехресного тиску груп з опозиційними інтересами.

Другою позитивною функцією соціальних конфліктів є те, що за їх допомогою вдається примирити законні інтереси людей. Більшість конфліктів не закінчується тим, що одна сторона виграє, а інша — програє. Зазвичай при задоволенні інтересів обох сторін вдається досягнути певного синтезу — виробляється інтегративна згода, що відповідає інтересам першої і другої сторін і, отже, тих великих груп, яких вони представляють. А якби, бажаючи уникнути конфліктів, люди не висували своїх вимог, навряд чи можна було б плідно вирішити важливі питання. З цієї точки зору конфлікт можна розглядати як творчу силу.

Третьою позитивною функцією конфлікту є те, що конфлікт об'єднує групу: без здатності до соціальних змін і без примирення й узгодження індивідуальних інтересів групова солідарність слабшає, а разом з тим зменшується й ефективність дії групи. В результаті можливий розпад групи. Отже, головними характеристиками позитивних функцій конфлікту є вирішення проблем між сторонами, що протидіють. Соціальний конфлікт, який перебуває під контролем, допомагає уникнути напруження у громадському житті, дає змогу встановити рівновагу та моральні відносини між людьми.

До позитивних належать також комунікативно-інформативні та організаційні характеристики конфлікту. У ході зіткнення, протистояння люди краще пізнають одне одного, йдуть на зближення на спільній платформі. Конфлікт може бути стимулятором (заохоченням) та рушійною силою важливих для суспільства соціальних змін. Конфлікт також формує соціально необхідну рівновагу, переоцінку та зміну попередніх цінностей та норм суспільного життя. Позитивний конфлікт може бути гарантом розвитку суспільства шляхом

викриття протилежних інтересів, створення можливостей для їх наукового аналізу та досягнення позитивних змін.

Але конфлікт має не тільки позитивні функції. Він може призвести суспільство до хаосу. На ґрунті конфліктів розпадаються сім'ї, через конфлікт розпадаються колективи, через міжнародні та міжособистісні конфлікти гинуть люди.

Конфлікт може спричинити дезорганізацію у суспільстві, призвести його до кризи, а то й до катастрофи. Конфлікти негативно впливають на необхідні зміни влади, сприяють розколу в групах, класах та інших спільнотах. Тому всі гілки влади повинні розробляти заходи щодо запобігання конфліктам, ретельно має працювати правова система для подолання конфліктів.

Справа в тому, що негативні наслідки конфлікту часто придушують його позитивні функції, а ці негативні наслідки зумовлюються застосуванням суворих тактик суперництва. І важко буває радіти позитивним результатам конфлікту, якщо він виливається у взаємні образи, погрози, насилля.

Відповідно до двох основних сфер суспільного життя конфлікти можуть бути матеріальними та духовними.

Матеріальні функції проявляються у тому, що всі вони, в тому числі і юридичні, пов'язані з економічною стороною суспільного життя. Це матеріальний інтерес, вигода, втрата, тому конфлікт сприяє перегрупованню соціальних сил, суспільному прогресу (або регресу), розвитку (або стагнації) матеріального виробництва. Юридичні конфлікти майнового характеру також ведуть до перерозподілу цінностей, вигод однієї та втрат іншої сторони. *Духовна функція* конфлікту проявляється у вигляді стимулятора швидких і глибоких змін у духовному житті. У процесі соціальних конфліктів руйнуються норми, ідеали, цінності, що склалися раніше, відбувається радикалізація суспільної свідомості. Конфлікт начебто перетинає процес звичної односторонньої оцінки того, що відбувається, і створює умови для того, щоб люди побачили суспільне життя з іншого боку, який був закритий для них.

Зупинимось ще на одній характеристиці функцій конфлікту, що показують особливості його впливу на соціум. Це сигнальна, інформаційна, диференціююча та динамізуюча функції.

Сигнальна функція полягає в тому, що вона немовби дає заявку на необхідність прийняття термінових заходів, сигналізуючи суспільству про соціальне напруження, спонукає його і перш за все керівні та правові органи до уважного вивчення ситуації, перегляду нормативної бази тощо. *Інформаційна функція* близька до сигнальної, але вона ширша, ніж проста констатація про соціальне неблагополуччя. Конфлікти завжди дають цінну інформацію про причини, що їх породили. Інформація стає важливим засобом пізнання суспільних процесів. *Диференціююча функція* полягає в тому, що конфлікт призводить до соціальної диференціації. Наслідком соціального конфлікту є зміна соціальної структури суспільства, яка розвивається за звичною схемою: спочатку це гостра поляризація протилежних протиборчих сил, далі інтеграція розрізнених сил і, нарешті, виникнення нових спільнот. Особливості *динамізуючої функції* полягають у тому, що в кожному соціальному конфлікті закладена можливість швидшими темпами розвивати суспільство, здійснювати соціальні зміни.

§ 2. Класифікація і структура конфліктів

При характеристиці конфліктів немає і не може бути якоїсь, єдиної всеохоплюючої класифікації. Існують різні критерії, за якими можна таку класифікацію здійснити:

- за сферами прояву конфлікту можуть бути економічними, політичними, соціальними (у вузькому розумінні), етнічними, релігійними, побутовими, культурними тощо;
- за суб'єктами та рівнем організації суспільного життя розрізняють конфлікту між індивідами, соціальними групами, класами, державами;
- за об'єктом;
- за зонами й сферами їх прояву — внутрішні та зовнішні;
- за ступенем радикалізації намічених змін у певній сфері є конфлікту приватні (часткові), які беруть до уваги зміни в окремих структурах, і радикальні, які мають своїм витокор корінні інтереси й основні цінності протиборчих сил і в результаті яких відбувається злам у житті суспільства;

- за рівнем суспільного поля розглядають конфлікти на вищому державному рівні, регіональному та місцевому;
- за кількістю учасників конфлікти можуть бути локальними чи глобальними;
- за рівнем гостроти суперечностей у протиборстві є антагоністичні та неантагоністичні конфлікти;
- за часом конфлікти бувають короткочасними та довготривалими;
- за об'єктивністю конфлікти бувають дійсними, що спричинені об'єктивними суперечностями між інтересами та цілями; випадковими, умовними — вони діють доти, доки цей стан не усвідомлюється учасниками; змішаними — причини їх лише опосередковано пов'язані з об'єктивними причинами; приписаний конфлікт, тобто конфліктують зовсім не ті, що дійсно перебувають у протиборстві; удаваний конфлікт, який не має реальних причин;
- за функціями виділяють конфлікти позитивні та негативні; матеріальні та духовні; сигнальні, інформаційні, диференціюючі та динамізуючі.

Класифікація конфліктів цим не вичерпується. Їх розрізняють і за формами перебігу, і за результатами завершення, і за характером проблем у конфлікті (головні чи другорядні) тощо, а також за сферами розгортання конфлікту.

Розглянемо особливості перебігу конфліктів в основних сферах життя суспільства — політичний, економічний та соціальний.

Що являє собою **політичний конфлікт**? Перш за все це протиборство, зіткнення політичних суб'єктів, зумовлене протилежністю їх політичних інтересів, цінностей, думок і поглядів. Це результат конкурентної взаємодії двох або більше сторін, які виборюють одне в одного владні повноваження і ресурси. Політичний конфлікт означає боротьбу за вплив у системі політичних відносин, доступ до прийняття владних рішень, за монополію своїх інтересів і визнання їх суспільно необхідними — іншими словами, за те, що становить владу і політичне панування. Якісна відмінність політичного конфлікту від усіх інших полягає в тому, що в ньому взаємодіють різні суб'єкти з приводу обов'язкових для усіх громадян інтересів і державної влади. Об'єктом і предметом політичного

конфлікту є державна влада, володіння нею, устрій владних інститутів, політичний статус соціальних груп, цінності, символи політичної влади.

Політичний конфлікт, як і будь-який соціальний (у широкому розумінні), має об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивною виступає суперечність між політичною системою як певною єдністю і нерівністю включених до неї індивідів і груп, які виражені в ієрархії політичних статусів. У цьому витоки й основа політичного конфлікту. Суб'єктивна сторона політичного конфлікту проявляється, по-перше, в усвідомленні суб'єктами об'єктивних суперечностей; по-друге, в оформленні організованості конфлікуючих сторін; по-третє, в тому, що він має нормативно-ціннісний вимір: політичні цінності, закріплені в юридичних нормах, які визначають правила гри політичних агентів; по-четверте, суб'єкт політичного конфлікту формується у процесі політичної боротьби, а не даний об'єктивно.

Політичним конфліктам притаманні певні закономірності.

1. Політичний конфлікт — це завжди боротьба за загальні інтереси і цілі певних великих соціальних сил, за те, щоб вони були визнані суспільством як головні. Тому кожен суб'єкт політичного конфлікту намагається представити свої цілі як загальні, знайти підтримку з боку певних груп та перетворити цю боротьбу на суспільну, масову.

2. В основі політичного конфлікту будь-якого рівня лежить намагання довести легітимність свого суб'єкта і розвіяти легітимність протилежної сторони.

3. Політичний конфлікт у разі його загострення поширюється на соціальну сферу, економіку, на всю соціально-психологічну сферу суспільства.

4. У політичний конфлікт втягуються великі маси людей, але це не натовп, а певна спільність, об'єднана політичними настановами, ідеологією, вірою, інтересами.

У політичному конфлікті проявляються специфічні принципи, методи і способи боротьби. Принципи — це основні вимоги політичної практики, що впливають із закономірностей політики. Серед них виділяються такі, як спрямування вирішального удару й вибір вигідного моменту для його нанесення; врахування взаємозв'язку політичного конфлікту

з соціальною ситуацією; необхідність чітко передбачити наслідки розв'язання конфлікту для всього суспільства.

Що стосується методів і способів політичної боротьби, то їх спектр дуже широкий — від чесних до найбрудніших. Практика світового політичного життя дає нам приклади щоденних політичних конфліктів, в яких суб'єкти використовують не лише насильство як найжорстокіший спосіб, а й маніпуляцію масами, обман, підкуп виборців та лідерів різних рухів, зомбування народу засобами масової інформації тощо. Щоправда, політична боротьба не завжди антигуманна й аморальна. Не можна говорити, що в політиці не буває справедливості й чесності. В сучасному цивілізованому суспільстві все різноманіття методів можна поділити на дві групи: мирні та воєнні, або чисті та брудні. Серед мирних найпопулярнішим є спосіб переговорів та широкий спектр психологічних методів, серед воєнних — політичні репресії, що проводяться пануючими політичними силами, революції й міждержавні війни. Якщо деталізувати, то можна налічити не менше п'ятдесяти методів і способів політичної боротьби, хоч серед них є й загальні, які використовуються у будь-якій сфері.

В чому специфіка **економічних конфліктів**? Перш за все в тому, що вони виникають і розгортаються на основі задоволеності або незадоволеності працею, що зумовлюється сукупною дією чотирьох мотиваційних блоків: заробіток, зміст праці, відносини між робітниками в сумісній праці, сенс трудових зусиль. Інтереси роботодавця та робітника мають значні розходження щодо першої мотивації. Головний інтерес робітника — у величині заробітку, роботодавця — в якості й кількості праці. Та як би там не було, заробітна плата має бути достатньою для існування. Величина заробітку є показником суспільного визнання соціальної цінності робітника й основою для його особистої самооцінки. За правилом, більша частина конфліктів у виробничій сфері починається з проблем, пов'язаних із заробітком. Інші блоки мотивації також важливі (наприклад, сприйняття й оцінка змісту праці, ставлення до того, що повинен робітник виконувати на своїй посаді). Незадоволеність змістом праці (в оцінках це престижна або непрестижна робота), а також відповідні їй умови спричиняють конфлікти в будь-якому суспільстві. Дуже часто виникають

конфлікти через незадоволення відносинами між робітниками або через нерозуміння змісту тієї праці, яку виконує робітник. У всіх цих блоках мотивації криються витoki економічних конфліктів. Домінуючим все ж є перший — питання заробітку. Найбільш гостро це питання стоїть в Україні, де склався стійкий відрив праці від її вартості, і цей розрив поглиблюється. Заробітна плата стала неадекватною трудовим затратам і порівняно з 1990 р. знизилася у 5—6 разів, ціни навпаки выросли в 10—11 разів. Тому в Україні стрімко зростають настрої протесту, що можуть привести до найгостріших форм конфліктів, які можуть вийти навіть за межі страйків.

Як же розгортається економічний конфлікт від перших проявів до страйків? Як правило, все починається з почуття робітником незадоволення. Другий крок — це вже відкритий прояв незадоволення на адресу адміністрації (підприємців). У відповідь адміністрація (підприємець) може або прийняти пропозиції робітника або відхилити їх. Тоді конфлікт або згасне (у першому випадку), або переросте у практичні дії робітників (у другому у випадку). Далі вимоги робітників набувають колективної заяви з певними вимогами. Якщо їх не виконують, призначається попереджувальний страйк з обранням лідерів, органів робітничого контролю тощо. Якщо ж супротивна сторона і на цей раз не виробляє заходів для примирення, застосовується загальний страйк. І він уже активізує роботодавців провести радикальні зміни, щоб не допустити таких конфліктів надалі.

Будь-який конфлікт, оскільки він виникає в суспільстві, завжди є конфліктом соціальним у широкому розумінні цього слова, тобто суспільним. **Соціальний конфлікт** у вузькому розумінні (у соціальній сфері) є боротьбою соціальних спільнот з протилежними інтересами за домінування або підвищення їх соціальних статусів. Джерелом соціального конфлікту є не статуси самі по собі: суперечності виникають на основі нерівності статусів у соціальній системі, що має ієрархізовану структуру. Попит на вищі статуси в багато разів перевищує можливості суспільства, тому й конфлікти в цій сфері найгостріші. До останнього часу одним з провідних типів соціальних конфліктів вважався *класовий конфлікт*. Щоправда, він сьогодні не ототожнюється з соціальною революцією, а розглядається

ся як інституціоналізований і регульований та й відмінності різних соціальних груп, що ведуть до конфліктів, не пояснюються виключно місцем цих груп в економічних відносинах. Конструктивний характер розв'язання соціальних конфліктів залежить від: а) наявності сильного провідного класу, який згуртований інтегрованими інтересами; б) середнього класу, наймасовішого і заможного, який чинить перепони розколу суспільства на полярні класи; в) досягнення рівноваги інтересів і статусів усіх класів і соціально значущих груп.

Висока соціальна мобільність, що є характерною для сучасного суспільства у розвинутих країнах, породжує специфічні відносини між групами за інтересами. Це означає, що сучасне високорозвинуте суспільство не поляризується на основі однієї суперечності і одного основоположного конфлікту. З точки зору існуючих у ньому конфліктів воно є плюралістичним. Різноманітність конфліктів означає, що в суспільстві є сукупність інтересів, які взаємно перетинаються, і соціальні групи не виключають одна одну. Основою виникнення проблемних ситуацій на початку конфлікту є соціальна стратифікація і соціальна мобільність. Оскільки соціальна стратифікація є джерелом суперечностей і основою конфлікту, то типологія основних вимірів стратифікації є фактично критеріями типології конфліктів у соціальній сфері.

Першим у сукупності вимірів стратифікації є дохід або багатство. Перша типологічна форма — це конфлікт, пов'язаний з цим виміром. Виникає цей конфлікт тому, що можливість отримання доходів або накопичення багатства фактично є матеріальною засадою набуття нових соціальних ролей, зміст яких часто не збігається з особистими якостями власників цих доходів або багатств. Отже, володіння багатством і традиційно визнаний престиж деяких соціальних ролей не збігаються.

Відаючи належне таким конфліктам, слід зазначити, що найгострішими, масовими і суспільно небезпечними є конфлікти, породжені бідністю. Бідність — це нездатність підтримувати мінімальний рівень споживання, це багатогранне і складне соціальне явище. Особливість і небезпечність таких конфліктів полягає в тому, що вони набувають антагоністичного характеру, ведуть до непримиренності інститутів,

виникнення прагнень до насильницьких дій, до намагання ліквідувати соціальну основу існування протилежної соціальної групи.

Другим виміром соціальної стратифікації є ранжування спільнот за рівнем належності до влади й могутності. Правлячий клас — це сукупність особистостей, які посідають реально значущі посади і завдяки цьому створюють певну соціальну групу (Дарендорф називає її ситуаційним класом). Боротьба ситуаційного класу, що вже реально володіє владою, і потенційного ситуаційного класу, за яким стоять певні соціальні сили, є основою соціального конфлікту. Роль соціальної мобільності як джерела конфлікту полягає в тому, що соціальна дійсність дає можливість замінити один ситуаційний клас на інший.

Дедалі більшого значення набуває вимір стратифікації, що пов'язаний із престижем професії. У будь-яких суспільствах особистість завжди оцінюється з огляду на той внесок, який вона робить у суспільство своєю працею. З плином часу відбуваються зміни у структурі соціального престижу, а значить і конфліктів, які виникли при його здобутті й реалізації; завжди поряд існують соціальні групи, які безнадійно відстають і не можуть вписатися в існуючі трудові відносини. До цих груп можна віднести низькокваліфікованих робітників, працівників з низьким освітнім рівнем, групи соціально знедолених. Соціальна небезпека такої ситуації полягає в тому, що такі соціальні групи, як правило, породжують подібних до себе. Низька забезпеченість і соціальна безперспективність представників цих груп веде до конфлікту їх з престижнішими соціальними групами і з суспільством у цілому.

Конфлікти **духовної сфери** відбуваються в умовах кризи духовних цінностей у результаті розриву цінностей культури і ціннісних орієнтацій особистості. Зв'язок між цими компонентами культури — важливе цементуюче підґрунтя всього суспільного життя, і навпаки — розрив цього зв'язку означає глибоку духовну кризу. Людина приходить у світ і намагається зрозуміти, що таке добро і зло, хоче зрозуміти світ, у якому вона живе. Таке розуміння можна набути в результаті освоєння всього духовного багатства, яке накопичилося в культурі. Засвоєння ціннісних

критеріїв суспільства — праця винятково складна і неоднозначна, але водночас і необхідна: якби у людей не було загальних уявлень про добро і зло, то сумісне життя їх було б неможливим. Мотивацію здійснення вчинків людина завжди пов'язує з ситуацією, співвідносить з обставинами та інтересами людини — суб'єкта діяння. При цьому вона може думати про моральні категорії, а може й ні, маючи на меті найближчі завдання, що випливають з конкретної ситуації. Отже, між конкретною мотивацією і світом духовних цінностей і культури існує дистанція. Ціннісна криза збільшує цей розрив.

Суспільство намагається системою заходів такий конфлікт не допустити, на це спрямована і вся система права. Слід зауважити, що і заходи, і право добре спрацьовують за умов стабільності. Інша річ в умовах кризи, коли по-перше, не існує загального уявлення про систему цінностей, по-друге, відсутня масова підтримка офіційної ідеологічної доктрини. В цьому — головний розрив між суспільством і приватним життям людини. В результаті слабшає вплив соціальних інститутів на індивіда, у тому числі правосуддя, правоохоронних органів, виникає питання про ефективність пенітенціарної системи, тобто складаються позитивні умови для криміналізації всієї системи суспільних відносин.

Дуже гострим може бути конфлікт і з приводу ідеології. В основі ідеологічних конфліктів лежить різне ставлення людей до порядків у суспільстві і розуміння того, яким чином мають будуватися відносини між людьми, між людьми та державою. Практично будь-яка ідеологія — це проект майбутнього устрою суспільства, це пропозиція змінити світ у певному напрямі. І чим вищий рівень незадоволеності у суспільстві, тим більше різновидів ідеологічних цінностей і завжди є такі, які взаємно виключають один одного, з приводу чого і виникають конфлікти.

У духовній сфері бувають конфлікти і з приводу релігійних відносин. Релігія — це органічна форма самого життя, пов'язана з духовністю, культурою. Разом з тим будь-яка релігія з'єднана з груповими матеріальними й ідейними інтересами певних суспільних сил і перш за все з інтересами священнослужителів, які так чи інакше спираються на підтрим-

ку мирян. За Вебером, будь-яка світова релігія задовольняє потребу віруючих у спасінні, хоч ідея спасіння у різних релігіях трактується по-різному. Згідно з буддійським вченням про Карму — це благополучне перевтілення у наступному житті; християнство, іслам обіцяють райські врата як винагороду за праведне життя. Релігія змушує замислитися про сенс життя, про те, що буде після нього. Таким чином, релігія є важливою складовою всієї людської культури. Тому і конфлікти у цій сфері теж важливі. Лінія конфлікту пов'язана з напруженням, що виникає між релігійним світоглядом і буденністю.

Оптимальний варіант вирішення взаємовідносин між релігією і суспільством вбачається в деполітизації цих відносин, у забезпеченні конституційного права совісті й віросповідання, у знаходженні балансу між світоглядами і конфесіями, що виконують важливі для людей смислотлумачні функції.

Юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту. В ньому спір безпосередньо пов'язаний з правовими відносинами сторін, їх юридично значущими діями. Отже, суб'єкти, мотивація їх поведінки, а також об'єкт конфлікту мають правові ознаки. Такими є, наприклад, трудові, в багатьох випадках сімейні, виробничі, побутові конфлікти, а також міждержавні, міжетнічні, якщо вони стосуються укладених сторонами угод і юридичних норм. Багато конфліктів мають змішаний характер і містять як правові, так і неправові елементи.

Специфічною є типологія юридичних конфліктів. Вбираючи в себе всі існуючі у всіх сферах суспільства типи, вони визначаються юридичними характеристиками, до яких можна віднести: а) галузь права, в якій відбувається конфлікт. З точки зору розподілу за галузями права можливі конфлікти в кожній з них. Найпоширенішими є конфлікти з питань цивільного, трудового, фінансового і сімейного права. Найнебезпечніші, хоч і менш поширені, конфлікти у сфері дії кримінального, кримінально-процесуального та виправно-трудоного права; б) структура відповідних правових норм. Часто в основі конфлікту лежить різне тлумачення права або нерозуміння чи недодержання його, порушення норми права, особливо заборонної.

§ 3. Причини виникнення соціальних конфліктів. Динаміка конфлікту

Щоб зрозуміти сенс конфлікту, необхідно розкрити його причини та знати мотиви. Зазвичай вони зводяться до прагнення кожної протиборчої сторони задовольнити свої інтереси. Універсальною причиною є суперечність між рівнем домагань і реальною можливістю задовольнити їх. Як свідчить юридична практика, основою конфлікту часто буває прагнення забезпечити себе матеріально негайно або в майбутньому, групових конфліктів — економічні труднощі, політичні симпатії і антипатії, прагнення до лідерства тощо. Різноманітними є мотиви конфлікту між державами. Однак мотиви поведінки не є глибинними причинами конфліктів. Справа в тому, що не завжди незбіжність між людьми та групами веде до конфлікту. Треба, щоб цю незбіжність усвідомлювали, відчували і сприймали учасники. І навпаки, якщо між людьми є спільність інтересів, але самі учасники відчують одне до одного ворожнечу, конфлікт неодмінно відбудеться.

Конфлікти в сучасному суспільстві є породженням і проявом об'єктивно існуючих соціальних суперечностей, пов'язаних з проблемою нерівності можливостей людей у різних сферах життя. Нерівність можливостей визначається конкретними умовами — належністю до тієї чи іншої соціальної верстви, держави, регіону, організації, руху тощо. Конфлікти відбуваються, коли ситуація не відповідає духовним цінностям людей.

Суперечності можуть бути внутрішні і зовнішні, основні та неосновні, антагоністичні і неантагоністичні. За значенням вони бувають основними і неосновними, головними і другорядними; за перебігом — довготривалі та короточасні. Яке значення має така класифікація суперечностей для розуміння природи конфлікту? Зв'язок полягає в тому що здебільшого розвиток конфлікту відображає об'єктивну суперечність, що лежить в його основі. Так, навряд чи можна подолати конфлікт між новими і старими елементами соціальної структури, бо він виходить з об'єктивної суперечності між новим і старим суспільним устроєм. І чим гостріша суперечність,

тим гостріший конфлікт. Такий конфлікт визначається як конфлікт потреб і інтересів.

Потреби й інтереси впливають на соціальну та економічну поведінку людей, вони орієнтують людей на володіння певними благами, заохочують до значущих способів поведінки, до певних дій. Іншими словами, потреби, інтереси — це позиції індивіда чи соціальної верстви, які забезпечують можливість отримання певного блага. Інтереси, як правило, поєднані з соціальним становищем особистості чи групи. Але часто існує незбіжність між очікуванням і можливостями задоволення потреб. Такий стан може посилюватися при зменшенні можливостей реалізації попитів, які уже склалися і вже задоволялися, а це може породити агресивні виступи проти реальних або явних винуватців становища, що виникло.

Конфлікт інтересів не можна зводити лише до економічних відносин, які проймають усі сфери життєдіяльності. Зміна під тиском відповідних потреб і інтересів означає новий устрій суспільства, змінюються не тільки соціальні групи, а й все суспільство, всі його елементи, в тому числі цінності і норми. Отже, виникають конфлікти вже інші за змістом, предметом, характером.

Так, ціннісні конфлікти мають чітко виражений ідеологічний характер. В ньому стикаються різні, навіть протилежні, інтерпретації цілей суспільного розвитку, політичного та духовного життя. Ціннісні суперечності мають за основу віру. Відповідно до віри вибудовуються знання, утворюючи таким чином систему цінностей. Розходження між людьми з приводу цінностей призводить до конфліктів у будь-якій сфері. Їх витoki різноманітні, але в цьому є й ресурси профілактики та розв'язання конфліктів.

Таким чином, у певних сферах люди діють для задоволення своїх потреб і інтересів, керуючись особистими уявленнями про те, що для них важливо, а що ні, тобто йдеться про норми, яких люди дотримуються чи ні або формують свої норми. Зрозуміло, що і з цього приводу також виникають конфлікти, які називають нормативними.

Отже, рушійними силами конфлікту (або глибинними їх причинами) є потреби, інтереси, цінності та норми. Вони виступають збудниками конфліктів повсюди, де можуть бути

незгоди: в управлінні, в економічних, організаційних процесах, у цілях, засобах, методах діяльності, в емоційних, психічних, фізичних станах, у знаннях, уміннях, способах, особистих якостях, в оцінках, судженнях, у поглядах та позиціях.

Залежно від причин та характеристики протидіючих сил можуть бути різні стратегії боротьби, що певним чином зумовлює динаміку перебігу конфліктів.

Стратегії конфлікту: стратегія боротьби як намагання нав'язати іншій стороні своє рішення; стратегія поступок, компромісів, зниження своїх вимог і згода мати менше, ніж потрібно; стратегія вирішення проблеми, тобто напрацювання альтернативи, яка може задовольнити обидві сторони. Характеризуючи всі стратегії, необхідно мати на увазі такі моменти.

По-перше, в більшості ситуацій застосовується не одна стратегія, а їх комбінація, частіше їх застосовують послідовно. Це стосується будь-яких конфліктів — чи то збройна сутичка, чи то страйк робітників, чи то міжнародні переговори, чи то сімейна сварка, чи навіть мовчазне суперництво водіїв машин. Використання лише однієї стратегії в житті трапляється рідко.

По-друге, кожна зі стратегій здійснюється за допомогою різноманітних тактик. Тут терміни «стратегія» і «тактика» різняться за своїми масштабами. Стратегія означає ряд цілей і результатів (макроскопічних), а тактика є набором заходів (відносно мікроскопічних), які дають змогу досягти цих результатів. Для досягнення цілі, наміченої стратегією, необхідно застосування індивідуальних тактичних маневрів.

По-третє, і стратегія боротьби, і стратегія поступок, компромісів, вирішення конфлікту є стратегіями, що спрямовані на подолання конфлікту. Кожна з них містить досить явні й завзяті старання врегулювати конфлікт, чи наполягаючи на чому-небудь, чи зробивши поступку, чи знайшовши разом взаємовигідні рішення проблеми.

Є ще деякі стратегії, що стосуються конфлікту, але вони не є справжньою поведінкою у конфлікті безпосередньо, але причетні до конфлікту. Це, наприклад, стратегія ухиляння від конфлікту. Тут є дві лінії поведінки — уникання й бездіяння. Уникання — це фізичне або психічне ухилення від конфлікту,

а бездіяння — це пасивне очікування однією стороною будь-яких дій іншої сторони.

Стратегія суперництва і стратегія поступок по суті відображають одна одну. Вони ведуть до ескалації конфлікту. Вирішення проблеми — це така стратегія опанування конфлікту, метою якої є узгодженість, взаємосприйнятна для конфліктуючих сторін, що досягається або шляхом переговорів, або поза переговорами, або за допомогою третьої сторони. Між стадіями ескалації конфлікту і його вирішення є проміжок — стадія глухого кута.

Будь-який конфлікт має кілька стадій. Як правило, йому передують конфліктна ситуація, потім ескалація конфлікту і його завершення.

Під конфліктною ситуацією слід розуміти таке поєднання, сполучення обставин, людських інтересів, яке об'єктивно становить підґрунтя для реального протистояння між соціальними суб'єктами. Головна риса ситуації — виникнення предмета конфлікту. Оскільки ситуація передують безпосередньо конфлікту, вона може бути ще не використана сторонами і навіть повною мірою не осмислена.

Конфліктна ситуація може скластися об'єктивно, поза волю і бажанням майбутніх сторін, що протидіють одна одній (наприклад, скорочення штатів в установі), а може бути створена однією зі сторін або обома.

Конфлікту в його реальній формі передують прихована (латентна) стадія. На цій стадії уже є всі елементи конфлікту, за винятком зовнішніх дій. Ця стадія не є чимось одномірним і завжди виступає як певна послідовність подій або етапів латентної стадії розвитку.

Перший — це виникнення об'єктивної проблемної ситуації як основи майбутнього конфлікту.

Другий етап — усвідомлення об'єктивної проблемної ситуації і своїх інтересів у ній. З точки зору назрівання конфлікту і можливостей запобігання йому на латентній стадії він є ключовим і вбирає в себе принаймні три аспекти розвитку подій. Перший аспект — це усвідомлення хоч би одним із суб'єктів своїх інтересів у проблемній, тобто потенційно конфліктній ситуації. Ці інтереси можуть бути реальними або хибно усвідомленими, але без процесу усвідомлення

їх конфлікт не виникне. Другий аспект являє собою розуміння перешкод щодо задоволення своїх інтересів.

Третій аспект полягає в усвідомленні інтересів і перешкод, що існують стосовно другої сторони. Класифікація цих перешкод може бути здійснена за градацією і принципами, які застосовані при розгляді другого аспекту.

Третій етап можна охарактеризувати як спробу вирішити потенційно конфліктну ситуацію неконфліктними способами. Вони полягають у тому, що одна зі сторін, щоб відстояти свої інтереси, здійснює певні конкретні дії, але в такій формі, що не передбачає конфлікту з другою стороною. Часто конфліктні дії здійснюються таким чином, щоб не втягувати до процесу їх вирішення потенційних суб'єктів об'єктивно назріваючого конфлікту. При взаємному розумінні інтересів обох сторін і відповідних практичних дій саме на цьому етапі виникає реальна можливість не дати проблемній ситуації перерости в реальний конфлікт.

Зазначені етапи не обов'язково чергуються у такій послідовності. Більше того, деякі з них на практиці можуть випадати, інші повторюватися.

Наступна за латентною — відкрита фаза в динаміці конфлікту. Переростання латентної фази у відкриту визначається принаймні трьома обставинами. По-перше, стає очевидною для кожного учасника наявність конфлікту, оскільки кожна зі сторін намагається переграти іншу. По-друге, дії учасників назрілого конфлікту стають практичними і набувають певної зовнішньої форми (наприклад, використання засобів масової інформації, насильство, погрози щодо захоплення спірного об'єкта). По-третє, відносно конфлікту, що вийшов із латентної фази, дізнаються сторонні треті особи. Конфлікт починає практично відчувати їхній вплив. Слід зазначити, що цей вплив не є однозначним. Так, громадськість може гасити конфлікт, але може й сприяти його розвитку, підігриваючи агресивні настрої однієї або двох сторін. Яскравим прикладом такого розвитку подій є міжнаціональні та міжетнічні конфлікти.

Розуміння розвитку конфлікту на його відкритій фазі потребує чіткого визначення змісту цієї фази, яка включає перш за все зовнішні дії, наступальні дії і погрози.

Конфлікт являє собою відносини між людьми, групами та соціальними спільнотами різного рівня і складається з чотирьох елементів, які добре вивчені в юриспруденції стосовно юридично значущої поведінки. Цими елементами є суб'єкти конфлікту, предмети конфлікту, внутрішній процес протидіючого (суб'єктивний), зовнішня (об'єктивна) сторона протидіючого. Зовнішні дії являють собою протилежно спрямовані дії учасників конфлікту в процесі їх конфліктної поведінки.

Зовнішні дії конфліктуючих сторін відрізняються одна від одної за типом активності і можуть бути поділені за цією ознакою на дві групи — наступальні й оборонні.

Наступальні дії полягають у нападі на супротивника, пошкодженні його власності, захопленні спірного об'єкта, вигнання, підштовхуванні супротивника до такого економічного, соціально-психологічного і морального стану, який істотно зменшує активність його дій. Оборонні дії — це самозахист, утримання спірного об'єкта, захист від втрати власності або пошкодження матеріальних цінностей, нейтралізація політичних, економічних або психологічних випадків. При цьому слід підкреслити, що такий поділ дій досить умовний, оскільки вони переплітаються і легко переходять одна в одну.

Відкрите використання всіх форм зовнішніх дій, спрямоване проти суперника і призначене для захисту власних інтересів, визначає зміст фази періоду конфлікту. Таке використання має певний механізм, тобто внутрішньо зумовлену послідовність дій. Якщо одна сторона має вагому перевагу сил, то конфлікт завершується перемогою цієї сторони. Але частіше конфлікт має затяжний характер, особливо коли він виникає на міжнаціональній або політичній основі. Коріння таких конфліктів сягає в далеке минуле або має такий прихований характер, що їх справжні первісні причини практично нікому не відомі. Такими неусвідомленими причинами можуть бути залишки кровної помсти, історичних претензій, уявлення про власну зверхність. Протяжний характер можуть мати і міжособистісні конфлікти, зокрема сімейні, яким притаманна повторюваність однакових епізодів, тобто циклічність. Згадаючи на деякий час, такі конфлікти не долають їх справжньої причини, бо вона прихована, не на виду, а інколи не усвідомлюється. Рано чи пізно така причина «поростає» новим

конфліктом. Справжні причини міжособистісних конфліктів заслуговують на особливу увагу тому, що вони маскуються емоціями і неадекватними формами прояву.

Фаза відкритого конфлікту починається з інциденту. Інцидент — це подія, зіткнення, що має неприємний характер і може виникати випадково або організовуватися однією з конфліктуючих сторін. Після виникнення інциденту конфлікт може розвиватися не лише в негативному, а й у позитивному плані і завершитися повним або частковим і тимчасовим вирішенням існуючої суперечності. Але частіше боротьба посилюється і загострюється, конфлікт розростається, набуваючи нових якостей і рис. Цей період фази відкритого конфлікту називають ескалацією. На етапі ескалації конфлікт набуває найбільшої гостроти і веде до того, що сторони починають розуміти необхідність переходу до конструктивних і взаємоприйнятих позицій. Розуміння не є вирішенням конфлікту: воно лише створює передумову для таких дій, що можуть привести до подолання конфлікту.

Цей пошук є періодом пошуку збалансованих форм протидії або протистояння. Розвиток подій під час етапу збалансованих протидій може мати неоднозначні наслідки. Найбільш бажаним є початок вирішення конфлікту шляхом дій (рішень) самих учасників конфлікту або третьою стороною, внаслідок яких протистояння неконфліктуючих сторін припиняється за допомогою мирних або силових заходів. Іншим наслідком може бути відновлення протистояння, коли одна зі сторін вирішує, що вона може виграти конфлікт шляхом беззастережної перемоги. Таке продовження в свою чергу може або привести до такої перемоги, або до загибелі сторін.

§ 4. Шляхи і засоби подолання конфлікту

Розв'язання проблеми під час конфлікту можна визначити як будь-які зусилля з метою розробити взаємоприйнятний спосіб улагодження конфлікту. Вирішення проблеми не обов'язково є останньою стадією конфлікту. Нерідко цей підхід використовується в першу чергу, особливо коли сторони цінують свої взаємовідносини і у них є усвідомлені загаль-

ні інтереси. В цьому разі проблеми розв'язуються відразу й ескалації не відбувається. Інші конфлікти проходять через іншу послідовність ситуацій і дій: спочатку робляться спроби вирішити проблему, а коли вони не вдаються, сторони переходять до протистояння, деякий час відбувається ескалація конфлікту, але врешті-решт досягається мертва крапка, й знову робляться спроби вирішити проблему.

У кращому разі розв'язання проблем має на увазі загальні зусилля зі знаходження взаємоприйнятної рішення. Сторони або їх представники ведуть переговори. Але через розходження інтересів повномасштабна дискусія з метою вирішення проблем не завжди є доцільною, тоді застосовується варіант з третьою стороною або посередниками. В усякому разі проблемою обов'язково треба займатися, щоб не допустити ескалації конфлікту: діяльність з вирішення проблем не становить загрози протидіючій стороні і психологічно несумісна з суворою тактикою протистояння. Робота з вирішення проблем впливає також на виявлення компромісів і можливостей для об'єднання, яке відповідає інтересам обох сторін. Можливими формами завершення конфлікту можуть бути:

- припинення конфлікту внаслідок взаємного примирення сторін;
- припинення конфлікту силовими методами;
- припинення конфлікту шляхом його симетричного вирішення, коли виграють або програють обидві сторони;
- припинення конфлікту шляхом його асиметричного розв'язання, коли виграє одна сторона;
- переростання конфлікту в інше протистояння;
- поступове згасання конфлікту;
- глухий кут.

Успішне розв'язання проблем веде до результатів, які можна згрупувати у три великі класи: 1) компроміси; 2) угода щодо процедури для визначення переможця; 3) інтегративні рішення.

Компроміс — це узгодження на основі взаємних поступок між представниками різних інтересів, думок, що стикаються між собою. Співробітництво, союз між різнорідними силами можливий лише у формі компромісів. Одна з головних умов компромісу — забезпечення неможливості ухилитися від йо-

го умов і право на практику таких відхилень, але без наміру дискредитувати партнера по компромісу. Це означає, що в основі компромісу мають лежати певні принципи або конкретно окреслені умови поведінки, без чого вимога додержання компромісних угод на практиці неможлива. Умовами поступок, аби вони стали основою компромісу, є а) впевненість у правоті в чомусь протилежної сторони; б) такий стан речей, коли непоступливість і відмова від співробітництва ведуть до ще більших втрат.

Найкращою формою подолання розбіжностей з питань узгодження у процесі підготовки компромісу є дискусія, відкритий обмін думками. Неприпустимими є такі компроміси, що ведуть до втрати впливу однієї зі сторін або розглядаються як наслідок слабкості і ведуть до нових вимог поступок. Здатність до виважених і необхідних компромісів є однією з передумов життєздатності груп, колективів, спільнот, а засоби їх досягнення і форми реалізації виступають як один з головних критеріїв культури. Причинами розриву компромісних угод частіше буває такий поворот однієї зі сторін у змісті або формі її діяльності, що надає співробітництву з нею характеру відмови від власних принципів або спроб розширити їх до неприпустимих для другої сторони поступок.

Об'єктивною основою компромісів є непрямолінійний хід соціальних процесів, і завдяки компромісам можна досягти по частинах того, що є недосяжним відразу. Критеріями ефективності компромісу є збереження на вищому рівні здатності до діяльності, надання завдяки компромісові нових просторів і можливостей для дій, розширення можливостей вирішення особливо важливих проблем, припинення непотрібної виснажливої боротьби зі своїми опонентами і надання можливості зосередити власний потенціал на вирішенні фундаментальних проблем. З огляду на це, проблема компромісу завжди конкретна і має виходити з зазначених критеріїв.

Небезпечність компромісів, яка іноді веде до негативного ставлення до них, пов'язана з ілюзіями щодо їх можливостей, а також з тим, що компроміси можуть стати засобом обману. Отже, компроміси повинні бути суто діловими, ясними, відкритими і складатися згідно з принципом «чим поступилися

і що придбали». Особливо плідними є компроміси, пов'язані зі збереженням миру і співробітництва.

Компромід — не єдине рішення, яке здається справедливим. Іноді результатом вирішення проблеми є процедура визначення того, хто буде переможцем, тобто правило, за яким одна сторона отримує все, а інша — нічого або дуже мало. Існує багато різних процедур для таких випадків: а) порівнюють потреби і віддають перевагу тому, хто більше всіх опікується проблемами, які розглядаються; б) звертаються за допомогою до третьої сторони, і перевагу дістає той, чия позиція ближча до поглядів арбітра чи судді; в) голосують, і пермагає той, хто матиме більшість голосів.

Існує три види узгоджень: 1) узгодження в результаті збігу думок сторін; 2) узгодження відповідно до законодавчої або моральної волі зовнішньої сили; 3) узгодження, нав'язане одній зі сторін. Разом з тим, як свідчить практика, одностороннє нав'язування волі сильнішого суб'єкта слабшому не вичерпує сутності конфлікту, і він у будь-якій формі поновлюється. Особливо це стосується міжнародних (територіальних конфліктів. Програш у війні тягне за собою реваншистські настрої й стремління до повернення втрачених інтересів.

Не можна сказати, що така процедура дуже ефективна, проте користуватися нею іноді необхідно, зокрема тоді, коли є лише два варіанти розв'язання проблеми («або ти, або я»). Але здебільшого можливі інтегративні рішення, бо процедура визначення переможця містить приховану небезпеку, підбиваючи прагнення сторін шукати продуктивніші рішення з усіма перевагами, які з ними пов'язані.

Інтегративне рішення таким чином інтегрує суперників, примиряє інтереси сторін конфлікту. З трьох можливих типів розв'язання проблем саме воно дає змогу отримати максимальну сумісну користь, вигоду, хоч і інтегративні рішення бувають не дуже успішними. Іноді альтернативні рішення ґрунтуються на відомих альтернативах або передбачають пошуки нових можливостей, потребують творчості й уявлення. Такі рішення з'являються насамперед як результат творчого мислення. Їх можуть придумувати кожна зі сторін окремо, обидві сторони разом або третя сторона, яка виступає як посередник.

Інтегративні рішення вигідні кожній зі сторін, тому їх треба добиватися. Для цього є чотири причини.

1. Якщо домагання сторін високі й сторони без бажання йдуть на поступки, розв'язання конфлікту може бути неможливим, доки не знайдеться спосіб об'єднання інтересів сторін.

2. Чим взаємовигідніші рішення, тим більша вірогідність, що вони будуть стабільними. Компроміси й інші процедурно-механічні способи досягнення узгоджень часто не задовольняють одна одну або обидві сторони, і тому залишається ймовірність того, що ця проблема знову виникне в майбутньому.

3. Інтегративні рішення внаслідок їх взаємовигідності для обох сторін мають властивість зміцнювати відносини сторін, що, по-перше, цінне само по собі і, по-друге, полегшує розробку інтегративних рішень надалі.

4. Як правило, інтегративні рішення сприяють благополуччю ширшого співтовариства, в яке входять сторони конфлікту. Якщо, наприклад, представникам організації вдалося врегулювати свої суперечності, то виграє в цілому організація.

Якщо можна віднайти інтегративне розв'язання проблем у конфлікті, то це зменшує розходження інтересів. Можливі компроміси між двома альтернативами зовсім не відповідають очікуванням сторін. Очевидно, що якщо інтегративне рішення є з самого початку виникнення проблеми, конфлікту можна уникнути.

Таким чином, єдиних форм завершення конфліктів не існує, як не існує і однакових конфліктів. Конфлікт можна не помічати, ігнорувати, пояснювати, але він розвиватиметься стихійно, загострюватиметься і врешті-решт може зруйнувати всю систему.

Завершення конфлікту — ширше поняття, ніж його розв'язання, вирішення. Конфлікт може закінчитися, завершитися й загибеллю обох сторін, але це не означає, що тим самим він (конфлікт) завершений. Завершення конфлікту — це його припинення, закінчення з будь-яких причин. Вирішення конфлікту — це певна позитивна дія (рішення) самих учасників конфлікту або третьої сторони, яка припиняє протистояння мирними або силовими засобами і конструктивно вирішує проблему. Досвід свідчить, що для розв'язання кон-

флікту необхідно приділяти значні зусилля, і його важливою засадою може бути добра воля суб'єктів конфлікту.

Головними засадами розв'язання конфлікту є, по-перше, усунення об'єктивних причин, які породили конфліктну ситуацію, а по-друге, ретельне вивчення можливого перебігу майбутніх подій у разі неможливості усунення причин. Ретельне вивчення має три сторони: діагностика протиборства (причини, мотиви поведінки тощо); здійснення ситуаційного й позиційного аналізу (пояснення ситуації, що склалася, позиції сторін); прогнозування перебігу подій та наслідків конфлікту, в тому числі вигод і збитків для кожної сторони в разі розв'язання проблем у конфлікті та його повного завершення.

З'ясування суті конфліктної ситуації, її об'єктивне розуміння, адекватне усвідомлення учасниками конфлікту може бути основою для компромісів, інтегративних рішень, угод щодо оптимальної процедури для визначення переможця і навіть для ліквідації конфлікту. Чим точніше й чіткіше буде окреслено предмет розбіжності, тим більше шансів ефективного закінчення конфлікту.

Якщо врахувати, що основою конфлікту є суперечність між інтересами суб'єктів, то найкращим способом розв'язання конфлікту є усунення суперечностей. Але цей шлях не завжди доступний, та й суперечності можуть бути різних типів — явні і латентні, об'єктні й безоб'єктні, їх рівні, особливості суб'єктів тощо.

В науці відомі і застосовуються на практиці основні способи усунення суперечностей, які лежать в основі конфлікту. Це зокрема:

- усунення об'єкта конфлікту;
- поділ об'єкта конфлікту між сторонами;
- встановлення черговості або інших правил використання об'єкта;
- розведення сторін конфлікту;
- переміщення відносин в іншу площину, яка здатна вивести в них загальний інтерес, тощо.

Такі способи можуть стати у пригоді при розв'язанні будь-якого конфлікту і перш за все наймасштабнішого, який визріває у світі наразі, міжцивілізаційного, коли створюється нова міжнародна система, в якій силові блоки в перспективі різнитимуться належністю до певної цивілізації, а не до націй або

ідеологій, як це було донедавна. Прикладом може слугувати вірмено-азербайджанський конфлікт у 80-х роках ХХ ст., коли успіхи Вірменії у конфронтації з Азербайджаном спонукали Туреччину до підтримки своїх побратимів за релігією, етнічним походженням і мовою в Азербайджані. Симпатії ж Росії були на боці вірмен-християн, які дістали не тільки моральну підтримку, а й воєнну допомогу. Розлам протиборчих сил у Югославії в подіях кінця 90-х років ХХ ст. також значною мірою проходив по лінії різних релігій, і, природно, сторони підтримували країни, які належать до різних цивілізацій.

Конфліктні події на міжнародній арені в останні роки і навіть місяці дають підставу погодитися з висновком багатьох дослідників про те, що в зіткненні сучасних цивілізацій формуються два протилежні полюси цього конфлікту. І до американських подій минулого року і до московських подій нинішнього ставлення не лише різне, а й протилежне. Якщо мільйони людей співчували горю американців і росіян, то можливо не менше людей відкрито раділи й аплодували з приводу цих трагедій. І хоч лідери ісламського світу заявили по своє обурення щодо злочинів терористів, власники кафе й закусточних у палестинських містах, у секторі Газа пригощали безплатно всіх відвідувачів — для них це було свято.

Є підстави думати, що конфлікт між західною і незахідною цивілізаціями наростатиме, бо в його основі лежать серйозні причини. Країни західної цивілізації, перш за все США, Велика Британія, Франція, Німеччина, зосередили у своїх руках велику матеріальну і фінансову могутність і намагаються нав'язати країнам незахідних цивілізацій свої економічні, політичні й інші інтереси, використовуючи різноманітні ресурси для управління світом у своїх інтересах.

Нині стало очевидним, що пов'язані з глобалізацією позитивні результати й блага розподіляються у світі вкрай нерівномірно. І якщо сильні (західні) держави багатшають, то країни, які не мають доступу до економічної глобалізації, продовжують деградувати. Так, на кожні 65 доларів, отриманих у багатих країнах, припадає 1 долар у бідних країнах. Як пише О. Білорус, «управління глобальними процесами сьогодні наштовкується на великі труднощі. І головна трудність — конфлікт глобальних інтересів між глобалізаторами та глобалізованими».

Крім істотних відмінностей в економіці, в рівнях матеріального життя, політичних системах, важливим джерелом конфлікту між західними і незахідними цивілізаціями є сфера культури, ціннісні орієнтації. У незахідних цивілізаціях життєвий уклад підпорядкований відтворенню історично створеного способу життя як раз і назавжди даному. Звичай, звички дуже стійкі, а особистість підпорядкована загальному порядку й орієнтована на його збереження.

В основі західної цивілізації — ідеї індивідуалізму, лібералізму, прав людини, рівності, свободи, влади закону, демократії, відокремлення церкви від держави. І зусилля Заходу, спрямовані на поширення цих ідей, викликають негативну реакцію у незахідних цивілізаціях. Цінності, які на Заході вважаються найважливішими, для населення незахідних цивілізацій не є такими і навряд чи стануть такими навіть у далекому майбутньому. А наполегливе нав'язування цінностей західної цивілізації всьому світові вже дістає суворий опір на Сході, де такі намагання ототожнюються з поведінкою колонізаторів у минулому.

Сучасні дослідники, прогнозуючи розвиток конфлікту між цивілізаціями, вважають, що центральною віссю світової політики може бути конфлікт між «Заходом та іншими», а відповідні реакції на «тиск» Заходу можуть проявитися у трьох формах: по-перше, деякі країни (наприклад, Бірма, Північна Корея) стануть на шлях ізоляціонізму своїх держав від проникнення західної цивілізації. Цей шлях пов'язаний з великими труднощами, зокрема з економічними, і навряд чи таким шляхом підуть багато країн. По-друге, очевидно, знайдуться країни, які хоч би зовнішньо спробують піти на зближення з Заходом і прийняти його цінності й інститути. По-третє, це розвиток власної економіки та політичної системи, співробітництво з іншими незахідними країнами і проти Заходу, зберігаючи при цьому свої цінності й інститути, які розвиватимуться на власній цивілізаційній основі.

Можна припустити, що третя форма взаємодії Заходу й незахідних цивілізацій найближчим часом буде найпоширенішою. Більшість країн незахідних цивілізацій не бажає приєднатися до Заходу, розвиває власну економіку, збройні сили, співробітничать з незахідними країнами.

Важливим елементом глобального конфлікту цивілізацій останнім часом є міжнародний тероризм. Останні події довели, що сучасний тероризм переріс у загрозу не тільки для окремих країн, а й став серйозним викликом регіональній і глобальній безпеці. Стало очевидним, що нині традиційне нарощування збройних сил і військової техніки не відіграє вирішальної ролі в національній безпеці. Ключові поняття геополітики — могутність держави, забезпечення воєнно-економічним потенціалом, територія, природні ресурси та ін. — все це вже уявляється застарілим. Можна мати всі атрибути могутньої держави і бути не в змозі захистити себе від глобальних трагедій. Конфлікт між Заходом і Сходом сьогодні має інші риси.

Об'єктивно, з точки зору прогресивного розвитку людства уже позначене коло універсальних загальнолюдських цінностей, які необхідні народам навіть для того, аби нормально жити в одній цивілізованій співдружності. Це такі життєві потреби, як право на життя, продовження роду, збереження здоров'я й недоторканність особи, захист від неправового насильства й примусу та ін. Очевидно, вже сьогодні багато з перелічених цінностей можуть слугувати підвалиною для їх реалізації та пристосування до особливостей способу життя й мислення кожної цивілізації. Хоч не менш очевидно й те, що процес цей дуже складний і забере багато часу — десятиліття і століття. І тут ще раз необхідно підкреслити відокремлюючи, роз'єднальну роль релігії.

У країнах незахідної цивілізації, особливо ісламських, немало людей, у тому числі молодих, які, не замислюючись, можуть віддати життя за релігійні догми. Смерть «за Аллаха» в боротьбі з «невірними» стала героїчною і почесною. Число таких смертників постійно зростає, і вони становлять ядро міжнародного тероризму. По телебаченню показують, як мати-мусульманка на Близькому Сході, яка вже загубила свого сина-терориста, радісно сповіщає журналіста, що готує на смерть «за Аллаха» свого другого сина.

Інше становище у країнах Заходу. Якщо донедавна смерть за Вітчизну вважалася однією з головних сил, що об'єднує націю, й оцінювалася як героїчний вчинок, то відтепер цей чинник втрачає своє значення. Соціологічні опитування населення, проведені в середині 90-х років ХХ ст., дали таку картину: лише 70% населення США і Великої Британії, 66% — Росії,

50% — Португалії та Іспанії, 34% — Німеччини та Італії готові воювати за свою країну.

В умовах зростаючого міжцивілізаційного протиборства, посилення міжнародного тероризму перед кожною країною сучасного світу постало питання: з ким вона — з терористами чи проти? Західна цивілізація принципово заперечує тероризм як спосіб досягнення будь-яких результатів; ядро тероризму сьогодні — в ісламській, незахідній цивілізації. А яке місце України, на якому боці глобального конфлікту цивілізацій перебуває вона? Вся історія України, традиції, звичаї, орієнтаційні цінності становили невід'ємний елемент її населення. Нещодавно Україна була однією з високорозвинутих країн світу з могутнім економічним потенціалом і відносно високим рівнем життя населення. І понині одним із її стратегічних спрямувань у зовнішній політиці є «західний вектор» — поступове зближення з НАТО, Європейським співтовариством у цілому.

Україна зразу ж після трагічних подій 11 вересня 2001 р. рішуче засудила прояв тероризму й екстремізму в будь-яких формах. Висловивши співчуття американському народу, Україна приєдналася до антитерористичної операції в Афганістані, встановила стратегічні завдання щодо боротьби з тероризмом, чітко визначила свою прозахідну позицію.

Разом з тим соціально-економічний стан України залишається вкрай тяжким і за цими показниками її не можна віднести до числа західних країн. У 2000 р. в Україні частка ВВП на душу населення за поточним валютним курсом понизилася відносно 1991 р. майже в 4 рази і становила 657 доларів. Відповідно до світової класифікації — це рівень бідних країн (середньосвітовий рівень нині перевищує 5700 доларів, а рівень передових країн — 20000 доларів). Це 130 місце у світі. За індексом розвитку людського потенціалу Україна в 2000 р. посідала 74 місце у світі.

Як зазначалося, розрив у рівнях життя між західними і незахідними країнами навряд чи можна вважати причиною нинішнього протиборства західної і незахідної цивілізацій. І все ж ця проблема, безсумнівно, певним чином впливає на взаємовідносини держав, що належать до різних полюсів конфлікту.

Як розвиватиметься конфлікт цивілізацій, якою стане нова система міжнародних відносин? — питання, на які наразі намагаються відповісти вчені в різних частинах світу. Україн-

ський вчений С. Бодрук виділив такі напрями у світовому розвитку на найближчу перспективу:

- базові функції в антитерористичній боротьбі виконуватиме Північноатлантичний альянс, що поширюватиме свою активність поза межами Європи на інші регіони;

- зміцнюватиметься партнерство США і НАТО з Росією, а можливо й з Китаєм щодо боротьби з тероризмом;

- формуватимуться «рухливі коаліції країн» з різним ступенем участі в цій боротьбі;

- створюватиметься максимальна «прозорість» у міжнародних відносинах у фінансово-економічному аспекті, посилюватиметься контроль за торгівлею зброєю, тіньовою економікою, наркоманією як фінансовими джерелами тероризму, що, зокрема, передбачає різні форми тиску на втручання у внутрішні справи інших країн. Отже, і поняття суверенітету держави поступово переглядатиметься відповідно до нових реалій.

Проблема взаємовідносин Заходу і Сходу, західних і незахідних цивілізацій уже стала найважливішою для розвитку людства. Від того, яким шляхом розвиватиметься конфлікт між цими двома суб'єктами залежить доля всієї загальнолюдської цивілізації. Сьогодні різко зростає вірогідність широкомасштабних воєнних конфліктів з переростанням у світову війну. Звідси актуальне завдання — знайти оптимальні шляхи й засоби для повільного, але впевненого вирішення цього складного глобального конфлікту. Для виходу з кризи є певні об'єктивні і суб'єктивні передумови, які політичні лідери перш за все повинні використати.

Якщо не вдається віднайти рішення, яке задовольнило б обидві сторони, можлива зміна предмета конфлікту, мотивів протистояння сторін і навіть самих учасників. Так, у судовій практиці щодо цивільних і трудових спорів нерідко трапляється така ситуація: сутяжництво, інтриги тривають роками і навіть тоді, коли вже немає предмета конфлікту і змінився склад керівників, винуватців спірного рішення. Мистецтво цивілізованого життя якраз і полягає в тому, щоб не плодити незадоволених, скривджених, а будувати благополуччя людей на основі нормальних взаємовідносин. Зусилля людей, спрямовані на запобігання конфлікту або його розв'язання, мають враховувати інтереси не однієї, а обох сторін.

Соціальне управління та соціальна політика

§ 1. Поняття, функції і принципи соціального управління

Управління — це функція, вид діяльності з керівництва людьми в будь-яких організаціях і суспільствах у цілому.

Соціальне управління являє собою лише один із видів управлінської діяльності. Не можна, наприклад, питання регулювання виробничою діяльністю або управління в політичній сфері розглядати як соціальне управління. Все коло явищ, відносин і процесів, що існують у суспільстві і зазнають на собі цілеспрямованого впливу, підлягають загалом суспільному управлінню. Щоб забезпечити ефективність управлінської діяльності, необхідно чітко розуміти специфіку різних її видів і напрямів, адже всі вони складаються з різних дій, функцій, мають різні принципи, використовують різні засоби і методи.

Розрізняють види управління за суб'єктами і об'єктами. Під суб'єктом управління розуміють систему, що управляє, організаційно оформлені спільноти людей, які мають функції зі здійснення управлінського впливу. Об'єктом управління є система, якою управляють. За суб'єктами вони можуть бути державними або позадержавними і водночас мати загальнонаціональний або місцевий (муніципальний) рівень. За об'єктом виділяють такі види управління, як технологічне, економічне, соціальне. Перше регулює сукупність дій, операцій членів організації з виконання нею основних цільових функцій, незалежно від того, який продукт вона виробляє — виробничий чи надає послуги у будь-якій сфері — освітянській, правоохоронній, медичній тощо. Економічне управління регулює економічні аспекти діяльності організації і її зв'язків з навколишнім середовищем. Сукупність цих аспектів створює другу підсистему життєдіяльності, відмінної від технологічної.

Існує й особлива третя підсистема, яка потребує особливого спрямування управлінської діяльності. Це сукупність елементів, у яких втілюються соціальні якості людей, що її створюють, рівень їх культури, загальних і професійних знань, їхньої потреби, інтереси, цінності, а також ставлення до умов своєї життєдіяльності, характер людських взаємовідносин тощо. Тобто об'єктом соціального управління є така соціальна система, елементами якої є суспільство, соціальні групи, що взаємодіють між собою з приводу реалізації загальних і специфічних інтересів. З точки зору елементно-структурної — це люди, організації, поселенські, соціально-класові, демографічні, етнічні спільноти тощо, в яких, по-перше, проявляються соціальні відносини — відносини між соціальними суб'єктами з приводу їх рівності і соціальної справедливості в розподілі життєвих благ і умов становлення й розвитку особистості, задоволення матеріальних, соціальних, духовних потреб, а по-друге, відображаються соціальні процеси, тобто відбувається послідовна зміна станів або рух системи і її підсистем, будь-якого соціального об'єкта, розгортання у часі того чи іншого соціального явища.

Отже, *під соціальним управлінням розуміють цілеспрямований вплив на соціальні відносини, структури й процеси.* Крім того, соціальне управління притаманне всім без винятку сферам людської діяльності, воно наче проймає їх, забезпечує розробку й застосування способів, методів і форм здійснення намічених змін. Соціальні проблеми у вирішенні багатьох заходів мають неабияке значення: соціальні чинники, ціннісні орієнтації й настанови, симпатії й антипатії впливають на темпи і якість багатьох не соціальних, а часто технологічних, економічних, правових та інших процесів. Таким чином, прихід соціології в загальну науку управління знаменував собою пошук глибинних резервів, багато з яких прямо залежали від громадської свідомості та поведінки людей. Соціальні резерви — це соціальні можливості індивідів і колективів, які у даний час не реалізуються для підвищення їх активності та ефективності певних видів соціальної діяльності. Такими резервами є здібності, кваліфікація, компетентність, трудова й управлінська культура тощо.

В основі соціального управління лежить необхідність навчитися виявляти вторинні, віддаленіші суспільні наслідки нашої виробничої діяльності, серед яких значне місце посідають соціальні наслідки, тобто результати (плановані або несподівані, стихійні, передбачувані або непередбачувані тощо) перетворень у суспільстві, які позначаються на соціальних відносинах груп, спільнот, індивідів, що супроводжуються змінами в їх становищі. Тому очевидно, що, крім суто соціального напрямку розвитку суспільства, соціальні наслідки проявляються і в управлінні соціально-економічними, соціально-політичними і духовними процесами.

Управління соціально-економічним розвитком — це одна з форм суспільного управління, що пов'язана зі здійсненням господарчо-організаторської функції. Управління має завжди соціальну спрямованість, незважаючи на те, що, скільки і як виробляють заводи. Соціальна спрямованість економічного розвитку — це, по-перше, управління первинними виробничими організаціями, в тому числі комерційними підприємствами, акціонерними товариствами, біржами, сумісними підприємствами, вільними економічними зонами тощо. По-друге, управлінські функції зосереджуються на вирішенні соціальних проблем праці. Тут проявляється вплив на умови трудової діяльності, зміст праці, спрямованість її інтелектуального розвитку.

Управління соціально-політичними процесами постає як здійснення політичних змін, тим паче, коли йдеться про політичні зрушення, політичні реформи. Сьогодні в центрі практичної політики стоїть питання демократизації суспільства. Найважчим є нестандартний стан, тому сам механізм управління потребує пристосування до нових умов розвитку. Так, політичними стали питання забезпечення населення грошима (своєчасна виплата зарплати), продуктами, розв'язання суперечностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, регулювання національних відносин. Найважливішим об'єктом у сфері соціально-політичних відносин став розвиток демократії як на виробництві, так і в усіх сферах суспільного життя.

В управлінні у сфері політики перше місце посідає визначення мети, задля якої мобілізуються зусилля людей. Тут треба передбачити як результат, так і те, на чому він базується.

Адже показники розвитку соціально-політичних процесів не завжди можуть бути обмежені кількісними характеристиками (наприклад, скільки проголосувало, скільки партій). Функціонування політичних структур залежить і від того, як люди голосують, які права мають, які з них реально забезпечені, який вплив можуть мати люди на прийняття рішень. Управління національно-політичними процесами не зводиться лише до технічних прийомів, методів, це механізм централізації і самоврядування.

Управління духовними процесами — поняття у певному розумінні умовне, тому що має серйозні відмінності від тих процесів, які відбуваються, наприклад, в економіці. Воно не може бути чітким, суворим, жорстким, орієнтованим на кількісні показники. Це скоріше глибокий аналіз стану духовності, вияв тенденцій і передбачення можливих змін у виробництві духовних цінностей.

Управління духовними процесами націлене на створення реальних умов для оптимального розвитку культурних попитів людини і їх задоволення. Воно проявляється в умілому, гнучкому впливові на зміни, що відбуваються у сфері освіти, науки, літератури, мистецтва, релігії. Важливими є процеси взаємодії національних культур, розвитку свідомості, найактуальнішим з яких є процес формування правової культури та її складової — правової свідомості.

Зміни в духовному житті залежать від матеріального фактора. Тому при управлінні духовними процесами враховуються матеріальні можливості, наявність економічних умов для різних соціальних груп у духовному розвитку. Управління духовними процесами дуже складне, бо пов'язане з базисом, надбудовою і тому відносно самостійне. А це ускладнює пізнання закономірностей духовного життя і управління. Управління має на меті вияв тих факторів, що забезпечують духовний розвиток індивіда.

Отже, визначити суть і специфіку соціального управління означає виробити чітке розуміння того, яке коло суспільних процесів воно обіймає своїм результатом, спрямовуючим впливом.

В усіх зазначених напрямках суспільного розвитку проявляються *соціальні відносини* з приводу нерівності і справед-

ливості щодо розпорядження матеріальними благами, які відображаються у соціальних індикаторах — якісних і кількісних характеристиках окремих властивостей і станів соціальних об'єктів (систем, організацій) і процесів, сукупність яких відображає їх особливості в статичності і динаміці. До таких індикаторів належать: рівень життя, якість життя, рівень зайнятості і безробіття, прожитковий мінімум, показники смертності й народжуваності, рівень конфліктності у суспільстві (у трудовому колективі, сім'ї, між етносами або конфесіями) тощо.

Виділення й розуміння суті й специфіки соціального управління як певної підсистеми в управлінській діяльності, яка має відмінності від інших її систем (технологічної, економічної), має практичне значення. Наприклад, на виробництві, в організації можуть існувати ідеальна в організаційному і функціональному відношенні система управління виробничими процесами (тобто технологічна), дуже добре налаштована економіка, в той же час процеси, що відображають динаміку взаємовідносин між людьми, їх соціальне самопочуття, задоволення трудовим осередком та інші соціальні показники через недостатню увагу до них починають деградувати. Це неминуче негативно вплине й на суто виробничі, економічні показники, результати діяльності організації і матиме негативні соціальні наслідки.

Цілі соціального управління — це вдосконалення умов життя людей, їх взаємовідносин і соціальних якостей особистості. Зважаючи на те, що іманентною рисою нашого суспільства є соціальна орієнтованість (смысл якої в тому, що головною, кінцевою метою функціонування економічної, політичної влади та інших структур і інститутів має бути забезпечення й задоволення потреб населення), то зрозумілою стає проблема пізнання законів соціального управління соціумом взагалі. Соціум являє собою велику стійку соціальну спільноту, що характеризується єдністю умов життєдіяльності людей в якихось істотних відносинах і внаслідок цього єдністю культури. Різновидами соціуму є суспільство як цілісна соціальна система, сімейно-родинні, стратифікаційні, поселенські, демографічні, етнічні спільноти.

Щодо соціального управління важливо підкреслити, що будь-який соціум — це цілісне, відносно автономне утворення, взаємопов'язане з іншими спільнотами, внаслідок чого зазнає позитивних змін або деформацій залежно від того, яким чином здійснюється управління.

Функції соціального управління. Зміст будь-якого виду й спрямування управлінської діяльності конкретно проявляється у функціях управління. Якщо виходити з того, що функціями називають певну діяльність, обов'язок, роботу, призначення, то функціями управління можуть бути певні види управлінської діяльності, сутність яких полягає в цілеспрямованому впливові на об'єкт управління. Функції управління забезпечують вияв і обґрунтування сукупності характеристик мети і шляхів розвитку об'єкта управління, а також відповідних способів досягнення цілей розвитку об'єкта, яким управляють, і реалізації призначення системи в цілому. Якщо цілі й завдання відображають зміст діяльності суб'єктів управління, то функції управління — форми й методи управлінської діяльності.

Управління взагалі можна уявити як безперервну серію взаємопов'язаних управлінських функцій (це так би мовити професійний підхід до управління, поряд з такими, як адміністративне управління, управління людськими відносинами, системний та ситуаційний підходи). Управління можна розглядати як процес, бо робота щодо досягнення цілей — це не будь-яка одноразова дія, а серія безперервних дій. Ці дії, кожна з яких у свою чергу є процесом, дуже важливі для організації цілеспрямованого впливу на соціальні процеси, структури, відносини.

А. Файоль, який здійснив первісну розробку функцій управління, виділив п'ять вихідних функцій. На його думку, управляти означає прогнозувати, планувати, організовувати, розпоряджатися, координувати, контролювати. Інші автори згодом запропонували інший перелік функцій — планування, організація, командування, мотивація, керівництво, координація, контроль, комунікація, дослідження, оцінка, прийняття рішень.

Соціальне управління як регулювання процесів розвитку систем, що створюють соціальну сферу суспільного життя

у будь-яких масштабах і на всіх рівнях, складається зі своїх функцій, притаманних саме даному виду діяльності. Їх набір і система визначаються сукупністю процесів, які створюють різновиди соціальної управлінської діяльності.

Згідно з ними є два підходи до визначення функцій: перший з точки зору призначення, спрямування впливу; другий — характеристики самого процесу управління.

Стосовно першого підходу виділяють три групи конкретних функцій соціального управління: 1) зміни в умовах якості і способу життя людей; 2) формування й розвиток соціальних якостей особистостей; 3) формування функціонування й розвиток соціальних систем як цілісних утворень. Стосовно другого, процесного підходу, виділяють діагностичну, організаційну, регуляційну, обліково-контрольну функції, які органічно поєднуються. Розглянемо обидва підходи докладніше.

Функції призначення, напрямів вияву включають зміни в зовнішніх умовах життєдіяльності людей і спрямовані переважно на створення сприятливих умов життя людей і послідовне їх поліпшення. Важливо зазначити, що створення сприятливих умов життєдіяльності залежить перш за все від самої людини, і вона повинна в рамках закону використати цю можливість, маючи на увазі що повної рівності у суспільстві бути не може, тому управління має на меті пом'якшити наслідки природної і соціальної нерівності людей за рахунок соціальної політики. Шляхами управління тут може бути виділення частини доходів у багатих людей для допомоги бідним, надання останнім деяких пільг для здобуття освіти, працевлаштування тощо. Але розміри такої допомоги не можуть бути великими, інакше цим неминуче буде заподіяно великої шкоди нормальному суспільному життю: втрата стимулів до праці, зростання безробіття тощо, в результаті чого може настати деградація і руйнування суспільства.

Саме тому в першій групі функцій виділяють і таку, як забезпечення порядку та умов безпеки громадян. Багатостороння й складна діяльність багатьох соціальних інститутів і перш за все держави щодо запобігання і припинення замаху на життя, здоров'я, честь, власність громадян, а також

на основі громадського правопорядку не може в цілому розглядатися як соціальне управління. І все ж у ній є соціально-управлінські аспекти — діяльність з поліпшення організації правоохоронної, судової роботи, що веде до змін у роботі цих органів, а через ці зміни забезпечується вдосконалення умов життя населення, які стосуються його безпеки.

Функціями соціального управління першої групи є також створення умов, які гарантують права і свободи громадян через підтримку і вдосконалення умов забезпечення їх захисту; створення і вдосконалення умов участі громадян в управлінні соціальними процесами.

Функції другої групи охоплюють процеси внутрішніх змін у самому змісті цієї життєдіяльності, тобто в самому способі життя людей (а не його умовах), а також в їх соціальних якостях (а не умовах їх формування). До цієї групи відносять такі функції: формування, підтримання, розвиток творчої енергії людини, надання їй можливості виявляти ініціативу, самостійність, заповзятливість; формування у людей сприйнятливості до інновацій і забезпечення зростання освітнього і культурного рівня тощо.

Третя група охоплює цілеспрямований вплив на процеси формування, функціонування й розвитку соціальних систем як цілісних утворень, змін їх соціальної організації й структури. Будучи результатом природного ходу розвитку суспільних змін, соціальні системи (класи, етноси, сім'ї, демографічні групи тощо), відчують у процесі свого формування й розвитку різноманітні управлінські впливи, які можуть радикально їх змінити.

Другий підхід до аналізу функцій соціального управління ми визначили як процесний. Термін «другий» не означає, що можна використовувати той чи інший. Їх використовують водночас, і один без другого вони не здійснюються, формула їх застосування така: певні суспільні призначення знаходять певні форми і методи здійснення. Особливості функцій процесного підходу полягають у тому, що вони формулюються не довільно (як у першому підході), а являють собою певну систему.

Послідовно використовувані у діалектичній єдності функції створюють управлінський цикл. Управлінський цикл являє со-

бою одночасне існування функцій і етапів. Він відбувається таким чином.

Все починається зі збирання інформації. Ця функція відкриває управлінський цикл. Суть її полягає в тому, що вона обґрунтовує цілі управління, розробку завдань і засоби їх реалізації, забезпечуючи соціальну діагностику. Соціальна діагностика — це вид оперативного аналізу соціального об'єкта з метою визначення його стану, оцінки конкретної ситуації, проблемної характеристики. Результатом такого аналізу є описування об'єкта в системі показників, тобто кількісних і якісних характеристик окремих властивостей і станів соціальної системи.

Наступним етапом і функцією є прийняття управлінського рішення. Управлінське рішення — це не лише документ, який являє собою певний план дії. Це розгорнутий у часі логіко-розумовий, емоційно-психологічний, організаційно-правовий процес, що здійснюється у межах компетенції суб'єкта управління, результатом якого є певним чином зафіксований проект будь-яких змін у конкретних системах суспільства. Зважаючи на те, що управлінське рішення приймається не тільки на другому етапі управлінського циклу, а й супроводжує наступні етапи, цій проблемі буде приділено додаткову увагу.

Третій етап і функцію управління становить організація, яка спрямована на формування об'єкта і суб'єкта управління, тобто двох систем: системи, яка управляє, і системи, якою управляють. Оптимальна організація, за якої координується діяльність людей на досягнення цілей, значно підвищує її результати за рахунок, по-перше, систематизованого, свідомого об'єднання дій людей, а, по-друге, наявності комплексу організаційних положень (регламентів, нормативів, інструкцій, вимог, відповідальності), які визначають порядок управління.

Четвертий етап і функція управління — це регулювання, спрямоване на збереження, підтримку і вдосконалення системи управління. У кожній системі діють тенденції до організації і дезорганізації, тому і потрібне регулювання. Воно завжди пов'язане з правом, з впливом на свідомість і поведінку людей, забезпечує стабільність функцій управління. На цьому

етапі знову приймається управлінське рішення, яке формулюється за тими законами і на тих принципах, що й на попередніх етапах.

Управлінський цикл завершують функції обліку і контролю. *Облік* — це отримання, обробка, аналіз і систематизація інформації, яка за правилом виражається у кількісній формі (види обліку: статистичний, бухгалтерський, оперативно-технічний тощо). *Контроль* — це система спостереження й перевірки відповідності процесу функціонування прийнятим рішенням, визначення результатів. Контроль являє собою процес, в якому з'ясується, чи досягає суспільство чи певна система (організація) своїх цілей, виділяються проблеми і знову приймаються рішення, завдяки яким мають бути вжиті заходи щодо запобігання можливій шкоді. Контроль також дає можливість визначити, чи треба переглядати попередні плани, оскільки їх або виконано, або не можна виконати в принципі. Такий зв'язок між плануванням і контролюванням завершує управлінський цикл, який і створює управління як процес взаємопов'язаних функцій.

Зрозуміло, що такий розподіл управлінського циклу на функції дещо умовний. Всі вони пов'язані, накладаються одна на одну, переплітаються. Жодна функція окремо не дає уявлення про управління. Лише всі разом вони і становлять сам процес соціального управління.

Принципи соціального управління. Сучасна соціальна система складна й багатоманітна, водночас вона являє собою єдину й безперервну організаційну систему. Механізмом соціального управління виступає інтеграція: а) спрямовуючого впливу, суть якого становить досягнення запланованого результату; б) самоорганізації, відмінною властивістю якої є відсутність єдиного організуючого начала, самодостатність, у підвалинах якої лежать різні цілі суб'єктів соціальної системи, досягнення яких задає процес самовдосконалення; в) організаційного порядку, який являє собою систему соціальних, моральних і правових норм, які, з одного боку, задані цільовим управлінським впливом, формалізацією, а з другого — системою правил і норм, які склалися стихійно і діють активно.

У процесі самоорганізації виникають норми, правила, ціннісні орієнтації та соціальні зв'язки, які внаслідок їх корисності, доцільності поділяються більшістю учасників певного соціального процесу і переходять у розряд стабільно діючих, повторюваних, довготривалих. Організаційний порядок у свою чергу забезпечує оптимальний ступінь стабільності соціальної системи. Однак сучасна система управління у нашому суспільстві мало скидається на порядок, незважаючи на постійну демонстрацію керівниками управлінських структур своєї прихильності демократичним цінностям, ідеалам і проголошення їх базовими орієнтирами розвитку нашого суспільства. При цьому цілі, які досягаються таким чином, часто діаметрально протилежні волі більшості населення.

Отже, розглядаючи такі складові управління соціальною системою, як спрямовуючий вплив та самоорганізацію і результат їх взаємодії, можна припустити, що найефективніше соціальне управління полягає у визначенні місця й функцій кожного з компонентів управління в побудові їх взаємодії, в єдності їх стратегічних цілей і завдань. Така сама проблема вирішується через додержання певних принципів соціального управління.

Під принципами управління розуміють, по-перше, основоположні начала, узагальнені основні правила, які визначають відбір стратегічних цілей управління, побудову організаційних структур, функціонування й розвиток системи, що управляє, прийняття рішень за певних умов і на відповідних рівнях; по-друге, найважливіші вимоги, додержання яких зумовлює забезпечення ефективності управлінських рішень, управлінської діяльності, управління в цілому.

Принципи соціального управління можна поділити на загальні, окремі й організаційно-технологічні. Всі вони взаємопов'язані, і лише цілісне застосування їх спроможне забезпечити успіх в управлінні соціальними процесами.

Перша група принципів — загальні принципи соціального управління.

Принцип соціальної орієнтації. Він означає, що згідно з ієрархією факторів у системі управління на першому місці стоять люди, за ними — фінанси і техніка. Людський капітал

є наріжним каменем конкурентоспроможності й ефективності, тому затрати на людину — це не витрати, а внесок, який необхідно грамотно використовувати. Соціальні фактори, тобто врахування потреб людини, значно підвищують ефективність економіки і результати будь-яких дій.

Основний зміст *принципу наукової обґрунтованості* полягає у вимозі застосування наукових методів при підготовці і реалізації управлінських дій. Це означає, що цілеспрямований вплив на соціальні системи здійснюється на основі пізнання і використання об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, враховуючи і випадковості.

Принцип системності визначається як упорядкування системи. Управління покликане забезпечувати й удосконалювати структурну і функціональну єдність системи, викривати та переборювати перепони на шляху до здійснення мети, нейтралізувати дисфункції. Водночас цей принцип означає всебічну підготовку управлінського рішення, аналіз безлічі варіантів їх реалізації, координацію зусиль на деяких напрямках. У соціальних системах цей принцип передбачає тісне пов'язування рішень, економічних, політичних, культурних проблем у процесі підготовки та реалізації управлінських завдань.

Сутність *принципу ефективності* — досягти поставленої мети у можливо короткий термін і за найменших втрат матеріальних коштів й людської енергії.

Принцип конкуренції означає суперництво на будь-якому полі діяльності в організації, системі між людьми, спільнотами, зацікавленими в досягненні однієї й тієї самої мети. Роль конкуренції полягає у виявленні найрезультативніших, ефективних шляхів соціального розвитку, що виражається у порівнянні, відборі й перетворенні на національне надбання найкращих способів управління будь-якою сферою у соціумі.

Принцип стимулювання виходить з положення, що неможливо управляти соціальними процесами, відносинами, структурою, не навчившись управляти мотивами людської поведінки. Виразом цього принципу є поєднання матеріальних і моральних стимулів.

Друга група принципів соціального управління, як ми зазначали, складається з окремих принципів. Сфера їх дій об-

межена, локальна. Це конкретні принципи, що їх застосовують у певній, окремій, специфічній соціальній системі. Виділяють принципи соціального партнерства, державної служби, юридичної діяльності, управління кадрами, правової соціалізації тощо.

Принцип соціального партнерства: 1) тристоронність на основі трипартизми — представництва уряду, профспілок, підприємців; 2) рівність сторін на переговорах; 3) пріоритетність примиренських методів і процедур на переговорах; 4) поліпшення умов договорів і угод з кожним наступним рівнем; 5) обов'язковість виконання договорів; 6) довіра у відносинах; 7) регулярність проведення консультацій у процесі співробітництва; 8) відповідальність за прийняті зобов'язання.

Принципи співробітництва між народами: 1) взаємне визнання прав і поваги цих прав; 2) неприпустимість геноциду й етноциду, тобто винищення у будь-якій формі будь-якого народу і його культури; 3) самоідентифікація, тобто визначення самими громадянами своєї національної належності; 4) суверенітет, самовизначення, самоврядування; 5) збереження культурної самобутності, включаючи сфери мови і освіти, культурної специфіки та народних традицій; 6) контроль за використанням природних багатств і ресурсів території їх проживання; 7) доступ до досягнень світової цивілізації та їх рівноправне використання.

Принципи створення мегаполісів: 1) житлове будівництво; 2) планування й розміщення виробничих підприємств; 3) розширення наукових зон; 4) доступність і легкість контактів з природною зоною; 5) раціональність; 6) наявність міцної, грамотної влади, яка може впоратися з будь-яким егоїзмом і корупцією.

Принципи правової соціалізації особистості такі:

1) *принцип участі.* Відповідно до нього кожна особистість, яка втягнута у той чи інший правовий процес, має бути його рівноправним учасником, її діяльність є необхідною ланкою цього процесу і визнається усіма останніми учасниками. Участь є моментом реальної діяльності і соціальною формою виразу статусу цієї діяльності. З цього випливає, що без участі не існує реального входження у діяльно-правову систему,

а значить немає правової соціалізації, принаймні позитивної. Важливу роль у реалізації цього принципу відіграють відповідні цінності і настанови професіоналів, що організують, проводять у життя і контролюють ті чи інші правові акції;

2) *принцип правового пріоритету*. Неодмінною вимогою будь-якого аспекту правової діяльності, в якій би сфері вона не здійснювалася, є абсолютний пріоритет закону, його безроздільне панування. Не може бути політичних, ідеологічних, психологічних та інших факторів, які могли б ініціювати найменше відхилення від закону, причому не тільки того закону, що дає оцінку соціальному явищу, а й того, який визначає процес тієї чи іншої правової дії. Відхилення від цієї вимоги на практиці означає руйнування соціальної системи через правовий аспект діяльності;

3) *принцип гарантії*. Він полягає в тому, що забезпечується активність будь-якої особистості в тому правовому процесі, де йдеться про її долю чи інтереси. Таке забезпечення має гарантувати закон, причому гарантії повинні мати такий характер, що жодна гілка влади чи посадова особа не можуть її ігнорувати або ослабити. Наприклад, зразком гарантії демократичних прагнень, незважаючи на порівняно невеликий обсяг, може бути Конституція США. Мабуть, це можна пояснити тим, що її автори і ті, хто приймав Конституцію, насправді, а не про людське око, прагнули до торжества демократичних принципів;

4) *принцип компенсації*. У реальному житті часто трапляються ситуації, коли порушено те чи інше право особистості, яке передбачене законом. У таких випадках закон повинен передбачати матеріальну і моральну компенсацію, а правоохоронні органи гарантувати її отримання. З точки зору правової соціалізації важливість цього принципу полягає в тому, що він може захистити від соціальної апатії та правового нігілізму, які завжди виникають або принаймні мають тенденцію до виникнення під впливом порушень закону, допущених некомпетентними або несумлінними діячами правової сфери. Цей принцип може стати одним із основоположних принципів соціального розвитку взагалі та правової соціалізації зокрема лише у тому разі, коли вимоги компенсації, прокого б не йшлося, стали нормою правової свідомості і прак-

тичної поведінки. Реалізація цього принципу має особливу важливість ще й тому, що він сприяє корекції правової соціалізації не тільки звичайних громадян, а й посадових осіб у всіх соціальних системах і структурах, тобто на вищих щаблях управлінської діяльності.

Третя група принципів складається з *організаційно-технологічних принципів*. Організаційно-технологічний аспект управління — це перш за все організаційно-розпорядча, адміністративно-виконавча діяльність. Її дослідив ще А. Файоль, і вона залишилася майже незмінною. До таких принципів, за А. Файолем, належать:

1) *розподіл праці*. Спеціалізація є природним порядком речей. Метою розподілу праці є виконання роботи більшої за обсягом і кращої за якістю при тих же зусиллях;

2) *повноваження й відповідальність*. Повноваження є правом віддавати накази, а відповідальність це її складова протилежність. Там, де даються накази — там виникає відповідальність;

3) *дисципліна*. Вона передбачає слухняність і повагу щодо досягнутих угод між організацією та її робітниками. Дисципліна також припускає справедливе застосування санкцій;

4) *єдиноначальність*. Робітник повинен отримувати накази лише від одного безпосереднього начальника;

5) *єдність напрямку*. Кожна група, що діє в межах однієї мети, має бути об'єднана єдиним планом і мати одного керівника;

6) *підпорядкування особистих інтересів загальним*. Інтереси одного робітника або групи робітників не повинні бути вищими за інтереси колективу або організації;

7) *винагорода персоналу*. Щоб забезпечити вірність і підтримку робітників, вони повинні отримувати справедливую заробітну плату за свою службу;

8) *централізація*. Як і розподіл праці, централізація є природним порядком речей. Необхідна правильна пропорція між централізацією і децентралізацією;

9) *скалярний ланцюг*. Скалярний ланцюг — це ряд осіб, які мають керівні посади від найнижчого до найвищого рівня, ієрархія повинна бути оптимальною;

10) *порядок*: місце для всього і все на своєму місці;

11) *справедливість*. Справедливість — це поєднання доброти і правосуддя;

12) *стабільність персоналу*. Висока плінність кадрів знижує ефективність організації;

13) *ініціатива*. Ініціатива означає розробку плану і його успішну реалізацію. Це надає організації сили й енергії;

14) *корпоративний дух*. Союз — це сила, а вона є результатом гармонії персоналу.

§ 2. Управлінське рішення: стадії розробки та основні вимоги

Управлінське рішення можна розглядати у двох аспектах. По-перше, це певний документ фахівців, керівників, який містить завдання, напрями і кроки, терміни, ресурси подальшої діяльності; по-друге, розгорнутий у часі логіко-розумовий, емоційно-психологічний, організаційно-правовий процес, який здійснюється у межах компетенції суб'єкта управління, внаслідок чого виникає проект зміни в організації, соціальній системі в цілому або окремих її ланках.

Прийняття рішення, як і обмін інформацією, — складова будь-якої управлінської дії. Необхідність прийняття рішення проймає управлінські дії всіх суб'єктів соціального управління. Для кожного, хто займається управлінською діяльністю, важливо зрозуміти природу прийняття рішення, типи рішень, способи, методи, підвищення ефективності цього процесу та фактори, які необхідно враховувати при прийнятті управлінських рішень.

Рішення — це завжди вибір альтернативи. Метою рішення є забезпечення руху до наміченої цілі. Тому найефективнішим організаційним рішенням буде той вибір, який насправді може бути реалізований, а не примарний і зможе зробити внесок у досягнення кінцевої мети.

Організаційні рішення можна кваліфікувати як запрограмовані і незапрограмовані. Запрограмовані рішення — це результат реалізації певної послідовності кроків і дій, подібно до тих, що приймаються при рішенні математичного рівняння. Як правило, кількість можливих альтернатив обмежена

і вибір слід зробити в межах спрямувань, заданих організацією. Наприклад, складаючи графік прийому суддів у тому чи іншому районі, необхідно виходити з формули, яка визначає співвідношення між кількістю населення в районі і кількістю суддів. Програмування вважається допоміжним засобом у прийнятті ефективних організаційних рішень, воно знижує вірогідність помилок. Це також заощаджує час, оскільки не потрібно щоразу розробляти якусь нову процедуру.

Незапрограмовані рішення потрібні в ситуаціях, які певною мірою нові, внутрішньо не структуровані або сполучені з невідомими чинниками. Оскільки задалегіть неможливо скласти конкретну послідовність необхідних кроків, необхідно розробити процедуру прийняття рішення. До незапрограмованих можна віднести рішення таких типів: якими мають бути цілі організації, як покращити діяльність соціального інституту, як витіснити негативні відносини, як змінити мотивацію людей тощо. В кожній з цих ситуацій справжньою причиною проблеми може бути будь-який чинник.

На практиці нечасто трапляються запрограмовані або незапрограмовані рішення у чистому вигляді. Як правило, вони бувають між крайніми варіантами.

Яким же чином приймаються рішення? Необхідно зауважити, що правильне рішення прийняти складно, адже людська поведінка не завжди логічна (іноді нас підштовхують до вибору варіантів не розум, не логіка, а почуття), тому не дивно, що способи, які використовують суб'єкти управління (керівники), варіюються від спонтанних до високологічних, і людина перебуває під впливом таких соціально-психологічних чинників, як соціальні настанови, досвід, особистісні цінності.

Наступною характеристикою процесу прийняття рішення є його різноманітний характер — інтуїтивний, оснований на судженнях та раціональний.

Суто інтуїтивне рішення — це вибір, зроблений тільки на основі відчуття, що він вірний. У такому разі рішення бувають випадкові, не досить ефективні, шанси на правильний вибір тут невисокі.

Рішення, основані на судженнях, іноді здаються інтуїтивними. Але це вибір, обумовлений знанням або накопиченим

досвідом. Людина використовує знання про те, що відбувалося у схожих ситуаціях раніше, щоб екстраполювати результат альтернативних варіантів на існуючу ситуацію. Спираючись на здоровий глузд, вона вибирає альтернативу, яка мала успіх раніше.

Судження як основа рішення корисне, оскільки багато соціальних ситуацій мають тенденцію до повторення. Таке рішення ефективніше і має більше шансів бути правильним, адже воно спирається на здоровий глузд.

Але все ж справжній здоровий глузд трапляється нечасто. Це, по-перше. По-друге, оскільки судження завжди спираються на досвід, надмірна орієнтація на нього заміщує рішення у напрямках, знайомих людині за минулими діями. При такому заміщенні можна втратити нову альтернативу, яка могла б стати ефективнішою, ніж знайомі варіанти.

Найефективнішим процесом прийняття рішення є її раціональний вибір. Тут йдеться про нескінченну послідовність взаємопов'язаних кроків та сукупність виборів. Процес раціонального рішення проблеми має кілька етапів.

1. *Діагностика проблеми.* Першим кроком на шляху прийняття рішення є проведення соціальної діагностики. Діагноз будь-якої соціальної ситуації має бути якнайточніший і найповніший, тоді і «лікування» проблеми буде ефективним. Адже правильно визначити проблему — значить наполовину вирішити її. Проблемою вважається ситуація, коли поставленої мети не досягнуто або коли є можливість що-небудь змінити на краще. Першою фазою в діагностиці складної проблеми є усвідомлення і встановлення симптомів труднощів або наявних можливостей, що допоможе визначити проблему в загальному вигляді. Другою фазою є збір релевантної інформації, тобто такої, яка стосується тільки цієї проблеми.

2. *Формулювання обмежень і критеріїв у прийнятті рішення.* Коли проблема пройшла соціальну діагностику, необхідно ясно усвідомити, що саме з цією проблемою можна зробити. Багато які з рішень проблеми не будуть реалістичними, оскільки у суб'єкта управління (організація, установа, суспільство в цілому або держава) недостатньо ресурсів для реалізації прийнятого рішення. Обмеження корегуючих дій звужують можливості у прийнятті рішень. На цьому етапі

необхідно уявити сутність обмежень і тільки потім виявити альтернативи. Якщо цього не зробити, може бути вибране нереалістичне спрямування дій, що не вирішить, а поглибить проблему. Обмеження варіюються й ідентифікуються. На доповнення до цього слід визначити стандарти, за якими оцінюватимуться на наступному етапі альтернативні варіанти вибору. Ці стандарти і є критеріями прийняття рішення. Вони виступають як рекомендації щодо оцінки рішень.

3. *Визначення альтернатив.* На цьому етапі формулюється набір альтернативних рішень проблеми. Поглиблений аналіз важких проблем необхідний для розробки кількох дійсно відмінних одна від одної альтернатив, передбачаючи і можливість бездіяльності. Відібравши альтернативи, необхідно оцінити їх.

4. *Оцінка альтернатив.* Виявивши альтернативи, необхідно оцінити їх стосовно кількості та якості. Визначаються достоїнства альтернатив і можливі загальні наслідки у разі їх прийняття. Всі критерії оцінюються у певних балах, а потім всі вони підсумовуються. Рішення, яке матиме найвищу загальну оцінку в балах, і є очевидним вибором.

5. *Вибір альтернативи.* Якщо проблему було правильно визначено, а альтернативні рішення ретельно зважено й оцінено, прийняти остаточне рішення просто. Вибирається альтернатива з найбільшими сприятливими загальними наслідками. Але якщо проблема складна і при її вирішенні може бути багато компромісів або якщо інформація і аналіз суб'єктивні, то може статися, що жодна альтернатива не буде кращим вибором. У такому разі головну роль виконуватимуть добрі судження й досвід. Остаточний вибір буде правильним, якщо рішення відповідає таким вимогам: 1) конкретність; 2) оптимальність; 3) адекватність; 4) органічність; 5) адресність; 6) всебічність; 7) комплексність.

6. *Реалізація.* Реальна цінність рішення є очевидною тільки після його здійснення. Для цього необхідно заручитися підтримкою всіх, хто причетний до виконання рішення, встановити зворотний зв'язок, тобто треба зіставляти результати виконання рішень на всіх наступних стадіях, мати дані про те, що змінилося з початком реалізації рішення, щоб вчасно скорегувати його, поки передбачуваному процесу не заподіяно

значної шкоди. Тобто далі діє управлінський цикл у повному обсязі, про який ми говорили раніше.

Управлінське рішення має відповідати певним принципам: конкретності, адресності, оптимальності, ефективності, органічності. Непродумані відповідно до цих принципів рішення не зроблять позитивного внеску у розвиток суспільства. Чого коштує, наприклад, прийнятий Верховною Радою державний бюджет на 2003 р., у якому положення про підвищення зарплати не підкріплювалися положенням про те, за рахунок яких коштів цього необхідно домогтися.

§ 3. Соціальне управління і соціальне прогнозування, проекування та планування

У системі наукового управління особливе місце посідає *прогнозування*. Ніякий інший напрям у управлінні за останню чверть століття не супроводжувався такими зигзагами у своєму становленні — від повної зневаги до визнання його надмірної могутності.

У чому ж суть прогнозування? *Прогноз — це особливий різновид наукового передбачення*. Прогнозування не передбачає вирішення проблем майбутнього, його завдання інше — допомогти науковому обґрунтуванню планів і різних заходів. Під прогнозом треба розуміти ймовірне твердження про майбутнє з високим ступенем достовірності. *Прогнозування можна визначити як процес здобуття наукової інформації про тенденції розвитку і майбутній стан соціального процесу, відносин, явищ і подій у соціальній практиці*.

Мета прогнозу: на основі аналізу стану і поведінки системи в минулому і вивчення тенденції зміни факторів, що впливають на систему, правильно визначити кількісні і якісні параметри її розвитку у перспективі, розкрити зміст ситуації, у якій опиниться система.

Соціальне прогнозування не має директивного характеру. Відмінність від плану полягає в тому, що прогнозування дає інформацію для обґрунтування рішень і вибору методів пла-

нування. Воно вказує на можливість того чи іншого шляху розвитку у майбутньому, а у плані є рішення про те, які з можливостей суспільство реалізує.

В методології соціологічної науки соціальному прогнозуванню відведено значне місце, адже воно дає змогу досліджувати динаміку й перспективи розвитку соціальних процесів та явищ з метою підвищення ефективності й наукової обґрунтованості соціального програмування, проектування та управління в цілому. Специфічною особливістю соціального прогнозування є тісний взаємозв'язок між передбаченням і попередженням, який у деяких випадках здатний призводити до самоздійснення. Цього можна досягти значною мірою за умов керованості тим чи іншим соціальним об'єктом, який досліджується, через впровадження прогностичних цілей, планів, проектів, програм і рішень.

Однією з головних умов наукової коректності щодо здійснення соціального прогнозування виступає розуміння того, що прогноз не можна ототожнювати зі спробами передбачити всі деталі майбутнього внаслідок діяння досить великої кількості макро- та мікрофакторів і окремих специфічних чинників, що опосередковують досліджувані феномени. Саме тому закони суспільного розвитку можуть мати ймовірний характер, а прогностичні висновки найконкретніше формулювати як тенденції або варіативні моделі. Прогнозування оперує категоріями «передбачення» і «передрікання» (вказівка), але водночас сам термін «прогноз» є науковою формою їх реалізації. Якщо передбачення може втілюватися у форму складного передбачення, навіть емоційного передчуття та виявлятися у формі описування можливих або бажаних перспектив, станів, рішень і проблем майбутнього, то передбачення пов'язане з використанням інформації про майбутнє для цілеспрямованої діяльності щодо вирішення відповідно проблем, що виникають.

У методології прогнозування виокремлюють прогнози двох видів — пошуковий та нормативний.

Пошуковий прогноз — це визначення можливих станів досліджуваного феномена у майбутньому (наприклад, інваріантні моделі вдосконалення держави, правової системи). Він будується за певною шкалою можливостей, згідно з якою по-

тім встановлюється ступінь імовірності явища (процесу), що прогнозується.

Нормативний прогноз — це визначення шляхів, напрямів, засобів і термінів досягнення можливих станів явища, які прийнято як мету (наприклад, тенденції оптимізації певних моделей правового регулювання; подолання криміногенності чи впорядкування, скажімо, судочинства). Нормативне прогнозування також базується на розподілі ймовірностей, але у зворотному напрямі — від передбачуваного стану до тенденцій, що спостерігаються.

За масштабом чи об'єктом прогноз може бути територіальним (національно-державним, регіональним, місцевим); інституційним (державні органи, політика, закон); особистісним (правосвідомість, поведінка, правова культура); громадським чи суспільним; інтегрованим або диференційованим. Якщо ж брати до уваги періоди часу, на який розраховано прогноз, то розрізняють оперативні (поточні), коротко-, середньо-, довгострокові та надстрокові прогнози.

Соціальні прогнози будуються на таких принципах: системності, варіативності, логічної узгодженості, безперервності та наступності, верифікованості та рентабельності. Зокрема, обґрунтування ступеня ймовірності зростання активності громадян неможливо без оцінки можливостей попередньої (апріорної) перевірки надійності прогнозованих висновків у моделях чи варіаціях.

Існує типова методика проведення прогностичного дослідження. Структурно вона містить такі етапи: передпрогнозна орієнтація (визначення об'єкта, суб'єктів, предметної проблеми, мети і завдань, робочих гіпотез і методів, організація дослідження); прогнозоване поле (збирання даних, які впливають на об'єкт, за суміжними непрофільованими галузями прогнозу); вихідна (початкова) модель, тобто система параметрів і показників, які відображають структуру і характер об'єкта; пошуковий прогноз; нормативний прогноз; оцінка ступеня вірогідності (верифікація) та уточнення прогностичної моделі шляхом опитування експертів; вироблення рекомендацій щодо оптимізації рішень на основі порівняння прогностичних моделей.

Прогнозування має специфічні методи — складну екстраполяцію, моделювання, експеримент.

Метод експертних оцінок найпоширеніший. Його суть: створення об'єктивної характеристики кількісних і якісних сторін об'єкта прогнозування на основі обробки й аналізу сукупності індивідуальних думок експертів. Якість експертних оцінок, їх надійність і обґрунтованість залежать від обраної методики збору й обробки індивідуальних експертних висновків, яка має такі етапи:

- а) вибір складу експертів і оцінка їх компетентності;
- б) складання анкет для опитування експертів;
- в) отримання експертних висновків;
- г) оцінка достовірності результатів;
- д) складання програми для обробки експертних висновків.

Метод екстраполяції. Екстраполяція — це поширення характеристик процесу в даний час на його стан у майбутньому або обчислення за рядом даних визначень певної системи на визначення в інших системах, що перебувають поза нею.

Великий ефект дає використання складної екстраполяції — висновків теорії ймовірності, теорії ігор — арсенали математики і кібернетики. Це дає змогу правильно оцінити масштаби можливих зрушень у тенденціях, які екстраполюються (так відбувся американський прогноз щодо розпаду СРСР).

Екстраполювати складно, бо соціальні процеси розвиваються не по прямій лінії, а по кривій: процес до певного моменту повільно наростає, потім настає період швидкого, бурхливого розвитку, який завершується періодом насичення; після цього процес знову стабілізується (період Великої французької революції — 5 років). Неврахування цієї вимоги призводить до серйозних помилок.

Одним зі шляхів перевірки надійності цього методу може бути екстраполяція кривих ризику «до абсурду».

Метод математичного моделювання (оптимізація рішень) пов'язаний з пошуком різних варіантів розвитку, що дає змогу відібрати оптимальний за даних умов варіант. Математичних моделей багато. Всі математичні моделі і методи прогнозування мають імовірний характер і видозмінюються залежно від тривалості періоду прогнозування. Використання моделей підвищує ефективність прогнозів, дозволяє про-

аналізувати велику кількість можливих варіантів і вибрати найліпший.

Досвід соціального прогнозування свідчить, що воно не завжди ефективне. А це значить, що воно не виправдалося.

В СРСР у 60—70-х роках, незважаючи на всі суперечності застійного періоду, було здійснено прогнозування шляхів можливого розвитку ряду суспільних процесів. Були, наприклад, цікаві прогнози щодо визначення майбутнього стану життя у районах нового освоєння. Понад 25 років вчені, які займалися проблемами формування нових виробничих колективів, нових міст, територіально-виробничих комплексів, прогнозували ситуацію з робочою силою, її використанням і можливими витратами.

Дослідники (А. Г. Аганбегян, Г. Ф. Куцев та інші) переконливо довели, що неврахування соціальних параметрів у районах нового освоєння призведе до ще більшого соціального напруження, і, як наслідок, до великих економічних втрат. Так і сталося.

Але більшість прогнозів були неспроможні, зокрема щодо посиленої інтелектуалізації суспільної праці або щодо підготовки спеціалістів. У плані першої проблеми ставилися питання про зміну структури суспільної праці, про зміну вимог до професійної підготовки і перепідготовки робітників різних категорій, про вдосконалення загальноосвітньої підготовки тощо. Прогноз не здійснився. Неспроможним був прогноз щодо підготовки фахівців, у тому числі і з вищою освітою.

Нормативний метод насиченості спеціалістами, який діє у всіх країнах, у нас не спрацював (було не враховано низку моментів), а застосувавши метод екстраполяції, вийшли лише на кількісні показники. Це послужило підґрунтям для порівняння СРСР з США, тим більше, що рівень інженерів перевищував американський рівень у 4—5 разів. Не враховувалася тут «дрібниця» — з одного боку, якість фахівців, з другого — їх відповідність вимогам прогресу. Ще й зараз у нас є диспропорції у підготовці спеціалістів.

Чому ж прогнози були неефективними? Які причини призвели до цього? В чому були прорахунки?

По-перше, при прогнозуванні змін, завжди потрібен комплексний підхід. Прогнози будувалися ізольовано від проце-

сів, які відбувалися в інших сферах життя. Вони базувалися на тому, що розрахунки щодо змін соціального життя не зачіпали інші процеси, такі прогнози були приречені на провал. Соціальні процеси поєднані з економічними, духовними та політичними, а це не було враховано.

По-друге, необхідні надійні методи прогнозування. Частіше користувалися методом умоглядних спостережень або без достатньої апробації. Наприклад, в основу кількох прогнозів були покладені очікування опитуваних осіб — мігрантів із села про життя у місті, про перехід на п'ятиденний робочий тиждень, про роль читання в сучасному житті.

По-третє, прогнозування було обмежене слабкою інформаційною базою: офіційна статистика викривляла реальний стан соціальних процесів, тому невірними були уявлення про «престиж», «пріоритет», «досягнення». Життя рано чи пізно приведе його у відповідність з реальними цифрами, але, на жаль, процеси уже матимуть негативний розвиток.

Можна зробити висновок, що наукове обґрунтування соціального розвитку, теорії і практики управління соціальними процесами потребує широкого розвитку досліджень, що забезпечить якісний прогноз.

Прогнозування є базою для чотирьох специфічних форм реалізації варіантів майбутнього. Це соціальне проектування, коли вирішується доля нових процесів і організацій або тих, що реконструюються; соціальне програмування, яке націлене на вирішення найактуальніших і значущих проблем; соціальне планування, що охоплює все суспільне життя на всіх рівнях суспільної організації, експеримент для апробації варіантів розвитку, коли опрацьовуються можливі варіанти майбутнього.

Соціальне проектування — це специфічна діяльність, пов'язана з науково обґрунтованим визначенням варіантів розвитку нових соціальних процесів і явищ та з цілеспрямованою докорінною зміною конкретних соціальних інститутів.

У цьому суть соціального проектування. Людина або організація перш ніж щось вчинити, завжди обмірковує кілька варіантів і одному з них надає перевагу.

Застосовується проектування, зокрема, при вирішенні проблем розселення, при вдосконаленні управління. Нині

виникають нові проекти «людино-машинних систем», екологічні, інженерно-психологічні. Був проект розвитку людини майбутнього, в основі якого лежав «моральний кодекс будівника комунізму».

Проектування — це форма випереджаючого відображення дійсності, створення прообразу передбачуваного об'єкта, явища чи процесу за допомогою специфічних методів.

Специфікою є те, що проектування може й не мати певних термінів, базуючись лише на приблизних підрахунках без обмеження у часі. Проектування є ще і певним циклом управління, що забезпечує реалізацію його інших функцій. Але, на відміну від планування, воно менше зумовлює, детермінує інші функції, бо припускає багатоваріантність рішень, виходячи з конкретного стану матеріальних ресурсів.

Проектувати — не означає стихійно перебирати варіанти і схеми майбутнього розвитку, майбутньої дії. Є ряд певних вимог, необхідних для підготовки проекту:

- орієнтація на досягнення конкретного результату, не упускаючи головних питань (принцип мінімальних зобов'язань);

- концентрація уваги на основній меті;

- врахування можливості невеликого експерименту з перевірки ідей;

- проекти мають бути оригінальними.

Проектування — відповідальний етап соціального управління, що вимагає знання законів суспільного розвитку. Воно не повинно спиратися на суб'єктивні побажання і прагнення людей, якими б благими намірами вони не супроводжувалися. Позбавитися суб'єктивізму у проектуванні можна, тільки спираючись на певні **методи**. До них належать:

Матриця ідей. Цей метод полягає у такому: на основі кількох незалежних перемінних створюються різні варіанти рішень. Як правило, соціальний проект залежить від складності і першочерговості поставлених завдань, від термінів, у межах яких необхідно здійснити замисел, від ресурсів. Підраховуючи варіанти з цих перемінних, можна визначити найефективніший шлях реалізації проекту в заданих умовах. Метод застосовують, як правило, при обмежених можливостях, в умовах так званої «області свободи».

Вживання в роль. Цей метод допомагає дістати точніше уявлення про те, що треба зробити у проекті. Це не просто екскурс у майбутнє, а намагання глибше зрозуміти, як буде реалізовуватися проект.

Аналогія. У нас є міста, виробництва, соціальні інститути, які добре функціонують. Підходи до вирішення справ там у певних межах можуть бути еталоном.

Асоціація. Метод розв'язання проблеми, коли вирішення соціальної проблеми в іншій сфері суспільного життя підказує шлях, яким легше дійти до мети.

Реорганізація. Метод пов'язаний з асоціацією. Попередній стан перетворюється. Асоціація передбачає поєднання засобів пристосування, модифікації.

Мозковий штурм. У процесі проектування можливі ситуації, не схожі на попередні засоби вирішення проблеми. В цих випадках і застосовують метод мозкового штурму, коли мобілізується весь інтелектуальний запас: оголошується своєрідний конкурс ідей, здатних знайти оптимальне рішення проблем проекту. Цей метод, що його у 1939 р. обгрунтував Осборн, пов'язаний з генерацією ідей, їх рівноправною конкуренцією, з можливістю зіставлення.

Розробка соціального проекту часто починається в умовах певної невизначеності. Тому треба притримуватися деякої послідовності. Тобто у процесі соціального проектування є своя логіка, свої етапи:

- аналіз суспільної проблеми (пошук, вияв її суті);
- визначення мети;
- збирання інформації;
- на базі інформації визначається завдання проектування і те, яким параметрам воно має відповідати. Завдання — це частина концепції проекту;
- перевірка концепції;
- приймання рішення (складання конкретної програми дій).

Існує багато видів проектування, наприклад, соціальне проектування нових виробництв; соціальне проектування нових міст тощо.

Як домогтися дієвості, ефективності соціального проектування? Проект, аби він не був маренням, фантазією, повинен

не просто враховувати об'єктивні закони, а й адекватно їх відображати у проекті.

На кожному етапі розробки проекту має бути такий науковий фундамент вирішення завдання, на основі якого можна створити план дій, що органічно поєднає як результати, отримані шляхом аналізу попереднього розвитку, так і вимоги, які висуваються новим етапом.

У процесі здійснення функцій організації, регулювання, обліку і контролю часто уточнюються положення. Зміни мають бути внесені до проекту. Таким чином, соціальний проект — це своєрідний документ (сукупність документів), що характеризує цілі, засоби й етапи реалізації програми соціальних змін.

Життя доводить, що лише документа недостатньо, має бути механізм його перетворення у життя, бо багато добре створених проектів так і не було реалізовано. В результаті місто не має свого обличчя, в ньому відсутні запроектовані зручності життя, а дещо з того, що заплановано, зовсім не здійснено. Це призводить до того, що заводи збудовано, а кінотеатрів, спортивних майданчиків, установ побутового обслуговування, шкіл тощо немає. Так місто втрачає свій потенціал, воно не задовольняє потреб мешканців і не притягує мігрантів. Тобто ефективність соціального проектування визначається можливістю забезпечити комплексний розвиток.

Соціальне планування. У чому суть соціального планування? *Соціальне планування являє собою науково обґрунтоване визначення цілей, показників, завдань розвитку соціальних процесів і основних засобів їх перетворення в життя.*

Вперше термін «соціальне планування» був використаний у «Новому курсі» Т. Рузвельта, який розробив шлях виходу з кризи 30-х років ХХ ст. У подальшому в американській соціології це поняття аналізувалося у тісному зв'язку з формами і методами соціальної політики, зокрема з забезпеченням соціального захисту населення. Основним положенням концепції соціального планування є відповідність соціальних і економічних параметрів розвитку суспільства. В СРСР перші плани соціального розвитку з'явилися на ленинградських підприємствах, у промисловості, будівництві, сільському господарстві. Заради справедливості слід сказати, що ці плани бу-

ли предметом піклування керівників, які не за формою, а по суті займалися соціальними проблемами.

І ось парадокс: як тільки ідею соціального планування було закріплено в Конституції 1977 р., від цього юридичного закріплення прогнала теорія і практика соціального планування. Чому? Складання планів стало справою формальною. Державний план до своїх традиційних розробок додав «соціальний апендикс». За показники соціального розвитку ніхто не ніс відповідальності, як і раніше, виробничий план мав бути виконаний будь-якою ціною, частіше за рахунок нехтування інтересами людини.

І все ж нелегкий шлях теорії і практики соціального планування приніс свої результати:

- по-перше, стало очевидно, що об'єктами соціального планування мають виступати всі рівні соціальної організації — від суспільства до конкретного підприємства;

- по-друге, об'єктами соціального планування виступають функції суспільного життя: у сфері праці, культури, освіти, сім'ї тощо;

- по-третє, планового вирішення потребують процеси, які раніше були поза увагою планової думки: спосіб і якість життя, поведінка людей, соціальні катастрофи тощо.

Досвід свідчить, що управління соціальним життям вимагає розглядати соціальне планування як єдність пізнавальної і суспільно-перетворювальної функцій, а також бачити специфіку у всіх сферах суспільного життя.

Рівні соціального планування:

- 1) соціальний розвиток трудових колективів (що і як може зробити робітник і як він змінюватиметься під впливом прогресу, які умови може створити колектив для робітника);

- 2) регіональний рівень — це особлива форма цілеспрямованого регулювання соціальних процесів на рівні економічного району, області та інших адміністративних одиниць. Тут існують такі соціальні проблеми: вирівнювання рівнів соціального розвитку територій, регулювання міграційних процесів, раціональне використання трудових ресурсів, розвиток національних відносин, розподіл і споживання культурних цінностей, вдосконалення системи освіти;

3) рівень окремих сфер суспільного життя, пов'язаного з професійним розподілом праці.

Методи соціального планування. Зважаючи на те, що планування є і наука, і діяльність, метод треба розуміти і як спосіб здійснення, і як спосіб розробки програм чи завдань.

Загальні методи: *аналітичний метод* поєднує аналіз і узагальнення. В ході планування соціальний процес розгалужується на складові і на цій основі визначаються основні напрями реалізації програм; *метод варіантів* як визначення кількох шляхів, а далі — уточнення і вибір одного варіанта; *економікоматематичний метод*. Це умовна назва. Йдеться про кількісний аналіз при використанні попередніх методів планування. Математичні методи не можуть підмінити соціальний аналіз, а лише вдосконалюють його.

Показники соціального розвитку — це кількісні і якісні характеристики стану, тенденцій і напрямів соціального розвитку, що застосовуються у плануванні для оцінки відповідності реального стану науково обґрунтованим вимогам.

При виявленні рівня розвитку використовують два показники: а) загальний, за яким можна визначити: чи відстає, чи випереджає, чи перебуває на рівні досліджень процес; б) нормативний: визначає відповідність вимогам. Ці показники можуть не збігатися з існуючими у країні та регіоні, але вони характеризують ступінь розвинутості певного явища чи процесу.

Проблеми і резерви соціального планування. Можливості, що їх мало соціальне планування на етапі становлення, майже вичерпані. Потрібен наступний етап. Необхідні соціальні нормативи, тобто кількісна і якісна характеристики стану соціального процесу. Показники мають чітку визначеність, ядром якої є мета. Треба, щоб показники були узгоджені між собою. Потім нормативи диференціюють залежно від особливостей (національних, соціально-демографічних тощо), вони не можуть бути незмінними. Нормування стосується багатьох сторін життя людини — праці, культури, побуту.

Правові аспекти соціального управління. Серед засобів, інструментів соціального управління особливе місце посідає право. Воно встановлює позитивні правила поведінки, організує всю систему соціальних відносин, координує соціальні

взаємозв'язки. В соціальній життєдіяльності право диктує кожному члену суспільства ту поведінку, якої він повинен дотримуватися, і ту поведінку, якої він повинен уникати, тобто право управляє його поведінкою. В результаті право впливає на встановлення офіційно обов'язкового для всіх людей суспільного порядку. Досягається це шляхом, по-перше, точного визначення прав та обов'язків через визначення того, хто на що має право (може робити) і що він повинен робити; по-друге, утворення держави як матеріальної основи влади, визначаючи її конкретні функції із забезпечення порядку.

Зміст засобів права як інструмента соціального управління становлять, по-перше і в основному, принципи і норми права. Регулююча функція права здійснюється також за допомогою складного механізму, до якого входять усі правові засоби, в тому числі індивідуальні правові приписи або акти застосування норм права, міри фізичного, політичного, організаційного примусу, які передбачені правом.

Мета правового регулювання троїста: по-перше, це закріплення в суспільстві тих соціальних відносин, які вже склалися і мають прогресивну спрямованість; по-друге, витіснення тих соціальних відносин, що склалися, але не вигідні суспільству; по-третє, це покликання до життя відносин, які ще не склалися, але вони потрібні суспільству; цієї мети можна досягти через сприяння розвитку базисного типу особистості.

Отже, правове регулювання, при здійсненні якого право виконує функцію соціального управління, можна розуміти як сукупність правових норм, шляхів, засобів, способів цілеспрямованого впливу на поведінку і діяльність людей, а через них — на суспільні відносини, структури і процеси. І якщо те чи інше законодавство не діє (тобто не настають передбачені ним наслідки або настають наслідки, які суперечать правовим приписам), то правове регулювання не здійснюється, тому що однією з глибинних сутнісних характеристик права як раз є його дія, яка полягає у втіленні правових приписів у життя, у поведінку, діяльність людей.

Предметом (сферою) правового регулювання є визначення співвідношення всіх соціальних відносин і відносин, які регулюються правом. Право не може і не повинно регулювати всі існуючі в суспільстві відносини, бо це може спричинитися

до безініціативності, страху і пасивності людей. Труднощі виникають при встановленні меж і чітких ознак тих суспільних відносин, які доцільно регулювати.

Визначаючи сферу правового регулювання відносин, необхідно взяти до уваги такі моменти: по-перше, це відносини, в яких відображаються як індивідуальні інтереси членів суспільства, так і інтереси загальносоціальні; по-друге, в цих відносинах реалізуються взаємні інтереси їх учасників на основі компромісу, тобто взаємних поступок задля задоволення інтересів іншого; по-третє, відносини ці будуються на основі згоди діяти згідно з певними правилами, визнання їх обов'язковості; по-четверте, ці відносини потребують додержання правил, обов'язковість яких підкріплена дієвою, реальною силою держави. Сфера правового регулювання не залишається незмінною: вона може як розширюватися, так і звужуватися.

Розрізняють централізовані і децентралізовані способи (методи) правового регулювання. Централізоване регулювання — це практично однозначний припис конкретної поведінки учасників соціальних відносин, тобто імператив або метод субординації. Його використовують при реалізації компетенції між органами держави і підлеглими їм державними службовцями або між державними, муніципальними службовцями, з одного боку, і громадянами — з іншого. При використанні цього методу правове регулювання здійснюється на владно-імперативних засадах. У тих соціальних відносинах, які регулюються за допомогою цього методу, пріоритетним є, за правилом, загальносоціальний інтерес.

Спосіб (метод) децентралізованого регулювання, або метод координації, будується на узгодженні цілей і інтересів сторін у соціальних відносинах, хід і процес у яких визначається учасниками відносин шляхом договору, односторонніх правомірних юридичних дій. Цей спосіб діє у тих відносинах, де реалізуються приватні інтереси громадян. Зрозуміло, що в практиці суспільного життя ці методи синтезуються, вони лише можуть мати перевагу при впливі на конкретні відносини.

Специфіка методів регулювання розкривається і виражається в особливостях юридичних норм. Існує три основні способи правового регулювання: дозвіл (чинить, як вважаєте за

потрібне), заперечення (тільки так не чинить) і зобов'язання (чинить тільки так). Перший спосіб виражається у делегуванні комплексу дозволів особі, яка управляє, на виконання певних дій. Другий спосіб покладає на особу обов'язок утриматися від проведення певних дій; третій спосіб регулювання означає припис здійснити певні дії.

Особливості дії цих методів у сукупності створюють певний правовий режим, який залежить від історичного досвіду правового життя суспільства та здорового глузду у впливі на соціальні процеси.

§ 4. Зміст соціальної політики, її місце в соціальному управлінні

Характер і спрямування соціального управління забезпечуються соціальною політикою. *Соціальна політика* — це діяльність держави і організацій громадянського суспільства, яка спрямована на відпрацювання системи заходів, що забезпечують діяльність соціальних інститутів зі створення в суспільстві умов для реалізації громадянами своїх соціальних прав. Мається на увазі правове регулювання соціальних відносин і діяльності соціальних закладів і служб, їх економічне та кадрове забезпечення, відпрацювання понять, що мають сприяти прийняттю управлінських рішень, спрямованих на розвиток соціальної сфери суспільства та регулювання соціальних відносин. Соціальна політика забезпечує формування цілісного підходу до виявлення, систематизування та створення структур і механізмів, що забезпечують визначення стратегічних напрямів діяльності держави в соціальній сфері суспільства.

Таким чином, соціальна політика — одна зі складових внутрішньої політики держави, її власних структур і тих політичних сил, що спрямовують свою діяльність на розв'язання соціальних проблем.

Об'єктом соціальної політики є одна з підсистем суспільства — соціальна сфера. При цьому необхідно розрізнити поняття «соціальна сфера» і «соціальна інфраструктура». Під соціальною інфраструктурою розуміють сукупність галузей,

видів діяльності та організацій, які покликані задовольняти потреби людей, гарантуючи необхідний рівень життя відповідно до принципів держави, забезпечувати відтворення людських ресурсів і професійно підготовлених кадрів для всіх галузей господарства. Ці функції стосуються житлового й комунального господарства, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, громадського харчування, побутового обслуговування, роздрібної торгівлі, системи освіти, закладів культури, науки тощо. Соціальна інфраструктура є складовою соціальної сфери суспільного життя. Остання ж являє собою сферу відтворення людини, сім'ї, трудових колективів та інших соціальних груп, яка включає умови праці й відпочинку людей, їх побуту та дозвілля, рівень матеріального добробуту, освіти, виховання й охорони здоров'я. Основним у соціальній сфері є широке коло відносин між людьми і об'єднаннями, їхні стосунки. Вони формують різні соціальні системи, які у сукупності з соціальною інфраструктурою становлять соціальну сферу суспільного життя у якій складаються відносини взаємної залежності між людьми, всіма соціальними суб'єктами.

Функціональна роль соціальної сфери в житті суспільства полягає в тому, що в її межах змінюються соціальні зв'язки між людьми, умови життєдіяльності, умови формування й задоволення їхніх життєвих потреб, у тому числі й соціальних, головними з яких є потреби рівності, справедливості в розпорядженні життєвими благами та умовами становлення й розвитку суспільства.

Значущість соціальної політики якраз і полягає у впливі на соціальну сферу, щоб сприяти оптимальному розвитку умов, якості й способу життя членів суспільства, вдосконалювати соціальні зв'язки й відносини між ними. Нині нагальним є забезпечити необхідну для нормального функціонування суспільства соціальну диференціацію і водночас запобігати невинуватим і небезпечним для його стабільності розривам у рівні життя різних груп і категорій населення. Наприклад, сьогодні чітко простежуються явища, які сприяють зростанню бідності, знижують якість процесу соціалізації громадян у суспільстві, створюють соціальну кризу. Але констатація цих фактів ще не дає можливості їх ліквідувати без створення необхідних соціальних механізмів. Стосовно України

ці механізми мають відпрацьовуватися з урахуванням усіх особливостей нашої держави, коли виникла необхідність систематизувати ті процеси, які наявні в суспільстві у зв'язку з реалізацією соціальних відносин. Інституціоналізація соціальної політики та структурування всіх внутрішніх процесів допоможуть зрозуміти закономірності розвитку соціальних відносин у суспільстві та передбачити можливі результати.

Соціальна політика держави, за наявності в ній внутрішніх демократичних процесів, охоплює такі основні моменти: громадянська позиція членів суспільства, їх потреби та ставлення до існуючих проблем; спроможність держави інтерпретувати соціальні потреби громадян у заходи, спрямовані на створення в суспільстві умов, необхідних для реалізації громадянами своїх соціальних прав; спроможність громадян і суспільства в цілому використовувати надані державою можливості для створення власних соціальних зручностей.

Метою соціальної політики держави є забезпечення повнішого задоволення членами суспільства своїх життєвих потреб, оскільки саме з цього приводу в першу чергу складаються соціальні відносини, саме це здебільшого є причиною конфліктів, саме на цій основі відбувається соціальне відтворення суспільних груп та індивідів. У соціальній політиці втілюється піклування держави про своїх членів, які потребують допомоги. Іншими словами, соціальна політика спрямована на надання допомоги, підтримки людям з боку соціальної системи, до якої вони входять, шляхом використання всього потенціалу суспільства.

Наявність у суспільстві можливостей для реалізації громадянами своїх соціальних прав, а також створення механізмів з їх реалізації сприяє встановленню *соціального порядку й соціальної справедливості*.

Соціальний порядок — це збалансована система відносин між суспільством і державою, яка створює конкретні соціальні структури для впорядкування дій різних індивідів та соціальних груп з метою досягти взаємної погодженості та передбачуваності дій.

Важливою умовою наявності соціального порядку є вміння державних інститутів визначати і скоординувати баланс інтересів між частинами суспільства, що виробляє та

споживає. Наявність у суспільних відносинах такого балансу — основна умова стабільності в суспільстві, подальшого розвитку і балансу інтересів. Це перш за все порозуміння між працюючим членом суспільства, який створює матеріальні цінності, та тим членом суспільства, який такої змоги не має, але є споживачем цих цінностей. У цих відносинах велику роль відіграють державні інститути, які повинні відпрацьовувати такі дії, що зможуть продемонструвати суспільству спроможність держави з точки зору додержання принципу справедливості при проведенні розподілу суспільних матеріальних цінностей між частинами суспільства, що виробляє та споживає.

Соціальна справедливість — це створення для всіх членів суспільства рівних можливостей для реалізації своїх здібностей та задоволення життєвих потреб, коли винагорода з боку суспільства та його державних інститутів відповідає справам, вчинкам та характерові життєдіяльності індивідів (соціальних груп, верств). Саме поняття «справедливість», у тому числі «справедливість соціальна», дає змогу створити основні критерії розподілу матеріальних ресурсів. Це збіг розмірів одержаних матеріальних цінностей та соціальних благ з тим внеском, який зробив індивід (соціальна група) в різних формах у розвиток суспільства.

Однак, слід зазначити, що існують спільноти людей, життєдіяльність яких не може регулюватися принципом збігу розміру трудового внеску з тією винагородою, яку вони одержують. Це перш за все діти, підлітки та молодь, які є непрацездатною частиною населення, не створюють матеріального чи інтелектуального продукту, але потребують досить великих витрат суспільства на своє утримання. Такі витрати необхідні, тому що забезпечують розвиток суспільства шляхом виховання майбутнього працездатного покоління, тобто тієї спільноти громадян, яка гарантуватиме подальшу життєдіяльність та розвиток суспільства. Таким чином, для збереження принципу соціальної справедливості необхідно створювати в суспільстві умови для поширення можливостей розвитку здібностей усіх громадян та вибору такої трудової діяльності, яка збігатиметься з цими здібностями. Мається на увазі функціонування системи професійної підготовки кадрів,

створення можливостей для здобуття освіти, а також умов для використання набутих знань.

Друга спільнота людей, що не створює матеріальних цінностей для суспільства, але споживає їх, — це люди, які одержують пенсію, чи ті, що закінчили свою трудову діяльність з різних об'єктивних обставин. При розподілі матеріальних ресурсів серед цих індивідів принцип збігу трудового внеску з тими благами, що він одержує, може використовуватись досить об'єктивно, адже йдеться про завершений внесок у розвиток суспільства. В цьому разі принцип соціальної справедливості лягає в основу розрахунку між суспільством та індивідом за його багаторічну трудову діяльність, яка забезпечувала життєдіяльність суспільства і стала істотним внеском у його розвиток.

Третя спільнота людей, яка має доступ до розподілу матеріальних ресурсів і при цьому своєю життєдіяльністю не бере участі у створенні цих ресурсів, — це індивіди, які через свої фізичні та психічні обмеження не можуть займатися трудовою діяльністю. Однак, незважаючи на це, суспільство повинно створювати умови для утримання цих людей, тому що принцип справедливості передбачає гуманне ставлення членів суспільства одне до одного, що забезпечує підтримку слабших сильнішими його громадянами. Тільки такі дії членів суспільства можуть забезпечити встановлення балансу інтересів та створення соціального порядку.

Крім того, існує ще один важливий елемент, який необхідно брати до уваги при створенні концепції соціальної політики. Це можливість суспільства адаптуватися до таких заходів, які держава передбачає реалізувати в соціальній сфері. Врахування адаптаційних можливостей найбільше значення має для транзитивного суспільства, яке, як правило, перебуває у кризовому становищі.

При відпрацюванні концепції соціальної політики держави необхідно мати на увазі не лише спільні характеристики адаптаційного процесу, а й можливі розбіжності з урахуванням можливостей особистості. При цьому слід звернути особливу увагу на наявність у суспільстві дезадаптаційних форм поведінки індивідів, які супроводжуються так званою протестною поведінкою, що свідчить про те, що індивід

не бажає сприймати нові умови соціального середовища, які можуть мати не тільки соціальний, а й економічний та політичний характер.

В основу концепції соціальної політики держави, крім принципу справедливості, необхідно покласти *принцип встановлення пріоритетів*. Соціальні пріоритети — це соціальні завдання, які визнаються суспільством на певному етапі його розвитку як найбільш значущі, нагальні і невідкладні. Особливу вагу такий принцип має в суспільстві, що перебуває у кризовому становищі. За наявності економічної, політичної кризи, кризи влади в суспільстві виникає ситуація обмеженості матеріальних ресурсів, що значно зменшує можливості повного використання принципу справедливості при розподілі цих ресурсів.

Як результат, у такому суспільстві порушуються встановлені критерії розподілу ресурсів, а це значить, що в першу чергу страждають ті верстви населення, які мають обмежений доступ до засобів виробництва, матеріальних благ, які створені в суспільстві владними структурами. В умовах такої обмеженості раціональнішим є використання принципу встановлення пріоритетів. У цьому разі перед державою стоїть завдання: створити таку концепцію соціальної політики, яка б забезпечила підтримку слабших та зберігання перспективно-цінних для суспільства груп людей.

Таким чином, використання при створенні концепції соціальної політики принципу встановлення пріоритетів як домінуючого характерно для суспільства, що перебуває у кризовому становищі, і це є гарантією його збереження. Нині в Україні серед соціальних пріоритетів: зайнятість населення, зменшення безробіття й бідності, соціальний захист деяких категорій громадян.

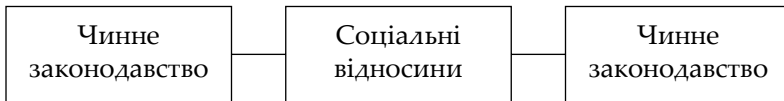
Процес створення концепції соціальної політики має кілька етапів: аналіз ситуації, що існує в суспільстві на даний час; виявлення і формування соціальних проблем; визначення рівня розбіжності між ідеальною моделлю соціальної держави й існуючою соціальною моделлю; визначення стратегії дій, які зможуть цю розбіжність змінити.

Основою стратегії соціальної політики в Україні є досягнення таких цілей: забезпечення зростання реальних прибутків населення, створення нових робочих місць, визначення за-

ходів, спрямованих на соціальний захист населення. Одним з найважливіших моментів для реалізації стратегії є з'ясування можливості раціонального застосування існуючих людських ресурсів, адже збалансованість відносин у самому суспільстві — це невід'ємна частина соціального порядку. З цією метою необхідно: провести ретельний аналіз кількості та стану працездатного населення; визначити співвідношення працездатного та непрацездатного населення; розрахувати можливості утримання непрацездатного населення працездатною частиною суспільства; зробити економічний розрахунок співвідношення рівня заробітної плати до відрахувань з неї на утримання непрацездатних верств населення.

Отримані дані дадуть змогу забезпечити врегулювання чинного законодавства відповідно до критеріїв існуючих у суспільстві соціальних відносин.

У зв'язку з цим необхідно чітко уявляти співвідношення чинного законодавства з існуючими суспільними відносинами в соціальній сфері.

Тільки такий взаємний вплив законодавства на відносини і, навпаки, соціальних відносин на законодавство, може забезпечити рух суспільства вперед. Прикладом такого взаємного зв'язку є ті процеси, які сьогодні відбуваються в Україні.

Демографічна ситуація в Україні свідчить про те, що вже кілька років народжуваність у країні нижча, ніж смертність. Населення України старіє. Ті умови, в яких зростає молоде покоління, потребують істотних змін, у протилежному разі країна відчує значне падіння рівня свого інтелектуального потенціалу. Причин кілька: старіння населення; відтік працездатних освічених громадян із країни; проблеми економічного характеру у молодих людей із здобуттям вищої освіти; інвалідизація дітей внаслідок важкого економічного стану сімей, подальша їх неспроможність повноцінно здобувати освіту.

У зв'язку з цим необхідно відпрацювати одну зі стратегічних ідей соціальної політики держави — це створення рівних можливостей для молоді у здобутті якісної освіти, примно-

ження інтелектуального потенціалу суспільства. Стосовно тактики реалізації цих намірів потрібно якомога скоріше провести реформування вищої освіти, внаслідок якого надати можливість громадянам здобувати її незалежно від матеріального стану.

Наявність правової бази є основою успішного процесу формування та реалізації соціальної політики держави. Мається на увазі правове регулювання дій держави та суспільства у сфері соціальної політики.

Рівні регулювання залежать від масштабів прийнятих соціальних програм, об'єктів, на які ці програми спрямовані, та суб'єктів — виконавців цих програм.

Під загальнодержавне правове регулювання підпадають процеси, які забезпечують соціальний захист і соціальну підтримку громадян на території всієї держави.

Таким чином, передбачається два рівні правового регулювання у сфері соціальної політики: 1) прийняття на державному рівні законодавчих та інших нормативних актів, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку з наявністю соціальної проблеми, розв'язати яку можна лише на державному рівні (закони, укази, постанови); 2) прийняття нормативних актів та соціальних програм на рівні органів місцевого самоврядування, які регулюють відносини, що пов'язані з наявністю місцевих соціальних проблем, розв'язати які можна на місцевому рівні (рішення сесій, виконкомів).

Слід зазначити, що діяльність органів місцевого самоврядування регулюється Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні», який надає діям цих органів характеру державного регулювання.

Механізми дії соціальної політики являють собою підтримку державою та іншими соціальними інститутами шляхом використання суспільних коштів певних категорій населення, а також окремих необхідних для суспільства установ, структур, які теж не можуть самі заробляти собі гроші на існування. Таку саму природу і такий самий характер мають механізми використання суспільних коштів на створення й підтримку систем освіти, охорони здоров'я, культури, на забезпечення житлом громадян, систем, неспроможних самотійно вирішити це завдання. Створення, забезпечення нор-

мального функціонування й розвитку цієї інфраструктури є завданням соціальної політики і також являє собою прояв піклування суспільства та його інститутів про своїх членів — надання допомоги у забезпеченні таких життєвих потреб, як здобуття освіти, отримання медичної допомоги, культурних благ через використання у цих цілях матеріального, фінансово-економічного потенціалу, що акумульований суспільством або окремими його структурами.

Серед механізмів соціальної політики розрізняють соціальний захист, соціальну допомогу та соціальну підтримку.

Соціальний захист — це система заходів, спрямованих на ліквідацію перешкод до реалізації громадянами своїх соціальних прав. Особливістю соціальних прав людини є те, що ці права вона одержує при народженні, тому сам факт народження людини покладає на державу обов'язки зі створення умов для реалізації своїх соціальних прав. Згідно з Загальною Декларацією прав людини, що проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 р., до соціальних належать права на труд, освіту, охорону здоров'я, забезпечення у старості та при втраті працездатності, їжу, житло, тобто на все те, що забезпечує гідний рівень життя кожної людини та суспільства в цілому.

Принципом, на підставі якого держава починає діяти відносно забезпечення соціального захисту громадянина, є наявність конкретного соціального статусу. Окремими елементами соціального статусу є вік, стан здоров'я, належність до конкретної соціальної групи. Так дитина, яка досягла шкільного віку, повинна мати можливість навчатися у школі, людині при досягненні пенсійного віку має бути нарахована пенсія, при захворюванні вона повинна мати можливість лікуватися в лікарні та ін. При цьому державні механізми з забезпечення соціального захисту існують стосовно конкретної людини незалежно від її майнового стану та матеріальної забезпеченості. Що стосується врахування рівня матеріальної забезпеченості, то цей принцип діє при наданні соціальної допомоги. Основна мета організації соціальної допомоги з боку держави — це підтримання у суспільстві необхідної якості життя, наявність якої не дасть змоги громадянину чи сім'ї увійти до складу малозабезпечених верств населення.

Соціальна допомога — система заходів, що передбачають створення умов для реалізації законів, соціальних програм та забезпечення роботи мережі соціальних закладів, дії яких спрямовані на збереження соціального статусу громадян, які через різні обставини мають соціальні негаразди. Соціальна допомога спрямована на збереження якості їх життя. Якість життя залежить від економічного стану суспільства, управлінської спроможності держави та особистої відповідальності людини за своє буття.

Під спеціальними умовами мається на увазі створення служб, структур, закладів соціального захисту, підготовка фахівців з конкретних питань, створення механізмів надання різних видів державної допомоги.

Для соціальної допомоги характерний динамізм у законодавчій базі та необхідність відстежувати стан громадян для оперативного прийняття рішення про розміри та види допомоги.

Принцип надання соціальної допомоги полягає в тому, що при прийнятті рішення враховується не лише соціальний статус, а перш за все матеріальний стан людей — членів однієї сім'ї чи людини, якщо вона мешкає одна. Якщо одержувач пенсії чи працевдатна людина через різні обставини знизили свій рівень життя, питання про надання допомоги розглядається індивідуально, згідно з чинним законодавством, тобто допомога має адресний характер.

Соціальна підтримка — це діяльність органів місцевого самоврядування, громадських фондів та організацій, яка спрямована на конкретну людину чи групу людей, що потребують невідкладної соціальної допомоги. Інститут соціальної підтримки як складова соціальної політики — дуже важливий її напрям з точки зору розвитку демократичних процесів у суспільстві, побудови громадянського суспільства, виховання соціальної відповідальності громадян. Все це закладено в особливостях об'єктно-суб'єктних відносин.

Об'єктом соціальної підтримки може бути громадянин, який з точки зору свого соціального чи матеріального стану вже став об'єктом соціальних зусиль суспільства, але спрямовані на нього в цьому зв'язку дії все одно не вирішують існуючих індивідуально у нього соціальних проблем.

Суб'єктами соціальної підтримки можуть бути не тільки державні соціальні структури і не стільки вони, а перш за все органи місцевого самоврядування, громадські організації та фонди. Діяльність цих організацій регулюється як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях.

Особливістю роботи цих структур є те, що, будучи неурядовим сектором, ці організації виражають інтереси громадян у питаннях соціальної політики перед державою та сприяють процесу реалізації соціального законодавства та соціальних програм безпосередньо в суспільстві

Принципом діяльності суб'єктів соціальної підтримки є, по-перше, адресність цих дій незалежно від соціального статусу об'єкта, по-друге, їх публічність як метод створення громадської думки та виховання людини.

Об'єктно-суб'єктні відносини інституту соціальної підтримки мають велике значення для держави, особливо при формуванні концепції та стратегії соціальної політики. Ці відносини є джерелом первинної інформації про соціальний стан суспільства, з одного боку, та середовищем для випробовування концептуальних ідей соціальної політики держави — з іншого.

Функціонування соціальної політики у будь-якому разі, у всіх її аспектах, стосовно будь-якої категорії громадян означає здійснення їх соціального захисту. Неправильно розуміти соціальний захист як явище, що стосується лише найменш забезпечених категорій населення і складається по суті з матеріальної підтримки. Насправді, соціального захисту, тобто використання суспільного потенціалу, сил, коштів, які має суспільство та його інститути, потребують (тільки за іншими аспектами життєдіяльності) і цілком забезпечені громадяни (наприклад, у разі хвороби звернутися за допомогою). Потребують соціального захисту навіть більш-менш багаті, зокрема підприємці, яким потрібен захист і від чиновників, і від недобросовісних партнерів і навіть пряма допомога, підтримка управлінсько-владних структур у розвитку бізнесу, що також є частиною соціального захисту. Врешті-решт усі громадяни потерпають від забруднення довкілля і також потребують соціальної допомоги.

Всі прояви соціального захисту, допомоги та підтримки являють собою реалізацію певних аспектів соціальної політики. Такими аспектами можуть бути: а) планування, благоустрій населених пунктів; б) забезпечення населення послугами зв'язку, інформації та транспорту; в) забезпечення екологічної безпеки населення; г) сприяння функціонуванню торговельного і побутового обслуговування населення; д) сприяння охорони громадського порядку.

В усіх названих аспектах проявляється захист населення, який відображає його соціальну сутність.

Для існування інститутів соціального захисту, соціальної допомоги та соціальної підтримки необхідне використання всього потенціалу суспільства, в першу чергу фінансово-економічного потенціалу. Наочно ця модель соціальної взаємодії втілюється державою та іншими інститутами суспільства, зокрема, як ми зазначали, муніципальними органами, які використовують частину своїх коштів, у тому числі накопичених податковою системою, що стягує податки з тих, хто має достатні доходи, для підтримки людей, які через об'єктивні причини не мають засобів до існування.

Що стосується тих потреб, які люди можуть задовольнити самостійно, то роль соціальної політики полягає лише в тому, щоб створювати належні умови, які дали б змогу людям вирішувати свої проблеми. Зрозуміло, що основна маса людей, здорових і працездатних, повинна сама заробляти належним для суспільства способом кошти для забезпечення своїх життєвих потреб, а не розраховувати на проведення соціальної політики. Допомога з боку суспільства може проявлятися лише у наданні їм роботи, що і є завданням соціальної політики. Взагалі, багато явищ і процесів, пов'язаних з вирішенням завдань цього кола, функціонують за межами дії соціальної політики, бо вона не прямо впливає на них, створюючи, наприклад, для них кращі умови. Все ж самі по собі ці явища і процеси існують і розвиваються під дією власних ринкових механізмів. Так, насичення ринку товарами безумовно має істотне значення для задоволення життєвих потреб людей і відтворення соціального життя. Однак здійснюється це за власними, в тому числі й економічними, суспільними законами. Соціальна політи-

ка не прямо впливає на цей процес, створюючи сприятливі умови для розвитку певних процесів.

Візьмемо інший приклад — проблему заробітної плати. Її величина — важливий чинник й показник добробуту більшості населення, але будь-яка динаміка її змін здійснюється не під впливом соціальної політики, а є частиною розвитку виробничо-економічних процесів. Величина заробітку являє собою відшкодування за витрачену робітником працю й залежить виключно від чинників виробництва та взаємовідносин між робітником і роботодавцем. Її величина не може бути справою соціальної політики, на відміну від різного роду соціальної допомоги, яка встановлюється і збільшується саме заходами соціальної політики, здійснюючи допомогу людині за рахунок суспільних коштів, що їх акумулює держава.

Важливо зрозуміти, що і зарплата і соціальна допомога, як джерело засобів до існування, являють собою необхідні чинники забезпечення соціального життя людей, задовольняючи їх життєві потреби. Але природа цих джерел різна. В першому випадку людина отримує ці кошти в обмін на затрачену нею працю і створені у процесі цієї праці цінності, і здійснюється це за звичними законами ринку. У другому випадку кошти надаються людям як безплатна допомога з боку суспільства, окремого його інституту (держави, профспілки, благодійної організації, фонду тощо) або малої суспільної структури (трудового колективу, родової спільності, релігійної організації тощо) з тих ресурсів, які має певна структура.

Але не можна сказати, що соціальна політика взагалі не має відношення до вирішення питань, пов'язаних із заробітною платою. Вона може і повинна здійснювати певний регулюючий вплив на ці проблеми, встановлюючи мінімальні розміри заробітної плати, забезпечуючи порядок, який виключає затримки з її виплатою, виправляючи непрямыми методами соціально невиправдані розриви у розмірі доходів між високо- і низькооплачуваними робітниками. При визначенні відмінності між оплатою праці і соціальною допомогою малося на увазі, що самі виплати і встановлення їх розмірів за межами мінімуму здійснюються не в руслі соціальної політики, а, як зазначалося, на основі ринкових механізмів.

Враховуючи ці особливості, можна визначити такі риси соціальної політики в період переходу до ринкових відносин.

1. Головна увага приділяється підвищенню життєвого рівня населення, зростанню його доходів (зважаючи на те, що в останні роки спостерігалось його зниження), скороченню масштабів бідності, створенню умов для зростання життєвого рівня людей. Це нагальне завдання і його необхідно вирішити в найкоротший термін, без нього неможливо розв'язати інші проблеми, бо значна кількість населення втратила соціальний оптимізм, перспективи власної діяльності і навіть життя. Щоб забезпечити стабілізацію життєвого рівня і створення умов для його підвищення, необхідно, по-перше, стимулювати активну працездатну частину суспільства високоефективною працею в усіх сферах суспільства (виробництво чи підприємництво); по-друге, змінити соціально-психологічні орієнтири щодо суб'єктів забезпечення — від патерналістських до партнерських, маючи на увазі, що працездатна людина повинна не чекати благодійності від держави, а самостійно, своєю працею забезпечити добробут сім'ї. Що стосується соціальної підтримки та допомоги, то тут нагальною є проблема адресності підтримки.

2. Важливою рисою соціальної політики є забезпечення соціальних гарантій у сфері доходів населення, тобто гарантування громадянам мінімального доходу, а також медичного і соціального обслуговування, допомоги в разі хвороби, інвалідності тощо, також гарантії здобуття освіти і культурного розвитку.

3. Особливим завданням перехідного періоду є стримування безробіття, пом'якшення його важких соціальних наслідків. Для цього зусилля суспільства мають бути спрямовані на розвиток усіх сфер, перш за все виробничих.

4. Крім того, особливим напрямом соціальної політики є розвиток галузей господарства, безпосередньо зайнятих наданням населенню послуг соціального характеру, тобто охорони здоров'я, освіти, культури.

5. Зважаючи на те, що перехідний період до функціонування повноцінних ринкових відносин є особливим станом накопичення багатства, окремі категорії людей ідуть заради цієї мети на будь-які підступні дії, в тому числі й економічні,

порушуючи принцип раціонального використання природних ресурсів, у результаті чого можуть статися невідворотні негативні наслідки для здоров'я людини. Тому принцип раціонального використання природних ресурсів і створення умов для екологічної безпеки населення є особливим завданням соціальної політики, адже посилення охорони довкілля створює комплекс гідних людини умов життя, забезпечує реальні гарантії прав людини на здорове середовище.

Перелік рис, особливостей формування соціальної політики на етапі переходу до ринкових відносин дає уявлення про деяку різноманітність її завдань і напрямів. Безперечно, тільки перший напрям за змістом завжди був, є і буде основним змістом соціальної політики. Інші ж, поки не повною мірою діють ринкові механізми, ще довго будуть об'єктами соціальної політики поряд з соціальною інфраструктурою, закладами освіти, охорони здоров'я тощо.

Особливо важливим моментом у цей період є підтримка малого і середнього підприємництва, яке у подальшому без усіляких організуючих і спрямовуючих зусиль держави саме зможе краще, ніж держава, задовольняти потреби населення у товарах і послугах, необхідних для його життєдіяльності.

§ 5. Соціальні індикатори та їх використання у процесі формування соціальної політики і соціальної держави

У процесі проведення аналізу ситуації в суспільстві виникає можливість і необхідність формулювання своєрідних індикаторів, орієнтування на які дає можливість чіткіше і якісно формувати соціальну політику конкретного регіону, визначати її основні стратегічні напрями.

До таких індикаторів належать: фізичний стан і якість життя населення працездатного віку; демографічне співвідношення працюючого і непрацюючого населення; можливості (індекс) працюючої частини населення утримувати непрацюючу частину населення; рівень середньої зарплати в регіоні (з розподілом по районах і професіях); рівень латентного безробіття (у цілому і з розподілом по районах); співвідно-

шення прожиткового мінімуму, встановленого де-юре і де-факто (чим більше різниця між ними, тим нижче якість життя); рівень бідності (відсоток належності населення до різних рівнів бідності — абсолютна, відносна, потенційна).

Соціальні індикатори визначають стан суспільства, вони є найважливішим орієнтиром при формуванні соціальної політики і визначенні її основних стратегічних напрямів.

Одержання даних, орієнтованих на названі індикатори, та їх подальший аналіз дасть змогу спрогнозувати розвиток соціально-політичної ситуації в регіоні з урахуванням фактора часу, тобто скласти короткостроковий, середньостроковий, довгостроковий прогнози розвитку соціально-політичної ситуації. Це дасть можливість виробити і розпочати необхідні заходи в соціально-економічній сфері, щоб не допустити зростання соціальної напруженості і політичної нестабільності в соціумі.

Стан соціальної напруженості в суспільстві є важливою характеристикою ситуації з погляду визначення перспектив у розвитку соціальних відносин, ступеня можливості виникнення соціальних конфліктів.

Велика проблема сьогодення — це низький рівень життя наших громадян.

Не випадково Президент України в своєму зверненні до Верховної Ради на перше місце поставив досягнення мети — забезпечити зростання реальних доходів населення, бо тільки це дає можливість повною мірою захистити громадянина.

Що стосується тактики досягнення цієї мети, то необхідно, використовуючи соціальні індикатори, виробити конкретні напрями в управлінні соціальною сферою. Для реалізації цієї роботи слід створити механізми виходу на проблему, проаналізувати існуючий стан та сформулювати пропозиції, які допоможуть цю проблему вирішити.

Перше, що треба зробити, це забезпечити раціональне використання існуючих людських ресурсів. Для цього, як зазначалося, необхідно провести ретельний аналіз кількості та стану працездатного населення, щоб з'ясувати дійсне становище працездатної людини в суспільстві, визначити співвідношення працездатного та непрацездатного населення, провести розрахунок можливостей утримання непрацездатного насе-

лення тією частиною суспільства, що працює, та економічний розрахунок співвідношення рівня заробітної плати і відрахувань з неї на утримання непрацевдатного населення.

Для якісного проведення цих заходів необхідно скласти пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства.

Це треба зробити на рівні регіонів, враховуючи той факт, що кілька останніх років законодавство, яке спрямоване на соціальний захист громадян через надання їм пільг, не підтримується необхідними коштами. Склалася ситуація, коли держава неспроможна забезпечити виконання існуючих законів, необхідно переглянути всі існуючі пільги, скасувати ті з них, що роками не забезпечуються фінансуванням, запропонувати механізми адресної матеріальної допомоги, які підтримуватимуть дійсно матеріально незабезпечених людей.

Важливим механізмом формування соціальної політики є визначення заходів щодо підвищення якості прийнятих управлінських рішень, забезпечення реалізації законодавства України високим рівнем організації роботи владних структур та служб.

Для забезпечення цього напряму треба використати науково-аналітичний підхід до прийняття управлінських рішень, скласти схеми скорочення бюрократичних механізмів, які забезпечують реалізацію прийнятих рішень, подбати про технічне забезпечення всіх виконавчих органів (електронна пошта, факсимільний зв'язок, комп'ютерне обладнання).

Дуже важливий напрям соціальних зусиль — це ліквідація корумпованості у всіх сферах управління. Для досягнення цієї мети на перше місце необхідно поставити принцип ретельного добору управлінських кадрів з урахуванням їх професійних якостей та освітньої підготовки, змінити механізми атестації та переатестації (незалежні експерти, аналіз виробленого фахівцем та ін.), створити схеми економічної зацікавленості під час виконання конкретних функцій.

При формуванні напрямів соціальної політики дуже важливо вирішити питання розміщення соціальних пріоритетів.

У зв'язку з цим першочерговим об'єктом державних зусиль має стати людина, яка працює, створює конкретні матеріальні блага і за рахунок якої в суспільстві утримують-

ся всі непрацюючі верстви населення: діти, студенти, інваліди, пенсіонери.

Якщо мати на увазі той факт, що в нашому суспільстві на одного працездатного громадянина припадає один непрацюючий, то треба зробити все необхідне, щоб соціально захистити працездатну людину і створити для неї всі умови.

Велике значення при формуванні соціальної політики має якість соціальної роботи. Ця робота складається не тільки з механічних дій з нарахування пенсій та надання побутових послуг громадянам, вона, крім того, зобов'язує кожного фахівця володіти такими знаннями та досвідом, які змогли б забезпечити виховання населення та поширення серед людей необхідних соціальних знань. Потрібні серйозні зусилля, спрямовані на формування нової громадської психології. В основі цієї психології має бути соціальна відповідальність за себе, свої дії та своїх непрацездатних членів сім'ї. Треба допомогти громадянам відійти від патерналістських настроїв, які ще наявні у соціальних відносинах.

У статті 1 Конституції Україна визначила себе незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, що є новим станом розвитку її державності, сутність якої полягає і в проведенні сильної соціальної політики в інтересах більшості громадян. Соціалізація держави веде до того, що набуває сили нова концепція, згідно з якою програмною метою соціальної держави стало забезпечення гідних умов життя і благополуччя всіх громадян. Держава зобов'язана забезпечити умови для розвитку й саморозвитку людини. Але не тільки держава повинна відповідати перед громадянином за його рівень життя, а й громадянин на основі гарантованої свободи й відносин власності має відповідати за своє матеріальне забезпечення. При цьому правова соціальна держава за допомогою багатьох важелів впливає на економіку з метою виконання своїх соціальних функцій: оподаткування, кредитів, інвестицій, антимонопольного законодавства, фінансування соціальних програм, забезпечуючи тим самим високий рівень соціальної ринкової економіки, спрямованої на підвищення рівня та якості життя всіх громадян.

Формування соціальної держави — складний і тривалий процес. Його початком має бути насамперед формування

ринкових соціальних інститутів. Їх регуляційні функції ще не склалися або редуковані. Ринкові механізми прищеплюються повільно. Тому соціальна держава перехідного типу являє собою суспільство змішаного типу (транзитивне суспільство). Приватна власність на засоби виробництва і пріоритет держави у регулюванні економічних процесів, що виражається у соціально орієнтованій системі перерозподілу виробничого продукту, визначають основи змішаного або відкритого суспільства.

Передумовою побудови такого суспільства є потреба українського суспільства у соціально орієнтованому ринку. Одним з підходів просування держави до ринку є інституційний. В нинішніх умовах в Україні існують публічні та квазіпублічні інститути, які перебувають на межі таких соціальних інститутів, як економіка й політика, а також у їх складі. Публічні інститути забезпечують задоволення тих суспільних потреб, ігнорування яких загрожувало б життєздатності суспільства. Це певні саморегулятори суспільства, які може сформулювати лише держава. До виключно державної сфери належить побудова таких публічних інститутів: системи власності, правової системи і системи здорового фінансового обігу. Крім того, держава повинна створювати правоохоронні установи для боротьби з корупцією, монополізацією й системою соціального страхування. Квазіпублічні інститути схожі на публічні, але лише за формою. Вони теж забезпечують задоволення суспільних потреб, доступні широким масам, але вони не ставлять за мету захист суспільства зсередини, тому вони можуть бути як державними, так і приватними. Це кредитно-банківські заклади, спеціалізована реклама, інші інформаційні послуги. До речі, у країнах сформованого капіталізму квазіпублічні інститути, багатоманітністю яких якраз і визначається сталість суспільства, можуть бути розвинуті як державним, так і публічним сектором. Однак в Україні в ситуації швидкого переходу (навіть стрибка) до ринку вони повинні створюватися переважно державою. Ці інститути дають змогу покупцям і продавцям знаходити одне одного, і держава, впливаючи на їх розвиток, надає допомогу у відкритті ринку за всіма напрямками. Наприклад, держава може вирішити проблему зайнятості через

функціонування інституту трудового посередництва як такого, що створює ринок праці.

В соціально орієнтованому суспільстві державне кураторство економічними структурами неминуче. Проте державне кураторство не означає простого насадження державою ринкових утворень. Цей процес, щоб не бути суперечливим, має підлягати сфері соціальної політики, в межах дії якої функціонують різні форми забезпечення ринку праці : некомерційні (державні і громадські), установами якої є служби зайнятості, і комерційні (приватні) — кадрові агенції з добору персоналу. Наприклад, державною службою зайнятості в межах боротьби з безробіттям розробляються заходи, які можуть бути зведені до трьох типів дій з боку держави: 1) створення робочих місць; 2) трудове забезпечення через служби зайнятості на вакантні місця в умовах постійної реорганізації підприємств і установ; 3) забезпечення певного рівня свободи економічної поведінки населення. І якщо перший і третій типи більшою мірою вимагають розвитку багатосекторного господарства і розробки нормативно-правової бази, пристосованої до ринку, то другий — спроба формування державою ринкового квазі-публічного інституту трудового посередництва.

За умов ринку державний посередник менш ефективний, до державних служб зайнятості звертається невелика кількість населення та й обслуговування в них не дуже дієве, інформація у них неповна і поновлюється вона не оперативно, оскільки роботодавці зазвичай набирають персонал не за рахунок державної організації. Приватні ж фірми гнучкіші до кон'юнктури, що швидко змінюється, сприйнятливіші до коливань ринку, оскільки будуються на комерційній основі. Однак вони не можуть істотно вплинути на зайнятість у цілому, тому що охоплюють лише вузькі його сегменти, по-перше, а по-друге, до послуг приватних агентів звертається не так уже й багато громадян. Основним способом працевлаштування залишається неінституційний — через родичів, друзів, знайомих.

Проте це явище тимчасове. З просуванням і розширенням сфер впливу приватних посередників розвиток квазі-публічного інституту трудового посередництва визначатиметься приватними формами. Цьому сприятиме активна інформаційна підтримка з боку держави — сприяння прове-

денню комплексних, масштабних, маркетингових досліджень ринку праці з проблем загальноукраїнського значення, які приватні агенції охопити не зможуть. Для цього необхідно реалізувати такі заходи: 1) визначення міграційного потенціалу, районованих припливів і відпливів робочої сили; 2) моніторинг за рухом сезонної робочої сили; 3) можливості застосування праці безробітних, що потрапили в структурне безробіття і згодні на переїзд; 4) прогнозування динаміки структурного безробіття; 5) спостереження за розвитком гнучких форм зайнятості як таких, що найбільше відповідають природі ринку.

Загальна стратегія соціально орієнтованої держави може бути сформульована як створення правових і організаційних передумов для забезпечення найважливіших потреб членів суспільства.

Соціальні технології

§ 1. Специфіка соціальних технологій: поняття, призначення та принципи

Соціальне управління (управління соціальними процесами) є не що інше, як управління діяльністю людей, адже соціальні процеси і явища — суть продукт взаємодії людей. Оптимальне управління соціальними процесами, явищами, відносинами припускає завчасне передбачення й прогнозування перспективних проблем для того, щоб кожне соціальне явище спрямувати в необхідне русло. Для цього необхідно знати, як ми вже зазначали в попередній главі, по-перше, сутність різних типів і видів соціальних процесів, причини їх зародження й функціонування, по-друге, яким чином ці соціальні явища, процеси, відносини спрямувати в необхідне русло. Поєднання цих двох проблем має важливе значення, адже чим краще знаєш сутність соціальних проблем, тим точніше можна розробити шляхи їх перетворення.

Ефективне управління неможливе без спеціальних засобів, які дозволяли б оперативно ставити діагноз, приймати рішення і корегувати поведінку соціального об'єкта. Такі засоби мають назву «соціальна технологія» — це щось на зразок нау-хау, що буквально означає «знаю як».

Відомо, що технологія — це сукупність засобів організації і впорядкування доцільної практичної діяльності відповідно до мети й логіки процесу перетворення певного об'єкта. Під соціальною технологією розуміють раціональний спосіб соціальної дії з перетворення соціальної системи з одного якісного стану на інший для досягнення соціального результату, під яким розуміють алгоритм, процедуру здійснення дій у різних сферах соціальної практики. Це сукупність методів, прийомів, засобів організації людської діяльності з впливу на соціальні процеси й системи. Це система відтворення розвит-

ку, оптимального використання соціального потенціалу особистості або соціальної групи, відносин між людьми, а також результатів їх діяльності.

Идеться, по-перше, про певну сукупність методів зміни стану і якостей соціальних об'єктів у якомусь певному напрямі, по-друге, про певний спосіб здійснення людської діяльності щодо досягнення суспільно значущих цілей. Таким чином, у першому випадку технології забезпечують перехід від нестабільності до стабільності, тобто виводять певну соціальну систему на новий якісний рівень, водночас надаючи їй динамізму; у другому випадку (і так технологія застосовується частіше) зміст технології становить розподіл діяльності на процедури й операції з її наступним регулювання.

Соціальна технологія являє собою своєрідну «соціальну інженерію», яка допомагає осмислити і скоригувати повсякденне соціальне життя, соціальну практику. Тому вона включає як теоретичні, так і емпіричні інструментальні технології вивчення масової поведінки людей у різних сферах соціального життя, методи й засоби (прийоми) практичного впливу на функціонування соціальних інститутів, соціальних груп і спільнот, соціальні структури й процеси.

Розробка соціальних технологій зумовлена необхідністю вивчення нової соціальної практики, в якій з'явилися зовсім нові для українського суспільства сфери суспільного життя — вільне підприємництво, широке і повсюдне поширення маркетингових технологій, швидке і суперечливе зростання віртуальних комунікацій у соціальних зв'язках, домінування засобів масової комунікації у формуванні стандартів і образів повсякденного соціального життя і свідомості людей. Всі ці процеси і явища, які безповоротно змінили наше життя, потребують адекватного дослідницького інструментарію, оновлення всього арсеналу соціологічних методів і процедур.

Щоб успішно рухатися шляхом створення соціальних технологій, необхідно вирішити теоретичну проблему онтологічного обґрунтування соціальних технологій. В основі будь-якої соціальної технології лежить один або кілька соціальних процесів. Скажімо, технологія виховання особистості основана на процесах соціалізації й саморегулювання людини, її взаємодії з мікросоціальним середовищем. Без розуміння

цих процесів, їх внутрішньої міри, ритму і темпу ризиковано розпочинати виховання. Доведеться повніше розробити теорію соціальних процесів, а для цього необхідно:

1) критично оцінити відомий дослідний набір соціальних процесів з точки зору його достатності й адекватності тому, що відбувається в реальному житті. Невивченими залишаються процеси соціального виживання, адаптації й самоутвердження, соціальної конвергенції і дивергенції, соціальних інновацій і конфліктів, соціального порівняння й обліку, деградації і селекції. На особливу увагу заслуговують перехідні процеси, скажімо, з одного якісного стану в інший. Встановлено таку закономірність: якщо будь-яка соціальна система не має внутрішнього механізму нейтралізації, відхилення гірших ознак чи елементів, вона неминуче почне деградувати до рівня цих ознак, елементів, і прикладів цього з життя нашого суспільства більш ніж достатньо. Не відбувається внаслідок корупції природний процес соціальної селекції (коли гірші рівняються на кращих).

Не розвивається достатньою мірою процес дивергенції, тобто рух до різноманіття форм життя. Єдине наше досягнення в цьому останнім часом це визначення негативного процесу надмірної диференціації і поляризації, який уже в зародку має основи насильницького перерозподілу власності;

2) звільнитися від інерції суб'єктивістсько-волюнтаристських настанов на соціальні процеси, які, мовляв, готові йти за будь-якою керівною постановою або законодавчим приписом і можуть спокійно, безболісно перенести втручання будь-якого характеру. Суспільство — це жива система. І якщо бездумно прискорювати одні процеси, уповільнювати другі, призупиняти треті, то воно може перетворитися на конгломерат різних елементів і структур, втративши іманентний, органічний зв'язок одних з одними і об'єднаних, зчеплених зовнішніми, адміністративними, правовими зв'язками. За допомогою соціальних технологій можна «оживити» соціальну систему, повернути її до самовідновлення як саморегульованого організму. Необхідно лише ретельно проаналізувати і вміти відрізнити передумови соціального процесу від його змісту, природну логіку переростання першого в друге, його поліфонічність й варіативність;

3) все ще залишається підміна реальних процесів їх організаційною формою, коли про зміст процесу ми міркуємо за формою його організації, хоч ця форма може лише частково відображати зміст, а нерідко й у спотвореному вигляді.

Соціальні технології повною мірою зробили соціологічну науку виробничою силою. Соціологія, розробляючи сферу широкої соціальної практики, пройшла шлях діагностичного аналізу і через моделювання суті явищ, що вивчаються безпосередньо підійшла до розв'язання прогностичних завдань. Однак в умовах недостатньої розробки соціальних технологій щодо спрямовуючого впливу на розвиток суспільних процесів управління розвитком соціальних процесів є проблематичним. Проблематичність виникає тому, що явища, які прогноуються, виступають вихідними, як детермінантами причинно-наслідкових зв'язків сукупності різнопорядкових процесів (економічних, соціальних, психологічних, правових), але саме тому і з причини заданого різноманіття втрачають свою однозначність. Визначеність з'являється там, де в різнорівневій за своєю природою динаміці створюється системне начало, що домінантно створює біля себе інші сутнісні сили, явища, які до того ще не управлялися. В цьому головне призначення соціальних технологій.

Аналізуючи соціальні технології, необхідно також відповісти на запитання — а для чого вони потрібні? Їх потрібність пов'язана з тим, що і людина, і будь-які групи і спільноти, а також людство в цілому постійно опиняються у проблемних ситуаціях, які потребують нестандартних рішень.

Виходячи з цього, по-перше, необхідно вміти розпізнати проблему, дослідивши її певними, конкретними методами, за допомогою яких можна вчасно і правильно поставити проблему. Адже вірно поставити проблему означає наполовину вирішити її. Є таке спостереження: з усього того, що людина сприймає як соціальні життєві (екзистенціальні) проблеми, половина — уявні (вигадані, удавані) проблеми, чверть — у принципі не розв'язувані, невирішувані, 15% — поставлені несвоєчасно (або дуже пізно, або дуже рано), і тільки 10% можна прийняти як дійсні проблеми. Отже, кожного разу важливо розібратися в ієрархічності проблем, уміти виділити головну і стартову проблему.

До числа методів правильної постановки соціальних проблем можна віднести методи функціональних зіставлень, логічних припущень, деміфологізації, проблемного моделювання. Методами своєчасної постановки проблем є методи послідовної редукції, «основного ланцюга».

По-друге, необхідно володіти методами вирішення нестандартної ситуації. Адже останнім часом наші економічні, соціальні, правові програми як на глобальному, так і на локальному рівнях були налаштовані на стандартні ситуації і позбавлені механізму їх переключення, адаптації до нестандартних умов. Це одна з головних причин їх життєдіяльності. Сучасне ж суспільство багате на ситуації конфліктні, напружені, вибухонебезпечні, кризові, екстремальні, безвихідні (або ситуації глухого кута) та ін. І тут конче потрібні технології вирішення нестандартних ситуацій, методологія й процедура ситуаційного аналізу.

Управління соціальними процесами за допомогою соціальних технологій дає змогу вирішувати такі завдання:

- зафіксувати перелік оптимально необхідних змістовних операцій, які забезпечують відтворення й цілеспрямоване регулювання якісного і кількісного станів соціального процесу;

- забезпечити стандартизацію процесу впровадження соціальної технології (внаслідок скорочення кількості операцій, зниження витрат на підготовку персоналу, знаходження оптимальних форм об'єднання дій виконавців; скорочення часу на виконання завдань, цілей, зменшення або подолання суто спонтанних і помилкових дій);

- визначити внесок кожного виконавця операцій у відтворення тих параметрів якості соціального, на яке розрахована певна технологія;

- розробити систему інформаційного забезпечення стану й ходу реалізації конкретної соціальної технології, використовуючи різні способи збирання, обробки та аналізу інформації;

- допомогти окремому працівникові, колективу, соціальній групі зрозуміти сутність, виміряти той алгоритм соціальних дій, який створює сталість соціальних процесів, допомагає засвоїти їх до стану особистісних настанов та норм;

— визначити тенденції розвитку початково поставлених у даній соціальній технології параметрів відтворення якості соціальних характеристик і розробити нові технологічні рішення;

— визначити ступінь впливу соціальної технології на формуванні інтересів і потреб ефективності їх реалізації для особистості з урахуванням стійкості відтворення соціальних характеристик об'єкта технологізації;

— підвищити рівень соціологічної культури, створити об'єктивні умови для залучення людей до активного соціального життя;

— сконцентрувати накопичений діяльністю досвід за рахунок оновлення процедур проведення соціальних технологій.

В інтересах підвищення ефективності управлінської діяльності соціальна технологія у прогнозуванні дає можливість:

— відобразити реальний стан соціальних відносин, процесів, ситуацій і визначити чинники, які впливають на їх зміни;

— виявити провідні тенденції розвитку соціальних відносин і знайти оптимальні шляхи й засоби їх регулювання;

— обґрунтувати плани, управлінські рішення, оцінити ефективність їх реалізації.

Цінність соціальних технологій полягає в тому, що вона дає змогу оперативніше й швидше вирішувати соціальні проблеми, маючи зразок шаблонного виконання. Адже, щоб успішно діяти, зовсім не обов'язково у повсякденному житті кожен проблему вирішувати заново. Стикаючись з нестандартною ситуацією, людина може покласти на типові рецепти, які вона сприймає як стандарти. Тим паче, що існування технологічного варіанта визнається у будь-якій сфері творчої діяльності, у тому числі у науковій.

Соціальна технологія характеризується тим, що в ній може відбуватися не тільки постійне регулювання певних функцій, якостей, відносин, а й існує потенційна готовність до нового, що пов'язане з включенням у технологію фахівців, які мають конкретні цілі при дослідженні соціальної проблеми. Для набування знань про досліджувану реальність необхідний дійсний контакт з нею, вихід суб'єкта дослідження зі сфери абстракцій, статичних утворень у сферу, де здійснюється організація процесу.

В інтересах підвищення ефективності управлінської діяльності соціальна технологія дає можливість:

- відображати реальний стан соціальних відносин, процесів, ситуацій і визначати чинники, що впливають на їх зміни;
- визнавати провідні тенденції розвитку соціальних відносин і знаходити оптимальні шляхи й засоби регулювання;
- обґрунтовувати плани, управлінські рішення, оцінювати ефективність їх реалізації.

Важливою є проблема, що пов'язана з усвідомленням того, що саме потрібно проектувати. Будь-яка соціальна технологія орієнтована на технологізацію відповідного процесу чи групи процесів. Причому сенс технологізації полягає у такому: а) наданні процесу (процесам) цільової спрямованості; б) їх оптимізації; в) забезпеченні стійкості соціальних процесів; г) створенні механізму саморегуляції; д) забезпеченні сприятливого зовнішнього тла. Проектування, створення соціальних технологій — це перш за все розробка методів раціональної й результативної соціальної дії, далі — розробка систем соціальної дії, яка забезпечує досягнення наміченої мети. При цьому система соціальної дії не зводиться до механічного набору окремих операцій. Їй притаманна внутрішня впорядкованість елементів-операцій, їх повна послідовність. Наприклад, соціальне прогнозування в його пошуковому варіанті йде за соціальною діагностикою і передують формуванню цілей. Цілі йдуть від прогнозу, в протилежному разі прогнозування втрачає свою об'єктивну основу й евристичний потенціал, зводиться до абстрактного виправдання цілей, які дедуціюються з утопічного ідеалу. І дослідження, і розробка здійснюються відповідно до критеріїв раціональності, результативності, ефективності та оптимальності.

Соціальні технології використовуються там, де для забезпечення певних якостей необхідно виділити якусь структуру, що з необхідністю і достатністю обумовлює існування об'єкта з необхідними якостями. Це відбувається у тих випадках, коли необхідно отримати певний результат і неможливо чекати, коли цей результат визріє природним шляхом.

Наприклад, держава ставить за мету ефективну боротьбу зі злочинністю через пошук оптимальних заходів при формуванні кримінальної політики, тобто при плануванні цієї боротьби,

що включає вибір певних соціально-економічних, ідеологічних та юридичних засобів для досягнення поставлених цілей і оцінку результатів запланованої роботи. Окреслені таким чином проблеми дають змогу визначити ланцюжок ключових понять, що становлять основу категоріального апарату в межах кримінальної політики, потім операціоналізувати ці поняття і через цю процедуру встановити ознаки, які можуть емпірично фіксуватися і бути закладені як кроки соціальної технології.

Наступна проблема, що виникла у зв'язку з соціальними технологіями, стосується обґрунтування їх принципів. Серед них найважливішими є такі:

- принцип варіативності, який виступає як вимога високого рівня динамічності й адаптивності соціальних технологій до сьогоденних умов, що швидко змінюються, до різних нестандартних ситуацій;

- принцип саморегуляції, який виражає здатність соціальної технології до самонастроювання, самокорекції;

- принцип додатковості, який означає, що соціальні технології не виключають, а доповнюють одна одну, тобто жодна соціальна технологія не може бути абсолютною, не може претендувати на вичерпне рішення тих чи інших соціальних проблем, ситуацій;

- поміркованість, яка вимагає не рахувати лише на найкращий збіг обставин, який може-таки привести до найкращого результату власних рішень і дій, тобто на те, що є найменш вірогідним.

У розумінні вихідних принципів створення технологій є свої пріоритети. Експерти надають перевагу побудові соціальних технологій, виходячи з цілей розкриття особистісного потенціалу людини і регулювання взаємовідносин між соціальними структурами.

Для визначення цього пріоритетного принципу необхідна конкретність окремих принципів системного підходу, які можна сформулювати таким чином:

- розглядати об'єкт дослідження (наприклад, соціальні відносини, ситуацію) як комплекс взаємопов'язаних елементів;

- розглядати цей комплекс у поєднанні з зовнішніми чинниками (середовищем), які обумовлюють його функціонування й розвиток;

- аналізувати об'єкт як підсистему, елемент системи вищого порядку;
- виявляти закономірності розвитку об'єкта для розробки практичних рекомендацій з оптимізації управління ним.

Соціальні технології спрямовані на вдосконалення самоорганізації як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Відмінною особливістю соціальної технології є підвищення складності об'єкта впливу. Вона зумовлена єдністю його фізичної, психологічної і раціональної сторін діяльності, і їх врахування є обов'язковою умовою соціального проектування та впровадження.

Соціальні технології повинні відповідати вимогам максимальної передбачуваності наслідків і результатів діяльності, її контролюваності й керуваності можливими непередбаченими впливами на всі сфери життя суспільства. Вибір соціальних технологій пов'язаний з прагненням звести до мінімуму стихійно-природний компонент суспільного буття і розширити сферу свободи від природної соціальної стихії.

Перевагою соціальних технологій є гарантований соціальний ефект.

Соціальні технології, на відміну від рекомендацій, пропозицій і звітів, не тільки і не стільки підказують найефективніші шляхи розв'язання соціального завдання, скільки досліджують сам процес його розв'язання — від діагностики до оцінки ефективності впровадження й передбачення пророблення кількох варіантів, максимальної їх кількості. В науково-технічному обґрунтуванні всі ці варіанти можуть бути вірогідними, однаково достовірними, але валідизація їх значною мірою визначатиметься практикою, специфікою конкретних умов, їх соціальним, економічним, моральним, правовим потенціалом, а також соціальною, психологічною зрілістю суб'єкта технологізації. Соціальна технологія як сукупність прийомів, методів, впливів застосовується для досягнення поставлених цілей у процесі соціального управління. Це своєрідний механізм поєднання соціологічних знань і соціальних резервів з умовами їх реалізації.

Рівень розуміння соціальних технологій відображає глибину нашого реального знання, по-перше, сутності досліджуваних процесів, особливостей прояву в конкретних умовах прак-

тичної діяльності, знання одиниць виміру їх кількісних і якісних характеристик; по-друге, їх діалектичного зв'язку з іншими процесами, видами соціальної діяльності; по-третє, форм і методів управління, що забезпечують досягнення прогнозованих і запланованих рівнів, станів соціальних об'єктів тощо.

Таким чином, характеризуючи специфіку соціальних технологій, можна виділити три рівні їх соціально-технологічних знань: загальний, спеціальний і прикладний. Найвищий рівень — загальна соціальна технологія. Вона досліджує закономірності процесів соціального впливу, їх інваріантні структури й компоненти, розробляє методи ефективної соціальної дії. Технологізація окремих сфер життєдіяльності людини є предметом і метою спеціальної соціальної технології (наприклад, соціальної технології ділових стосунків, технології політичних відносин, соціальної технології побуту). Технологізація окремого соціального процесу (процесів) є предметом прикладної соціальної технології (наприклад, технологія соціальної адаптації, технологія соціальної корекції, технологія розв'язання соціальних конфліктів).

§ 2. Структура і типи соціальних технологій

При розробці соціальних технологій виділяють теоретичні, методичні і процедурні аспекти. Теоретичні пов'язані з визначенням мети, об'єкта технологізації, виявом сутності і принципів відтворення соціальних процесів, взагалі всього кола соціальних проблем; методичні — з вибором методу, засобів отримання інформації, її обробки, аналізу, принципів трансформації в конкретні висновки й рекомендації; процедурні — з організацією практичної діяльності з розробки соціальних технологій.

Сутність соціальних технологій розкривається через аналіз її елементів і складових: мета відтворення соціальних характеристик і процесів; умови технологізації, основні принципи, ознаки технологізації тощо. *Перший елемент* постає як необхідність реалізації виробничих функцій колективу. Плануючи відтворення і розвиток у колективі необхідного середовища

для функціонування різноманітних відносин між членами колективу в інтересах випуску продукції, ми досягнемо й іншої мети — послідовної зміни системи вимог до людини, водночас формуючи нову особистість з ознаками базисного типу.

Другий елемент — умови технологізації соціальних процесів. Технологізація як процес відтворення і розвитку можлива за наявності таких умов: об'єкт повинен мати певний рівень складності; відомі всі елементи структури, особливості їх побудови й закономірності функціонування; вміння формалізувати реальні процеси, представляти їх системою показників, операцій, процедур і створювати середовище для відтворення і забезпечення необхідного рівня управління.

Характер соціальної технології, її особливості зумовлені внутрішньою природою самого об'єкта технологізації й соціальною настановою суб'єкта (колективу, особистості) та її розробкою і впровадженням.

Третій елемент являє собою принципи розробки і впровадження соціальних технологій, які проявляються у поєднанні інтересів і потреб виробництва, особистості соціальної групи; врахуванні їх конкретного сполучення, прояву, розвитку в окремо взятій групі; у послідовності виконання процедур і операцій технологічного процесу; у безумовному виконанні всього циклу програми технологічного вирішення.

Четвертий елемент — ознаки технологізації: розмежування, поділ, розчленування соціального процесу на пов'язані між собою етапи, фази, операції; координація і поетапність дій, спрямованих на отримання прогнозованого результату; однозначність виконання процедур і операцій.

Сукупність теорії, методики і процедури відображається у системі розробки соціальних технологій. Вона включає 15 елементів, які відображають процес технологізації від потреби виробництва соціальної якості до її реального втілення:

- вияв об'єктивної потреби в зміні соціального об'єкта (у даний час, у перспективі);
- діагностика реального стану об'єкта (явища, структури, процесу, відносин);
- комплексний аналіз рівня відмінностей між реальним станом соціальних явищ, вияв співвідношення динаміки і статичності, міри зміни й стабільності об'єктів технологізації;

- вияв і формування соціальної проблеми, визначення мети і завдань;
- аналіз проблемної ситуації (проводиться на основі комплексного вивчення її стану — теоретичного й емпіричного);
- розробка можливих варіантів досягнення цілі;
- аналіз альтернатив;
- вибір рішення (на основі побудови імітаційних моделей, проведення соціального експерименту, моніторингу, опитування громадської думки, експертизи фахівців тощо);
- підготовка до виконання вибраного рішення (визначення і перелік оптимально необхідних змістовних операцій, що забезпечують шукане, наприклад, кількість, якість, стан тощо) в соціальному процесі;
- підготовка сценарію дії і його затвердження (визначення форми взаємодії об'єкта і суб'єкта технологізації, визначення ступеня використання методів управління й самоуправління, рівня готовності об'єктивних і суб'єктивних умов реалізації технології);
- визначення кошторису витрат (економічних, соціальних, технологічних);
- визначення потреби у правовому, державному, політичному, теоретичному забезпеченні кожного зі станів розробки й освоєння соціальної технології;
- організація інформаційного, комунікаційного забезпечення;
- організація контролю за ходом реалізації програми технологізації (визначення форм і методів діагностики на проміжних етапах її освоєння);
- оцінка ефективності реалізації соціальної технології.

Отже, методика описування соціальної технології має такі елементи: цілі, завдання відносно соціального явища або процесу, задля якого конструюється соціальна технологія; фіксування двох станів — вихідного й завершального; конкретні прийоми й методи, що застосовані у певному дослідженні; способи, умови й послідовність їх застосування; визначений час дії технології; кваліфікація робітників, які застосовують дану технологію; способи навчання технології.

Технології використовують у певних видах діяльності, в яких можливі дії, що можуть повторюватися, а також ви-

значені певні вимоги до умов реалізації діяльності, до часу проведення і послідовності операцій. Якщо проаналізувати дії суб'єкта, що реалізує певну технологію, то ми зрозуміємо, що то є чіткий розподіл діяльності на простіші дії, що неодмінно й послідовно йдуть одна за одною в певному порядку.

Соціальні технології мають такі характеристики:

- універсальність, тобто можливість застосування технології на різних за чисельністю й специфікою об'єктах розв'язання однорідних завдань;

- конструктивність, тобто націленість на вирішення конкретних проблем перевіреними способами;

- результативність, тобто орієнтація на кінцевий намічений результат;

- оперативність як можливість забезпечення реалізації технології в оптимальні терміни;

- відносна простота або доступність використання для фахівця певної кваліфікації;

- надійність, що має за собою наявність деякого запасу міцності або механізму дублювання;

- гнучкість або здатність до адаптації за обставин, що змінюються;

- економічність;

- валідність (або обґрунтованість) використаного інструментарію.

Соціальна технологія особливо цінна тим, що вона являє собою певний алгоритм діяльності. Алгоритм — це така система операцій, послідовне виконання яких за суворими правилами веде до вирішення поставленого завдання. Доведено, що застосування суми розрізаних методичних засобів менш ефективне, ніж добре відпрацьована технологія.

Типологію соціальних технологій можна побудувати за кількома критеріями. За критерієм часу досягнення цілі, яку вона забезпечує, можна навести таку типологію соціальних технологій: довготривалі, тактичні, оперативні, рубіжні та циклічні.

Довготривалі соціальні технології спрямовані на реалізацію стратегічних цілей соціальної політики (до 20—25 років). Якщо часовий інтервал досягнення цілей розглядається як самоціль (тобто важливе значення має саме час до-

сягнення мети), то такі технології є *тактичними*, і вони розраховані на 2–3 роки. До таких соціальних технологій належать технології реалізації планів соціального розвитку установ, організацій, підприємств. Для вирішення короткочасних технологій (або разових) застосовують *оперативні технології*, які дають змогу регулювати діяльність людей або груп для отримання очевидного, добре запрограмованого результату. Це можуть бути, наприклад, технології проведення виборчої кампанії, зборів тощо. Технології, що забезпечують відтворення певної якості або властивості, розраховані на постійне використання і діють безперервно, мають назву *циклічних*. Нарешті, *рубіжні технології* існують для вирішення відносно самостійних соціальних проблем для забезпечення заданих параметрів процесу у суворо визначений час, після чого технологія припиняє свою роботу.

Виділяють *універсальні й окремі соціальні технології*. Універсальні містять широкі можливості реального впливу на велику кількість об'єктів соціальної технології. До них належать: планування соціального розвитку; комплексна система роботи з кадрами на виробництві; виборча (електоральна) технологія. Деякі соціальні технології, за правилом, є елементами універсальних. Наприклад, у структурі технології «Комплексна робота з кадрами» можуть бути розроблені окремі технології: «Прийняття на роботу», «Адаптація», «Професійно-кваліфікаційне просування», «Мотивація трудової діяльності» тощо. Виділення окремих соціальних технологій як самостійних часто призводить до розриву технології циклу соціального управління, до зниження, а то й знищення її соціальної ефективності.

Впровадження соціальної технології — складний і динамічний процес переведення теоретичних концепцій з відтворення характерних соціальних явищ, відносин на мову практичних дій. Цей процес складається з таких операцій:

- організація роботи виконавців (відповідно до обсягу, визначеному у проекті соціальної технології);
- координація різних суб'єктів (окремих виконавців або груп);
- контроль діяльності суб'єктів управління;

- соціальна діагностика результатів впровадження соціальної технології;
- аналіз процесу технологізації за всіма напрямками і на всіх етапах;
- коректування цілей і завдань у ході впровадження технології;
- організація інформаційного обслуговування всіх, хто є учасником впровадження технології.

Сучасний етап розвитку суспільства формулює перед соціологічною наукою дедалі більш прикладні завдання, наділяючи її соціально-інженерною функцією. Специфіка соціально-інженерної функції (порівняно з дослідними, де набуття принципово нового знання тягне за собою щораз нову розробку методик) висунула потребу і відповідного методичного забезпечення. При цьому його важливішою ознакою є можливість багаторазового використання відпрацьованих процедур для вирішення типових завдань соціального управління. Під таким методичним забезпеченням, що дає змогу тиражувати застосування стандартних алгоритмів, і розуміється соціальна технологія.

Залежно від масштабів проблем, що їх вирішує соціальне управління, можна виділити два типи технологій: *технологію підготовки управлінських рішень і технологію їх реалізації*. Якщо призначення першого типу технологій — вияв лише за допомогою різних методів соціальних резервів, то завдання соціальних технологій другого типу — практична реалізація знайдених резервів шляхом вдосконалення управління соціальними процесами.

За видами і характером тих змін, до яких вони приводять, всю різноманітність соціальних процесів можна поділити на три групи.

До *першої групи* належать ті соціальні процеси і явища, які охоплюють суспільство як цілісність і пов'язані з удосконаленням всієї сукупності суспільних відносин, з перебудовою й оновленням чи стабілізацією суспільства. Основною метою управління цією групою соціальних процесів є проведення суспільних перетворень пропорційно визріванню умов для них відповідно до суспільно необхідної норми.

Другу групу становлять соціальні процеси і явища, які ведуть до змін життя окремих соціальних верств, спільнот, груп, індивідів згідно з інноваційними процесами. Мета управління цією групою соціальних процесів — їх оптимізація, гармонізація інтересів особистості і суспільства.

Третя група — це соціальні процеси, пов'язані з витратами суспільного розвитку, деформаціями суспільства, соціальною девіацією. Мета управління ними — поступове й поетапне скорочення, мінімізація цих явищ.

Управління соціальними процесами методами тиску, як довела суспільна практика, неефективне. Найраціональніше управління ними можливе, по-перше, опосередкованим шляхом, методом формування комплексу сприятливих економічних, соціально-політичних та інших умов для їх нормального функціонування; по-друге, за рахунок ретельної розробки соціальних технологій щодо зміни чи стабілізації соціальних процесів, явищ.

Завдання соціальної технології — навчити людей раціональним соціальним діям, методам досягнення життєвих цілей. Мудрість виявляється не у знанні що робити, а в якій послідовності це робити і які можуть бути наслідки. Розробка й впровадження соціальних технологій — це магістральний напрям раціоналізації форм і способів людської життєдіяльності. Людям необхідно навчитися жити цивілізовано, грамотно будувати свою поведінку стосовно інших людей, навколишнього світу. Щоб опанувати такі технології, треба усвідомити два підходи до управління соціальними процесами — адміністративно-командний (на якому виросло кілька поколінь і залишки якого ще можуть довго тягти наше суспільство у зворотному напрямі від соціального прогресу і побудови соціально орієнтованої держави) і соціально-технологічний, який є альтернативою першому.

Адміністративно-командна система управління сприймає соціальну дійсність як механічну сукупність фактів, відносин процесів, на яких можна будувати різні комбінації. Відносини можна то переривати, то відновлювати, процеси то уповільнювати, то прискорювати — і все це рішеннями зверху. Тут не беруться до уваги ні об'єктивний зв'язок явищ, ні притаманна їм внутрішня міра, ні природний тип змін. Як для

солдата наказ командира — закон, так само і для соціального процесу припис інстанції, що управляє. Як результат, настає деформація суспільного життя, для подолання якої потрібно кілька десятиліть.

Соціально-технологічний підхід передбачає врахування живого різноманіття внутрішніх і зовнішніх зв'язків соціальних явищ, багатоваріантності і природності їх змін. Впровадження такого підходу є нагальним. Чи можна, наприклад, за наказом сформувати базисний тип особистості, без якого не виникнуть ринкові відносини, або чи можна сподіватися на успіх у вирішенні міжнародних проблем без науково обгрунтованої технології розв'язання соціальних конфліктів? Суспільство — занадто тонкий і складний механізм, щоб намагатися його «відремонтувати» за допомогою тільки сокири і молотка. Соціально-психологічний підхід до соціальної життєдіяльності забезпечує рух від методу проб і помилок до моделювання соціальних процесів, явищ, відносин. Саме у цьому суть соціальних технологій як науки про сукупність способів соціальних дій людини, спрямованих на досягнення конкретних результатів. Соціальна технологія, яка поєднує світоглядний підхід до суспільного розвитку і навчання практичних навичок соціальної дії, мистецтва самого життя, здатна цілюще вплинути на всю атмосферу реформ у нашому суспільстві. Таким чином, соціальна технологія вчить не тільки способів осмислення дійсності, а й практиці життя.

§ 3. Психолого-правові аспекти соціальних технологій

Вплив соціальної технології та юриспруденції на діяльність суб'єктів соціального управління посідає одне з провідних місць у розробці соціальних технологій. Психолого-правовий соціум являє собою психолого-правову інтеграцію наукових концепцій, за допомогою яких вивчається індивідуальна та групова діяльність людей відносно розробки і впровадження соціальних технологій. Правова наука і соціальна психологія, забезпечуючи власний внесок у розв'язання практичних завдань, у той же час інтегруючись на базі соціальних технологій,

виходять на певний якісний рівень рішень морально-психологічних і морально-правових проблем соціальних процесів.

Уміння використовувати досягнення правової науки, соціальної технології в дослідженні і розробці соціальних технологій дають змогу успішніше вирішувати багато які соціальні проблеми. Наприклад, вироблення конкретних норм у погоджувальному акті між замовником і виконавцем з підготовки методик створення резерву на керівні посади та їх висунення; дослідження рівня правосвідомості трудового колективу у співвідношенні з продуктивністю праці, якістю продукції і трудовою дисципліною; встановлення зв'язків між правовим навчанням, правовим вихованням і свідомим ставленням до праці.

Особливу значимість у розробці й реалізації конкретних соціальних технологій набувають морально-психологічні, соціально-економічні і юридичні проблеми їх забезпечення. Соціально-психологічна процедура має соціальний характер та психологічну ступінчатість (східчастість). Вони мають такі ознаки:

— для першої стадії характерний генералізований стан настороженості замовника на ціннісну суть і зміст економічної і соціальної значимості соціальних технологій у сфері процесів, що управляють;

— на другій стадії, коли соціальна технологія підготовлена й запропонована до впровадження, настає тією чи іншою мірою виражений стан розгубленості. Замовник часто не може самостійно розпорядитися науковими розробками, які опинилися в його розпорядженні;

— третя стадія відрізняється різноманіттям невпорядкованих спроб вузькоогоїстичного використання окремих положень цілісної технології соціального призначення, нібито значення має не тільки вона сама в цілісній завершеності, а її окремі фрагменти, зібрані в єдине, — рекомендації. При цьому спостерігається намагання окремих керівників обернути соціальну технологію на користь вирішення власних службових функцій нерідко на шкоду загальним управлінським завданням;

— на четвертій стадії соціально-технологічного руху проявляється новий рівень усвідомлення вихідних завдань

у розробці соціальної технології та психологічно виправдане намагання узагальнити визначену проблему, формується інтегральна настанова на її комплексне вирішення. Здавалося б така настанова вже була сформульована на початковій стадії розробки соціальної технології, коли вона розглядалася як проблемне завдання. Насправді ж дієва настанова замовника, тепер уже і користувача, досягає своєї завершеності лише на цій четвертій стадії. Тут як ніколи раніше потрібна професійна участь розробника з його міждисциплінарною комплексністю й соціально-психологічною компетенцією;

— п'ята стадія розвитку соціальної технології характеризується активною співтворчістю користувача-замовника й розробника, в якій починає ініціювати замовник. Він тепер не лише уявляє значимість запропонованої соціальної технології, а й виразно виявляє зацікавленість у її практичній результативності;

— шоста стадія являє собою період зворотного зв'язку. Замовник, як і розробник, начебто випробовують один одного в загальній справі, а між тим створюють один одному максимально сприятливий режим здійснення у реальному процесі соціальної технологізації соціального явища, яке піддається управлінню. Кожна зі сторін зацікавлена в успіху соціальної технології;

— остання стадія являє собою ступінь оцінок і прийняття нових соціально-управлінських рішень. Від сутності проходження попередніх стадій залежить саме питання подальшого розвитку споріднено ближньої зони соціальних технологій. Їх розвиток може призупинитися, у найгіршому разі може зазнати краху навіть сама ідея соціальних технологій. У той же час успішне проходження технологій п'ятої і шостої стадій сприяє плідному розвитку нових, конче оригінальних напрямів соціальної технологізації соціальних процесів, відкриттю нових горизонтів успішного співробітництва нереалізованих творчих можливостей науки і практики.

Не всі стадії можуть бути однаково виражені, але всі вони неодмінно наявні у становленні й розвитку, практичній реалізації соціальних технологій. Проте соціальна технологія вмирає, по суті, не народившись, якщо рух її переривається на

третьої стадії. Саме тут криються рифи соціально-психологічного і юридичного чинника.

Авторитет соціальних технологій багато в чому обумовлений багатоманітністю правового закріплення у системі як відомчих правових норм, так і загальнодержавних. І все ж зв'язок права і соціальних умов на рівні окремих правових інститутів і норм і до сьогодні скоріше декларується, ніж глибоко вивчається.

Щоб правосвідомість була всебічною, вона має здійснити перехід від зовнішньої юридичної форми до внутрішньої, до соціального змісту самого явища і до самої сутності права будь-якого порядку.

§ 4. Проблеми формування бази даних для соціальних технологій

Для підготовки якісної соціальної технології потрібна якісна інформація про стан нового соціального явища чи процесу. Незважаючи на формування відкритості нашого суспільства, продовжує поглиблюватися суперечність між великим обсягом і малою цінністю інформації, що надходить до управлінських структур. Інформація, якою часто володіють суб'єкти соціального управління, не дає змоги на її основі будувати ефективне управління, проводити на необхідному рівні діагностику соціальних результатів, визначати основні напрями їх використання, а також прогнозувати результати реалізації конкретних соціальних резервів певної соціальної групи, спільноти, колективу, інституту.

В чому ж основні причини такого становища?

По-перше, суб'єкти управління з різних причин іноді недостатньо уявляють собі як свої інформаційні потреби, так і способи їх задоволення. Досі часто неусвідомленими, «відкритими» залишаються питання: а) яка інформація потрібна? б) яку інформацію треба збирати, передавати, накопичувати? в) якими методами переробляти отриману інформацію? г) яке програмне забезпечення необхідне? Відповіді на них мають дати для кожного типу вирішуваних завдань у соціальному управлінні інформаційні технології.

По-друге, суб'єкти управління продовжують експлуатувати традиційні канали надходження інформації, не враховуючи як вимоги науки, так і зміни економічного, політичного і соціального стану суспільства; відсутній як правило, загальний інформаційно-соціологічний банк даних, доступ до якого мали б усі суб'єкти управління.

По-третє, не відповідає сьогоднішнім вимогам рівень інформаційної, управлінської культури керівників. Тому і не розробляється часто цілісна концепція інформатизації суб'єктів управління, на базі якої мають створюватися нові і вдосконалюватися існуючі інформаційні технології.

Існують певні напрями вдосконалення інформаційних технологій.

1. Удосконалення аналізу соціальної інформації в цілому. Особливо потребують уваги такі її різновиди, як економічна, моральна, криміногенна й екологічна. За умов, коли не сформувалися ні ринкові відносини, ні правова база, на основі якої вони увійшли б в цивілізоване русло, недооцінка необхідності глибокого аналізу інформації може призвести до непередбачених наслідків як у розвитку певного соціального явища чи процесу, так і суспільства в цілому. Важливо вміти не тільки сформулювати проблему взагалі, а й роздробити, розкласти її на складові (окремі явища і процеси), бачити проблеми в динаміці, місце кожної проблеми в загальній низці проблем суспільства. Таким має бути сьгодні рівень соціальної діагностики.

2. Усвідомлення інформаційних потреб повною мірою може бути досягнуто тільки на шляху моделювання об'єкта управління й системного підходу до аналізу процесів, які в ньому відбуваються. Моделювання дасть змогу прогнозувати процеси в об'єкті.

3. Необхідне комплексне вирішення питань спеціального навчання кадрів, які розробляють або реалізують інформацію щодо соціальних технологій.

Якщо інформатизація суспільства неминуче охоплює не тільки соціальне виробництво, а й соціальні відносини, культуру, інтелектуальну діяльність, можна з твердою категоричністю заявити про необхідність розробки соціальних технологій таким чином, щоб аспекти інформатизації діяльності

людей, окремих колективів, суспільства були б одним з основних, адже саме вони визначатимуть характер і зміст праці, побуту та інших сторін життя людей.

Інформатизація суспільства, становлення й розвиток інформатики відкривають принципово нові можливості перед розробниками соціальних технологій. Вона дає їм можливість отримувати й обробляти значно повніші обсяги, різноманітні за думкою і змістом дані, які несуть інформацію про стан, тенденції та динаміку розвитку різних процесів, що відбуваються в різноманітних соціальних явищах. Якість проекту соціальної технології та його реалізація визначається тим, наскільки повно і всебічно охоплено всі сфери й аспекти життєдіяльності людей і тим, наскільки глибоко опрацьований кожен з них. Як зазначалося, проблема підготовки кадрів, які здатні на високому теоретичному і практичному рівнях вирішувати питання проектування і реалізації соціальних технологій з використанням сучасних засобів інформатики, є конче актуальною.

Існує спеціальна технологія формування бази соціологічних даних. У загальному розумінні термін «база даних» можна застосувати до будь-якої сукупності зв'язаної інформації, об'єднаної за певною ознакою. Як база даних розглядається тільки набір даних, організованих певним чином. Серед них найефективнішими, впорядкованими і облегшеними для користування є бази даних на програмованих електронно-обчислювальних машинах (ЕОМ). Для взаємодії користувача з базами даних використовують системи управління базами даних (СУБД). Сучасні СУБД забезпечують: а) набір засобів для обґрунтування таблиць і відносин між пов'язаними таблицями; б) розвинутий користувальний інтерфейс, який дозволяє вводити і модифікувати інформацію, виконувати пошук і видавати інформацію в текстовому і графічному вигляді; в) засоби програмування високого рівня, за допомогою яких можна створювати власні додатки. Сьогодні у світі існує понад 50 типів СУБД для ЕОМ.

Більшість баз даних, незалежно від того, реалізовані вони на комп'ютері чи ні, для збереження даних використовують таблиці. Кожна таблиця складається з рядків і стовпців, які в комп'ютерних базах даних називаються записами й полями

відповідно. Всі записи складаються з однакових полів. Дані для одного поля у всіх записах мають однаковий тип, але різні поля можуть мати різний тип даних.

Основні типи даних полів такі: а) рядок — містить будь-яку інформацію у вигляді тексту; б) число — містить інформацію у вигляді числа як цілого, так і десяткового; в) дата — містить інформацію у форматі дати, наприклад ДД (ММ) РР, де ДД — день, ММ — місяць, РР — рік.

Останнім часом поширилися реляційні бази соціологічних даних. У них інформація зберігається в одній або кількох таблицях, що зручно для розташування соціологічної інформації (наприклад, у рядках розміщуються об'єкти дослідження — респонденти, у стовпцях — їх відповіді на поставлені в анкетах питання). Зв'язок між таблицями здійснюється через значення одного або кількох полів, які збігаються. Кожний рядок таблиці у реляційних базах даних унікальний. Щоб забезпечити унікальність рядків, використовують ключі, які містять одне або кілька полів таблиці. Ключі зберігаються в упорядкованому вигляді, що забезпечує прямий доступ до записів під час пошуку. Кожний запис у таблиці ідентифікує один об'єкт групи. Відношення між об'єктами визначає відношення між таблицями. Основними видами відношень є: 1) «один — до — одного»; 2) «один — до — багатьох»; 3) «багато — до — одного»; 4) «багато — до — багатьох».

Розглянемо ці відношення докладніше.

— відношення «один — до — одного». Цей вид означає, що кожний запис в одній таблиці відповідає тільки одному запису в другій таблиці. Такий зв'язок підтримується за допомогою полів кожної таблиці, які збігаються;

— відношення «один — до — багатьох». У даному разі кожному записові в одній таблиці відповідає кілька записів із другої. Зв'язок між таблицями встановлюється також за допомогою полів таблиць, які збігаються;

— відношення «багато — до — одного». Воно аналогічне розглянутому «один — до — багатьох». Цей тип залежить від точки зору;

— відношення «багато — до — багатьох». Виникає між таблицями у тих випадках, коли один запис з першої таблиці може бути пов'язаний більше ніж з одним записом із дру-

гої або коли один запис із другої таблиці може бути пов'язаний більше ніж з одним записом з першої таблиці.

При проектуванні реляційної бази даних необхідно вирішити питання про найефективніші структури даних. При цьому мають на меті: 1) забезпечити доступ до даних у таблиці; 2) виключити непотрібний повтор даних, який може стати причиною помилок при введенні і нераціональному використанні; 3) забезпечити цілісність даних таким чином, щоб при змінах одних об'єктів автоматично відбувалися відповідні зміни пов'язаних з ними об'єктів.

Процес зменшення надмірності інформації в базі даних називається нормалізацією. Теорія нормалізації баз даних оперує з п'ятьма нормальними формами таблиць. Ці форми існують для зменшення надмірності інформації від першої до п'ятої форми. Тому кожна наступна нормальна форма повинна задовольняти потреби попередньої форми і деякі додаткові умови. При практичному проектуванні баз даних четверта і п'ята форми, за правилом, не використовуються.

§ 5. Розробка й використання соціальних технологій при розв'язанні практичних проблем суспільства

Одним з практичних завдань соціальної технології є навчити людей соціальним, професійним діям, методам досягнення життєвих цілей. Прикладом тут можуть бути країни, в яких раціонально й розумно організовано життя, це перш за все Японія і США. Розглянемо деякі з них.

Японія досягла пріоритету у багатьох галузях промисловості за рахунок активного включення наукового потенціалу, комплексного вивчення й вирішення проблем особистості, колективної організації праці. На їх основі розробляються системи мотивації праці, привабливі для різних категорій працівників. Із загальних соціальних технологій поширеною є зближення інтересів особистості, колективу й керівництва фірми в досягненні високої ефективності виробництва. Вона складається з двох напрямів: підготовки, виховання й ефективного використання, організації контролю над персоналом

фірми. Концептуальну основу кожної з соціальних технологій (тобто відтворення якостей особистості робітника, ефективного використання його потенціалу — знань, здібностей, психофізіологічних особливостей) становить не регламентація організації праці, а в першу чергу соціально-психологічні чинники. Основні з них: «тотальне втягування», «довіра», «емоційна близькість», «участь в управлінні». Суть їх полягає в такому.

«Тотальне втягування» ґрунтується на формуванні у робітників ряду настанов на престижність праці, яку ті виконують, підтриманні ними традицій свого народу — глибокої поваги до праці, додержання суворої дисципліни. Формується також кланова (колектив бригади, цеху, відділу, кафедри) етика («життєздатність і збереження сім'ї-клану залежить від самовідданої праці кожного її члена»). На основі кланової етики виросла групова діяльність. Вона посідає лідируюче становище серед поведінських настанов японців. Фірми претендують на статус «сім'ї», «рідного дому», і робітник таким чином мобілізується на його охорону відданою працею, він понад усе боїться підвести колег своєю некомпетентністю або недостатньою старанністю. Це спонукає його до освоєння суміжних професій, забезпечення взаємодопомоги й взаємозамішування.

Другою складовою контролю над персоналом є технологія «довіри», завдяки якій досягається переконаність робітників у тому, що будь-який їх внесок в успіх компанії, будь-які жертви рано чи пізно дістануть визнання й підтримку. Її виразом є практика найму й винагороди. Мотиваційна роль першої полягає в забезпеченні гарантії стабільності, а другої — в гарантії зростаючої плати за довголітню відданість фірмі.

Соціальна технологія, що побудована на використанні системи «довічного найму», відображає, зокрема, виробничу підготовку новачків за різними видами їх професійного профілю, критерії, показники, послідовність прояву їх елементів, механізм їх зв'язку. Технологія вступу у сферу найму розробляється на основі такого правила менеджменту: наймання на роботу — це не просто необхідність заповнити вакансії, а честь для особистості, яку віддає фірма своєму працівникові за те, що свої знання й здібності він готовий виявити, працюю-

ючи в цій фірмі. Таке соціально-психологічне приймання дає гарантії для формування необхідної для фірми настанови на мотивацію ефективної праці, а її відтворення вже як потреби особистості.

Однією з особливостей системи «довічного найму» є оплата праці за старшинством. Така форма оплати має значні резерви впливу на прояв необхідних духовних і соціальних якостей, норм поведінки і стосунків між людьми у сфері праці. З одного боку, всі, хто потрапив у систему «довічного найму» зразу ж стають на драбину щорічних надбавок до заробітної плати; з другого — щорічні надбавки враховують не стільки збільшення стажу, накопичення досвіду й покращання якостей працездатності робітника, скільки визнання адміністрацією його попитів, які зростають з моменту, коли він вступає до шлюбу, з'являються діти тощо, що вимагає від особистості зростання відповідальності за матеріальне благополуччя.

Третя складова концептуальної основи контролю над персоналом — «емоційна близькість», що являє собою усунення перегородок всередині трудового колективу з метою захисту його від згубних наслідків стресових, конфліктних ситуацій, для консолідації робітників, їх загальної та індивідуальної причетності до всіх справ компанії. Ця технологія підтримує рівновагу між суворою дисципліною й автократизмом керівних працівників, що супроводжує її, стосовно рядових працівників, внутрішньою розгородженістю однієї й другої груп, відкритістю комунікаційних каналів, що з'єднують «верхи» й «низи». Менеджери вступають у контакти з робітниками у концертах, на пікніках, у туристичних поїздах, відвідують квартири робітників перед Новим роком, консультують перед вступом до шлюбу.

Розроблено й ефективно діють в Японії технології «участь у виробництві», «ділових стосунків» та багато інших.

Цікавим є й досвід інших країн, де розроблено й ефективно використовуються вітчизняні соціальні технології у всіх сферах життєдіяльності людей. Ось, наприклад, що являє собою одна з технологій комунікації, яка була запроваджена в США однією з перших і яка допомагає ефективніше проводити різні політичні кампанії. Вона називається Шенон—Вівер і її елементи мають таку характеристику.

1. *Джерело.* Джерелом інформації (повідомленням) може бути індивід або організація, яку такою сприймає одержувач. Після того, як інформація отримана, завдання джерела — поінформувати або упевнити отримувача використати або посилити вже існуючі стосунки. Отримувачі (в даному разі виборці) розвивають своє ставлення, взаємодіючи з усім соціально-економічним оточенням. Ефективні джерела — не обов'язково кандидати або представники партій. Часто це люди або інститути, які мають авторитет аудиторії.

2. *Інформація.* Для успішної передачі інформації використовують такі символи: а) аудіо (слова й звуки); б) візуальні (ілюстрації), які стимулюють значення, що зберігаються у мозку отримувача.

3. *Канали комунікації.* Під час політичних кампаній в Америці використовується чотири основні канали: а) радіо, телебачення і друковані види комунікації, які поділяються на дві субкатегорії — платні та безкоштовні джерела; б) пошта як важливе джерело зв'язку, оскільки об'єднує слова й візуальні знаки, має здатність безпосередньо адресувати інформацію ретельно відібраній аудиторії, може передавати окремі деталі й корисна як атакуючий засіб, оскільки невидима; крім того, це відносно недорогий засіб; в) телефон — це єдиний канал, через який ефективно і швидко налагоджується зв'язок з великою кількістю виборців. Це виключно особистий зв'язок, і відповідь виборця отримують зараз же, але водночас зв'язок може бути нав'язливим, тому ним треба користуватися обережно; г) візити — це дуже багатоплановий спосіб людських контактів. Він найкращий з усіх каналів зв'язку, але потребує багато часу; д) листівки, які роздаються повсюди — біля входу в метро, біля дому, в магазинах, аптеках тощо; е) вивішування плакатів тощо. Кількість способів налагодження контактів безконечна: масові ралі, невеликі приватні збори т. ін.; є) телефакс.

4. *Перешкоди.* Вони можуть знищити ефективність передачі інформації. Їх причини такі: а) добір послань-символів, значення яких невідоме отримувачеві; б) перешкоди каналу спілкування, коли не підходить обраний канал, не відповідає специфіці інформації; в) конкуренція з боку зовнішніх джерел.

5. *Зворотний зв'язок.* Його мета — проконтролювати процес комунікації. Він здійснюється безпосередньо під час спілкування або опосередковано (залежно від обраного каналу передачі інформації).

6. *Частотність* (повторюваність). Навіть переконливий особисті способи спілкування потребують серії контактів з тим, щоб переконати, умовити, зачитати й підтвердити наміри виборця голосувати.

7. *Зміщення.* Зміщення каналів комунікації важливо для подолання перешкод, що виникають при застосуванні, поперше, багатьох каналів, по-друге, в оточенні конкурентів.

Практичне застосування каналів.

Для кожної політичної кампанії потреби в засобах комунікації різні. Дамо опис багатоканальної кампанії з використанням телефону як домінуючого засобу інформації.

Контакт № 1. Такий телефонний дзвінок — кожному виборцю, його знайомлять з біографією й цілями кандидата. Наприкінці бесіди виборця повідомляють, що він скоро отримує поштою інформацію, виборець обіцяє її прочитати.

Контакт № 2. Виборець отримує поштову інформацію, наступний дзвоник дає змогу посланцям обговорити деякі положення поштових відправлень.

Контакт № 3. За допомогою телефону визначається ставлення виборця до кандидата і ті проблеми, які цікавлять виборця. Мета такого контакту виявити дійсну думку виборця про кандидата, знайти нові доводи для переконання виборця, щоб той підтримав кандидата.

Контакт № 4. До виборців звертаються з проханням обов'язково прийти на вибори, нерішучих просять звернути увагу на те, про що говоритиметься в ході кампанії.

Контакт № 5. Його мета — завершити роботу з так званими благополучними виборцями (з думкою на користь кандидата). Під час розмови з нерішучими підкреслюються сильні сторони позиції кандидата.

Контакт № 6. Це завершальне переконливе спілкування. Виборцям, думка яких ще не сформувалася, дається додаткова інформація.

Контакт № 7. За кілька днів до виборів усі надійні виборці отримують поштову листівку, в якій їм наполегливо нага-

дують про необхідність взяти участь у голосуванні, адресу й час роботи виборчої дільниці.

Контакт № 8. Насправді це два телефонні дзвінка. За тиждень до виборів телефонують усім виборцям, їм наполегливо нагадують про необхідність явки на виборчу дільницю. Другий дзвінок лунає напередодні виборів або безпосередньо в день виборів. Пізніше відповіді аналізують, щоб визначити специфічне ставлення кожного виборця до даного кандидата.

Візити. Є величезний потенціал у доставці інформації. Кількість контактів істотно змінюється, але всі вони повинні включати безпосередні контакти з виборцями віч-на-віч. Системи спілкування віч-на-віч різні за своїми цілями — від ситуації з застосуванням техніки переконання до розповсюдження листівок. Далі в технології Шенон—Вівер докладно описується техніка спілкування на міській площі, в торговому центрі тощо з порадами, як краще вибрати маршрут до місця зустрічі, як подолати перепони у спілкуванні в специфічних умовах.

Як наймати агітаторів-добровольців. Під час кампанії ядро групи становлять друзі й прибічники кандидата. Головну роль грає молодь. Якщо у кандидата є діти-підлітки, то їх треба притягнути для надання допомоги. Запрошуються спортивні й інші знаменитості.

Обладнання й матеріал для роздачі. Придбайте вантажівку й декоруйте її. Майте переносний озвучувальний пристрій, дістаньте дозвіл на його використання. Організуйте рок-групу, ансамбль, музику тощо. Необхідна достатня кількість таких предметів: шарфи, кепки, кошики або коробки, література, куски тканини, повітряні кульки, перепустки. Важливо організувати другий сніданок для добровольців, можна просто бутерброди і напої. В день виборів визначити місце зустрічі, зробити переключення добровольців; згідно з картою закріпити їх за районами.

Окрему частину технології становлять *докладні інструкції для агітаторів* (вони мають назву «від дверей до дверей»), у тому числі, як давати відповіді на запитання, з чого починати і чим закінчувати бесіду, як проводити конкретні різноманітні агітаційні заходи.

Що стосується вітчизняних соціальних технологій, то з багатьох існуючих розглянемо технологію так званого альтернативного (позасудового) вирішення конфліктів. Вона містить кілька відносно самостійних таких методик, (технологій) як негоціація, медіація, фасилітація, арбітрація, човникова дипломатія, міні-суди, техніка мед-арб, відновне правосуддя.

Що являє собою, наприклад, технологія медіації. Медіація (англ. Mediation) — це посередництво; втручання з метою примирення. Проводити посередництво — це перебувати між сторонами, сприяти процесові переговорів і виробленню у них взаємосприйнятливих рішень, використовуючи процедуру (технологію) медіації. Кінцевою метою медіації є мирне вирішення спору й укладання згоди, порозуміння між конфліктуючими сторонами. Відносини всіх сторін при цьому будуються законними методами; вони можуть виникати й відбуватися автономно від інших процесів, у тому числі й судових, оскільки є різновидом соціально-правових норм і первісно мають правосуб'єктний і диспозитивний характер. Вони можуть бути перервані на будь-якому етапі переговорів за побажанням однієї зі сторін і продовжені у разі взаємної згоди сторін.

Медіація будується стадійно, покроково, як і будь-яка технологія. Всі кроки об'єднані і у сукупності становлять комплекс відносин посередництва.

1. Ініціювання медіації (клопотання зацікавленими сторонами або пропозиції медіатора); домовленість сторін щодо проведення медіації.

2. Прийняття справи до провадження:

- прийом заяви про посередництво від сторін особою, яка координує процес медіації;
- роз'яснення сторонам Правил проведення процесу, їх прав та обов'язків;
- укладання угоди про проведення медіації між посередником і сторонами.

3. Підготовка справи до медіації:

- збирання інформації, необхідної для справи;
- вияв учасників обох сторін і третіх осіб, що мають самостійні вимоги у конфлікті;
- визначення умов і вимог опонентів;

- завчасний (попередній) аналіз перспектив розв'язання спору;

- призначення часу й дати проведення примирення;
- вибір місця проведення посередництва.

4. Проведення процесу медіації:

- вступне слово посередника;
- виступи по черзі сторін і їх представників, у яких вони проголошують своє бачення проблеми;

- робота сторін за допомогою посередництва з градацією проблем за ступенем їх значущості, опитування сторін посередником щодо можливостей і варіантів розв'язання;

- висунення сторонами своїх варіантів можливого розв'язання спору, оцінка їх посередником;

- процес вирішення проблеми;
- опрацювання варіантів спірних питань;

- визначення найкращих і найгірших альтернатив угоди, що обговорюється;

- можлива експертна оцінка варіантів;

- обговорення можливих варіантів угоди і всіх її складових до повного порозуміння.

5. Досягнення згоди між сторонами спору або його частини і оформлення договору:

- оформлення угоди;
- закриття процесу посередництва.

Метою цієї стадії є врегулювання конфлікту повністю або частково, взаємовигідне вирішення загальних проблем, досягнення взаємосприйнятливої угоди на основі компромісу.

Таким чином, завершуючи тему, можна сказати, що соціологія не обмежується лише вивченням соціальних відносин, процесів, явищ. Соціальні процеси є послідовними ступенями змін соціального об'єкта, що зумовлюються як внутрішньою логікою його саморозвитку, так і примусом суб'єкта, який управляє. І соціально-технологічний підхід до соціальної життєдіяльності і соціального пізнання забезпечує рух від методу «проб і помилок» до моделювання соціальних процесів і ситуацій, прийняття управлінських рішень на цій основі.

Громадська думка як об'єкт соціологічного аналізу

§ 1. Поняття громадської думки та її природа

Інтерес до проблем громадської думки існував в усі історичні епохи. Ще за часів рабовласництва філософи і вчені замислювалися над речами, по суті, безпосередньо пов'язаними з таким явищем, як «громадська думка».

За умов феодального ладу також багато уваги приділялося цій проблематиці. Саме за часів класичного феодалізму з'явився термін «громадська думка». Вперше його використав англієць Д. Солсбері в XII ст. для характеристики моральної підтримки парламенту з боку населення країни.

В епоху капіталізму, що сприяв значному пошвавленню формування громадської думки, складаються передумови для теоретичного осмислення суті цього феномена, його ролі в державному і суспільному житті. Першим, хто розробив цільну теоретичну концепцію громадської думки, був Г. Гегель. Громадську думку він трактував як «загальну, субстанційну й істинну», що відображає «вірні тенденції дійсності». Вона тісно пов'язана зі своєю протилежністю — «оригінальною й особливою думкою багатьох».

Саме Г. Гегель ухопив сутність громадської думки. Він виявив її характерні ознаки, які є значущими і дотепер. По-перше, суб'єктами громадської думки є приватні особи, які висловлюють думку від свого особистого імені і нікого, крім себе самих, не представляють. По-друге, думки, які висловлюють ці приватні особи, часто є судженнями про загальні справи, тобто справи, що мають публічне значення. По-третє, громадська думка не завжди відповідає закономірностям суспільного розвитку й істинним потребам суспільства. Вона може бути випадковою для соціального організму, а за певних умов може навіть зашкодити йому.

Серед дослідників кінця ХІХ — початку ХХ ст., які спеціально займалися проблематикою громадської думки, можна відзначити Г. Тарда і А. Лоуелла. За Г. Тардом, творцем громадської думки є деяка публіка з дуже гнучкими й нечіткими межами, що сягають своїм корінням до особливостей масових духовно-психологічних процесів. А. Лоуелл у своїх працях розкриває питання про межі компетентності громадської думки під час прийняття рішення, про співвідношення думок більшості та меншості і т. ін.

Вивчення громадської думки в СРСР розпочалося в 20-х роках ХХ ст. Це проявлялося у масових опитуваннях з приводу різних явищ і процесів громадського життя, а також у спробах проаналізувати й теоретично обґрунтувати результати.

Сучасний стан досліджень громадської думки можна охарактеризувати як досить активний. У науковій літературі підкреслюється, що соціологічний підхід до вивчення громадської думки має базуватися як на розумінні її структурного елемента свідомості, так і на фіксації її ролі в системі соціальних відносин.

Серед нових досягнень українських науковців — концептуальні положення про особливості розвитку громадської думки в умовах перехідного періоду, її рівнів, типів, функцій, методики і техніки вивчення.

Крім того, протягом всього часу існування суспільства виявляється великий інтерес до дослідження феномена громадської думки. Особливо цікавими для її вивчення є переломні моменти розвитку суспільства, періоди загальної активізації.

По-перше, в умовах невизначеності й пошуку нових шляхів розвитку «верхи» цікавляться і «думкою народу». Це виражається у проведенні великої кількості опитувань громадської думки, референдумів і т. ін.

Захоплення опитуваннями громадської думки набуває масового характеру. За їх допомогою роблять велику комерцію і велику політику, причому займаються цим здебільшого непрофесіонали, які обмежуються наспіх зібраним інструментарієм і оперативним опитуванням, не завжди враховуючи деталі. А звідси — маса порушень вибірки, вимірювання, аналізу даних.

По-друге, і це є наслідком першого, активізуються дебати і дискусії серед вчених з приводу ролі громадської думки у суспільстві.

Основні питання, що розглядаються:

1) про невисокий методичний рівень більшості досліджень і великі можливості маніпулювання громадською думкою;

2) про зростання «замовлених» досліджень, які не мають наукової цінності, елементів, що сприяють розвитку інституту громадської думки;

3) про труднощі вимірювання громадської думки в ситуації нестабільності і кризи і т.ін.

В нашій країні в умовах трансформації всього суспільного ладу спостерігається процес інституціоналізації громадської думки. З'явилися дослідні групи, організації, центри, державні заклади, що спеціально вивчають громадську думку. Але результати їх діяльності ще не є обов'язковими моментами для прийняття управлінського рішення; не вирішена ще проблема закріплення на законодавчому рівні організації та механізмів діяльності спеціалізованих структур з вивчення думки громадян. Тобто громадська думка ще не є соціальним інститутом, але перебуває на шляху до свого становлення.

Отже, феномен громадської думки має досить багату історію, що сягає своїм корінням углибину століть. Філософи і вчені давнини висловлювали багато глибоких думок про його значення і роль у державному і громадському житті, про високий статус народної думки, її залежність від інтересів і соціальної структури, про зв'язок її спрямованості зі спрямованістю дій людей. Проблеми громадської думки цікавили філософів і вчених давнини, не вщухає інтерес до неї і в наші дні.

Як же визначають поняття «громадська думка» сьогодні?

Однозначно на це питання відповісти неможливо. Серед вчених точиться дискусія з цього приводу.

По-перше, під громадською думкою розуміють масовидне явище групової психології, психічного стану мас, як соціально-психологічного комунікативного явища.

Друга група вчених наділяє громадську думку виключно етичною природою і моральними функціями.

Найчисленнішу групу становлять визначення, у яких сутність громадської думки виводиться через оцінні судження, що є результатом взаємодії суб'єкта і об'єкта і виражають схвалення або засудження.

Отже, ми бачимо, що уявлення про феномен громадської думки досить багатозначне. Громадська думка має багато сфер, кожна з них претендує на найістотнішу, через яку можна визначити феномен, що розглядається.

Найефективнішим у визначенні поняття вважається спосіб зіставлення його з іншими категоріями.

Думка і судження. Будь-яка думка — це судження, але не кожне судження може бути думкою, а лише те, що є результатом взаємодії об'єкта і суб'єкта і виражає оцінку.

Оцінно-ціннісні судження можуть виникнути тільки як результат зіставлення якостей об'єктів, тобто їх порівняння. Для того, щоб зробити таке порівняння і зупинитися на тому, що найцінніше, необхідно спиратися на певні критерії. В якості останніх виступають знання, погляди, уявлення суб'єкта про предмет порівняння і оцінки, які допоможуть йому прийти до оцінного судження — думки.

Громадська думка й оцінне судження не збігаються. Вони різняться за об'єктом, суб'єктом, структурою і засобом утворення. Громадська думка дає оцінку явищам, але, на відміну від простого оцінного судження, це зацікавлене судження, яке виходить з уявлень про цінність об'єкта, тобто одночасно є й оцінним, і ціннісним судженням, що свідчить про зацікавленість і певне переконання суб'єкта.

Думка і переконання (система переконань). На відміну від переконання, думка відображає передбачуваний зв'язок ознак, якісних характеристик, особливостей об'єкта і наділена різним ступенем обґрунтованості. Громадська думка — реакція на новації, і тут необхідно виявити соціальні настанови, тобто готовність до дії і реальну активність.

Думка і настрій. Загальним для цих двох понять є те, що вони — суть виявлення масової свідомості. Відмінність можна показати таким чином:

Громадська думка	Громадський настрій
1. Раціональність і багатогранність	1. Підкреслено емоційний характер
2. Безпосередній зв'язок з процесами мислення, виражається у певній позиції і виявляється у формі колективно-нормативно-оцінного судження	2. Неконкретність, недостатня ясність у своїх оцінках
3. Проявляється як загальна оцінка, яка постійно збагачується, розширюється й уточнюється	3. Емоційний стан, який може перерости у громадську думку, якщо він підніметься до рівня раціонального сприйняття і об'єктивної оцінки проблем, фактів, подій, що відбуваються

Думка і норми. Схожість цих двох понять — у виконанні однакових функцій: соціального регулювання, соціального контролю і виховання. Однак, якщо норми характеризуються стійкістю, то громадська думка — швидкістю реакції на ситуації, що виникають.

Думка і знання. В основі будь-якої думки лежать знання про її предмет. Але між знаннями і думкою є різниця. По-перше, думка може не мати наукової обґрунтованості; по-друге, вона не існує без свого суб'єкта.

Отже, поняття громадської думки пов'язано майже з усіма явищами нашої духовної життєдіяльності. Між ними багато спільного, але є й розбіжності, які дають змогу виділити сутність і специфічні риси кожного і на основі цього дати визначення.

Особливості громадської думки:

- вона належить до сфери духовного життя, є проявом масової свідомості;

- громадська думка — не сума думок, а якісно нове духовне утворення;

- містить раціональні, емоційні і вольові моменти;

- характеризується активністю, динамічністю, виражає готовність до дії.

Таким чином, громадську думку можна визначити як такий стан реальної свідомості мас, що виникає у процесі реакції на актуальні, суспільно значущі явища та процеси та виражає активну позицію громадян щодо цього.

§ 2. Об'єкт і суб'єкт громадської думки, її структура та функції

Громадська думка не виникає безпредметно, у неї завжди присутній об'єкт, тобто те, на що спрямований її інтерес. Говорити про об'єкт громадської думки не означає перелічити всі конкретні теми, з яких висловлювалася або може висловлюватися громадськість. Такий перелік можна було б продовжувати без кінця-краю. Велика кількість подій, явищ і фактів, що відбуваються у процесі соціального розвитку, повністю відбивається у громадській свідомості і відповідно — у людських судженнях.

Отже, маючи на увазі першій бік справи, слід зауважити, що існує певна об'єктивна обмеженість у висловлюваннях громадської думки. Ця обмеженість стосується перш за все пізнавальної здатності громадської думки. Річ у тім, що в суспільному житті є елементи, що громадська думка може «пізнавати» чи «не пізнавати», тобто вони мають неоднакову здатність до прямого відображення в громадській думці, містять у собі різну, більшу чи меншу можливість бути вимірними цією думкою.

Про обмеженість судження громадської думки за об'єктом можна говорити не лише з точки зору його загальної пізнавальної здатності. Велике значення тут має і «принцип цілеспрямованості», оскільки далеко не кожне, навіть «найбільш пізнавання» явище має сенс пізнавати (вимірювати) саме за допомогою суб'єктивного світу людей, громадської думки.

У яких же випадках необхідно цілеспрямовано звертатися до громадської думки при вивченні соціальної реальності? По-перше, коли світ свідомості, думок є вирішальним шляхом пізнання соціальної дійсності, тобто коли останню неможливо вивчити інакше, ніж через розгляд фактів свідомості. По-друге, коли аналіз дійсності за допомогою суб'єктив-

них методів є кращим ніж аналіз за допомогою об'єктивних методів. По-третє, коли суб'єктивний аналіз є необхідним доповненням об'єктивного аналізу, тобто коли за допомогою лише останнього неможливо дістати цілісне уявлення про об'єкт, що вивчається.

Таким чином, об'єктом громадської думки виступає та частина матеріального чи ідеологічного світу (факти, явища, ідеї і т. ін.), яка являє собою актуальний суспільний інтерес і потребує вираження ставлення людей.

Найближчий розгляд об'єктів, що потрапляють у поле зору громадської думки, дає право говорити про те, що вони далеко не рівнозначні. За ступенем складності їх можна поділити на об'єкти-факти, об'єкти-події та об'єкти-явища (процеси). Найпростіший об'єкт реакції громадської думки — той чи інший *факт* дійсності, який включається до системи взаємодії людей як засіб зберігання і передачі певної інформації і може виконувати роль стимулу соціальної активності.

Подія — складніший об'єкт громадської думки. Вона відзначається значною інформативністю, набором певних даних (фактів), що становлять її змістовну сторону.

Найскладнішим об'єктом громадської думки слід визнати *явище* і *процес*. Багатоструктурність, складність, непослідовність, а іноді й відсутність чітких меж змісту явища і процесу — причина того, що нерідко вони неадекватно відображаються громадською думкою, яка охоплює не всю багатогранність даного явища чи процесу, а лише окремі їх сторони й елементи.

Крім того, серед об'єктів громадської думки прийнято розрізняти факти, події, явища, процеси об'єктивної дійсності, суспільного буття (економічні процеси, умови матеріального життя, діяльності людей і т. ін.) і суб'єктивної дійсності, суспільної свідомості (етичні уявлення, соціально-психологічні процеси, різні системи цінностей і т. ін.).

Громадська думка досить вибірна в своєму ставленні до навколишнього світу. Вона встановлює свої зв'язки з дійсністю методом відбору, використовуючи для цього досить жорсткі критерії. Дослідження об'єкта громадської думки потрібно проводити з двох позицій: аналіз загальної здатності судження громадської думки з точки зору специфіки відображення в

ньому дійсності; виділення деяких критеріїв, зокрема формальних, за яких те чи інше явище, незалежно від його конкретного змісту, стає об'єктом громадської думки.

Головним критерієм виступають суспільні інтереси людей. Чим більше життєво важливих інтересів народної більшості торкається об'єкт громадської думки, тим нагальніше необхідність їх задоволення, тим сильніше проявляється процес утворення громадської думки, тим активніше ця думка заявляє про себе.

Другим критерієм є дискусійність. Предметом громадської думки стає тільки те, що передбачає розбіжність в оцінках, судженнях, характеристиках і т. ін., тобто містить у собі більший чи менший елемент дискусійності. Іншими словами, громадська думка завжди виникає з приводу ще не вирішених питань, і майже ніколи — з приводу питань, відносно яких існує безперечне, безпосереднє або наукове знання.

Третім критерієм відбору об'єктів громадської думки можна визначити компетентність, тобто певний ступінь інформованості людей. У той же час щоразу, як тільки у людей виникає потреба висловити свою думку про щось істотне, нестача знань, дефіцит інформації компенсується їх особистим соціальним досвідом, життєвими спостереженнями. Причому визнання існування некомпетентної громадської думки має слугувати не приводом для його ігнорування, а сигналом для управлінських органів.

Тісно пов'язана з об'єктом категорія «суб'єкт громадської думки». Хто висловлює свою думку з приводу об'єкта? Хто в сучасному суспільстві «має право» називатися громадськістю і говорити від її імені, тобто бути носієм, суб'єктом громадської думки? Чиє судження може претендувати на те, щоб вважатися громадською думкою? Суб'єктом громадської думки іноді називають народ чи його більшість або ж і суспільство в цілому, і великі соціальні групи, класи або соціальну, економічну, демографічну, територіальну чи інші групи.

Носієм громадської думки не може бути індивід, тому що вона являє собою специфічний стан суто масової свідомості. Однак особиста думка може бути пов'язана за своїм об'єктом з суспільним інтересом і таким чином входити до складу громадської думки.

Структура громадської думки складається з трьох основних компонентів: раціонального, емоційного і вольового. Раціональний компонент утворюється з конкретних відомостей, що їх відносять до сфери раціонального знання, які мають люди про факти, події, явища, процеси. До нього може також входити і так зване наочно-образне знання, що формується за допомогою уявлень і дає змогу отримати загальну картину того чи іншого явища, процесу, коли безпосередній індивідуальний досвід суб'єкта обмежений.

Емоційний компонент — це динамічний синтез масових відчуттів, масового настрою і соціальних почуттів, що виражені в безпосередньому переживанні життєвого смислу фактів і явищ дійсності, які є об'єктом громадської уваги. Емоційне в змісті громадської думки визначає її виразність, надає загальну спрямованість ідеям, поглядам, знанням.

Третій компонент структури громадської думки — воля. Він виражає прагнення суб'єкта до практичного здійснення оцінних суджень, що представлені в громадській думці. Завдяки цьому компоненту і психологічному настрою мас реалізуються на практиці ті уявлення, погляди, знання, які становлять раціональний елемент змісту громадської думки. Тим самим вольові начала сприяють перетворенню громадської думки з духовного утворення на духовно-практичне. Перший і другий елементи структури громадської думки утворюють оцінно-ціннісний компонент (або соціальну оцінку), що проявляється через судження, в яких виражається ставлення суб'єкта думки до об'єкта дійсності. Третій елемент — це суспільні вольові спонукання, що практично впливають на функціонування громадської думки.

Громадська думка — це феномен, спрямований на здійснення певних завдань, виконання певних функцій.

Залежно від характеру взаємодії і тих чи інших соціальних інститутів або окремих осіб виділяють експресивну, консультативну і директивну функції.

Зміст *експресивної функції* полягає в тому, що громадська думка, незалежно від того, в яких умовах їй належить діяти, завжди посідає певну позицію стосовно тих чи інших фактів і подій життя суспільства, зокрема щодо дій держави в особі її різних інститутів. Ця здатність надає громадській думці ха-

рактеру сили, що стоїть над інститутами влади, оцінює і контролює їх діяльність. Таким чином, ці інститути незалежно від міри реальної влади, яку вони мають, посідають становище контрольованих.

Згідно з *консультативною функцією* громадська думка дає поради відносно способів розв'язання тих чи інших соціальних проблем, причому, оскільки така порада надається інститутам влади, передбачається, що останні потребують цієї поради або зацікавлені в її отриманні.

Здійснюючи *директивну функцію*, громадськість виносить рішення з тих чи інших проблем буття, що мають чітко імперативний характер.

Залежно від змісту висловленої думки виділяють оцінну, аналітичну, конструктивну та регулятивну функції.

Оцінна функція — вираження ставлення до тих чи інших проблем або фактів дійсності. Її виконують найменш змістовні висловлювання з тих, що виходять від громадськості. Часто за ними не стоїть нічого, крім суто емоційного, що спирається на випадкові, зовнішні моменти, і вони не підкріплюються ніякими міркуваннями стосовно ставлення людини до фактів, які оцінюються. Але і в тих випадках, коли винесення тієї чи іншої оцінки передбачає велику кількість змістовних суджень і коли за простим запереченням чи ствердженням криється складний аналіз явищ дійсності, все це повністю поглинається кінцевим результатом.

Водночас оцінна функція є і найширшою з усіх у змістовному сенсі. Вона наявна майже в усіх без винятку висловлюваннях громадськості. Це пов'язано з тим, що ставлення людей до реальності може виражатися не тільки у вигляді прямої оцінки, а й побічно.

Аналітична функція — роль суб'єкта, що аналізує відносини і факти дійсності.

Конструктивна функція — роль суб'єкта, що програмує соціальні відносини і процеси.

Ці дві функції взаємопов'язані: винесення змістовної пропозиції-рішення обов'язково потребує попереднього вивчення питання; з іншого боку, аналіз питання, по суті, майже завжди завершується винесенням конструктивних пропозицій.

У цих функціях також багато спільних рис. Перш за все це сам характер розумової діяльності, що здійснюється громадською: змістовний аналіз чи винесення змістовного рішення уже передбачає наявність елементів теоретичного мислення.

Разом з тим аналітична і конструктивна функції за змістом не збігаються. Конструктивна думка є складнішою за своєю структурою, оскільки містить певну аналітичну діяльність і, крім того, виражає в узагальненому вигляді безпосередній досвід мас.

Регулятивна функція — громадська думка виробляє (чи асимілює, запозичує деінде) і впроваджує певні норми суспільних відносин. У вузькому розумінні це функція виховання.

Третя основа класифікації — форми громадської думки. Вона виступає у двох функціях — позитивній і негативній. У першому випадку громадська думка відіграє роль суб'єкта, який так чи інакше програмує соціальні процеси, у другому — роль суб'єкта, що виступає з негативною заявою і не пропонує в обмін ніякої своєї програми. Тобто це дві форми виявлення: заохочення, підтримка, ствердження або заперечення, відмова, заперечення.

§ 3. Становлення громадської думки.

Критерії та показники її зрілості

Для того, щоб громадська думка стала «особливим станом реальної свідомості мас», вона повинна пройти певний шлях, який характеризується такими етапами:

- процес виникнення;
- формування громадської думки;
- функціонування громадської думки.

Процес виникнення думки — оцінка людьми предмета їх уваги, визначення стосовно нього особистої думки. Ознаки цього стану: інтерес людей до об'єкта думки, звертання їх до джерела інформації про нього, вироблення індивідуальних суджень.

Громадська думка завжди і перш за все пов'язана з оцінкою людьми того чи іншого явища, процесу. Саме соціальна оцінка — це вираження одного з видів ставлення суб'єкта до об'єк-

та, ставлення, яке полягає в тому, що суб'єкт визначає відповідність об'єкта тим критеріям, які він висуває. Соціальні оцінки можуть мати різний ступінь раціональності. Найраціональнішою є та соціальна оцінка, в якій зафіксовано чітко усвідомлене ставлення людини до конкретного факту, події і т. ін.

Формування громадської думки — взаємодія індивідуальних, групових, колективних суджень, утворення на їх основі громадської думки, тобто думки, що внутрішньо єдина і впливає на практичну діяльність людей і соціальних інститутів.

У процесі формування громадська думка переходить з одного свого стану в інший за допомогою комплексу механізмів. Вони являють собою сукупність елементів та їх відносин, що забезпечують перетворення індивідуальних думок з приводу актуальних проблем дійсності на думку великих соціальних груп, а також перехід громадської думки зі сфери свідомості у сферу практичної діяльності людей. Внутрішні механізми пов'язані з об'єктивними процесами формування громадської думки, а зовнішні — з фактами впливу на свідомість людей з боку органів управління. Один з основних внутрішніх механізмів — ідентифікація з інтересами соціальної групи і суспільства в цілому.

Основні механізми формування громадської думки:

- ядро (еталонна або референтна група) громадської думки;
- поле (умовна сфера поширення);
- соціальна спільнота (клас, верства, група);
- загальний інтерес, комунікація (наявний процес спілкування з боку ядра);
- нормативно-оцінне судження (сама громадська думка).

Механізм формування громадської думки має як моральну, так і соціально-психологічну характеристики, що становлять вузлові ланки в його структурі. Соціально-психологічна характеристика має підставу не тільки у формі спілкування, обміну думок. Це тип регульованих відносин, тобто комунікації. В ньому завжди наявний головний елемент продукування, регулювання й контролю, тобто так зване ядро громадської думки.

Стану функціонування громадської думки притаманна певна стійкість. Стабілізатором виступає високий інтерес лю-

дей до об'єкта думки, глибока інформованість і знання про нього, а також їх переконання у правоті своєї думки. Основні ознаки: громадська думка орієнтує, регулює, приписує певні соціальні дії (поведінку), які пов'язані з об'єктом цієї думки, і ті, що проявляються у різних сферах громадського життя.

На цьому етапі вимірюється соціальна зрілість, рівень поширеності, інтенсивності думки. Соціальна зрілість визначається тим, наскільки глибоко громадська думка виражає інтереси спільнот, тенденції прогресивного розвитку суспільства. Критерієм, який дає змогу зібрати показники, що здатні судити про характер і значущість думки, є глибина і повнота реалізації функцій громадської думки.

Отже, показниками соціальної зрілості є:

- соціальна спрямованість — думки можуть бути передовими і відсталими, консервативними і новаторськими і т. ін.;
- компетентність;
- інтенсивність — відображає рівень заінтересованості, переконаності, стійкості своєї позиції;
- стабільність;
- поширеність;
- результативність.

§ 4. Джерела вивчення громадської думки

Канали вивчення громадської думки можна розглядати у зв'язку з формами її вираження.

Існує три форми вираження громадської думки:

- стихійне вираження;
- вираження громадської думки за ініціативою державних органів, громадських організацій, засобів масової інформації;
- вираження громадської думки під час спеціальних соціологічних досліджень (опитувань).

Каналами вивчення стихійно вираженої громадської думки є аналіз листів різних груп населення, питань, що надходять до лекторів-пропагандистів, процедур і результатів різних зборів, форумів і т. ін.

Серед основних каналів, що вивчають громадську думку, ініційовану державними органами, громадськими організаціями, — всенародне обговорення (наприклад, нових законопроектів), референдум (голосування населення з особливо важливих питань, результати якого використовують органи влади для прийняття остаточного рішення), засоби масової інформації.

Громадська думка може висловлюватися під час проведення спеціальних соціологічних досліджень, тобто останні виступають як один з каналів її вивчення. На відміну від інших каналів, соціологічні дослідження не просто фіксують, а й виявляють, вимірюють рівень соціальної зрілості, напруженості думки, колізію думок. Їх перевагою є наукова обґрунтованість, надійність. Разом з тим це важкий і дорогий канал.

Факти-думки, судження громадськості в момент дослідження виступають у двох принципово різних формах: 1) як зовнішньо об'єктивовані в тій чи іншій діяльності людей або 2) як факти безпосередньо самої свідомості. В першому випадку потрібно зафіксувати вільно виражені думки і проаналізувати їх, у другому необхідно знайти, виявити думки, тобто створити умови для того, щоб ці думки дістали відповідне зовнішнє вираження. Відповідно до цього виділяють дві групи методів вивчення громадської думки:

— методи вивчення зовнішньо об'єктивованих фактів свідомості;

— методи вивчення безпосередніх фактів свідомості.

Зупинимося спочатку на перших.

Як відомо, думки зовнішньо об'єктивуються перш за все у специфічній знаковій діяльності — мові. В першу чергу це усна мова, за допомогою якої люди обмінюються один з одним думками в процесі безпосереднього спілкування. Саме з цим пов'язані перші методи вивчення спостереження.

Під час спостереження процес вираження думок здійснюється без зусиль дослідника, без його участі — тут він займає позицію спостерігача, дивиться на досліджуваний об'єкт «збоку». Разом з тим тут йдеться про фіксацію моментальних явищ: усна мова представляє собою таку форму об'єктування думок, яка дає змогу «вхопити» їх лише в момент висловлювання. В даному випадку думки не мають ніякої іншої зовніш-

ної форми свого вираження (закріплення), яка б давала їм «життя» поза процесом висловлювання. І тому вони не існують або перестають існувати для дослідника, якщо він не встиг зафіксувати їх на слух, «спостережити» безпосередньо в момент мовлення.

Другою формою знакової діяльності, в якій зовнішньо об'єктивуються думки людей, є письмова мова. Завдяки їй члени суспільства мають можливість обмінюватися думками не лише у процесі безпосереднього спілкування, а й на відстані. Відповідно до цього значно розширюються і межі вивчення громадської думки. При цьому на перший план висуваються методи аналізу документів.

Документи з різним ступенем повноти відображають життя суспільства, передають не тільки події соціальної реальності, а й фіксують розвиток усіх виразних засобів суспільства, зокрема структуру мови. В них містяться дані про процеси і результати діяльності окремих індивідів, колективів, великих груп населення і суспільства в цілому.

Ще одна зовнішня форма, в якій об'єктивуються думки громадськості, — це ідеї, безпосередня практична діяльність людей. У таких випадках дослідження громадської думки здійснюється за допомогою методів аналізу практичних дій.

Методи вивчення безпосередніх фактів свідомості є кращими, ніж попередні. Тут дослідник з самого початку займає рішучу активну позицію, сам інспірує висловлювання громадськості з того чи іншого питання, сам визначає умови і форму цих висловлювань та ін.; в результаті «некеровані» судження громадської думки стають повністю «керованими», і з'являється реальна можливість отримати широку й об'єктивну картину думок. За своїм характером ці методи принципово збігаються з так званими методами опитування.

Опитування — найпопулярніший метод збору інформації. Специфіка опитування полягає в тому, що при його використанні джерелом первинної інформації є людина (респондент) — безпосередній учасник соціальних процесів і явищ, які досліджуються.

У чому полягають особливості громадської думки про право?

Аналіз громадської думки про право дає змогу виділити такі її якості і закономірності формування. Оскільки право — це сфера, елемент суспільного життя, громадська думка про нього ніколи не відображає юридичні явища в «чистому вигляді», правові факти, що існують самі по собі. Вона формується як оцінка відповідності прав та обов'язків людей об'єктивним функціям, які вони повинні виконувати внаслідок закону поділу суспільної праці. Громадська думка вважає справедливим, що суспільство, ставлячи людину на ту чи іншу соціальну позицію, тим самим покладає на неї обов'язок вирішувати комплекс суспільно значущих завдань, водночас наділяє її всіма матеріальними і правовими засобами, необхідними для виконання відповідних функцій. Якщо цих засобів недостатньо, то, з точки зору громадської думки, громадянин має право претендувати на них. При формуванні громадської думки з приводу того чи іншого факту юридичного життя колективна свідомість начебто зіставляє правові відносини з суспільними і робить висновки про справедливість і несправедливість громадсько-правових відносин на основі їх відповідності власницьким, державно-правових — політичним, адміністративно-правових — управлінським відносинам та ін.

Мірилом оцінки громадською думкою факту юридичної дійсності є не права норма як формальна настанова держави, а норми культури, загальні уявлення людей про відповідне, які і є основою усвідомлення того, що є і що не є правом. В основі відповідного, коли воно виражає об'єктивну необхідність, лежить існуюче, яке виражається в тому, що самі суспільні відносини потребують правового закріплення та врегулювання і що їх особливості визначають характер і можливості юридичного впливу на них.

На формування громадської думки про право впливає також не тільки сама правосвідомість, станом якої вона є. На цей процес впливають і економічні, і політичні, і моральні, і релігійні та інші оцінки, оскільки економічні, політичні, моральні, релігійні та інші моменти опосередковують факт, який «аналізує» масову правосвідомість і зумовлює її реакцію в формі громадської думки. І правосвідомість, і громадська думка про право — це складні за своїм

змістом явища, які виражають у юридичних поняттях громадське життя і тому випробовують на собі вплив усіх форм суспільної свідомості.

Відповідно до громадської думки взагалі громадська думка про право покликана виконувати певні соціальні функції. Залежно від свого змісту вона так чи інакше оцінює факти юридичної дійсності. Ці оцінки впливають на ставлення людей до права, на їх дії, які мають юридичний сенс, і тим самим виконують орієнтаційну і регулятивну функції. З ними пов'язана і аналітико-конструктивна функція, оскільки для оцінки і забезпечення певної спрямованості діяльності людей у зв'язку з фактами юридичної дійсності необхідні їх аналіз і прийняття конструктивного рішення.

З точки зору впливу на соціальні інститути, в тому числі на державу і право, громадська думка може виконувати контрольну, консультативну і директивну функції. Контрольна функція проявляється тоді, коли громадська думка, висловлюючи ставлення до виданого закону, наказу, оголошеного судом вироку та ін., дає можливість отримати інформацію про ставлення до них населення в цілому або його окремих груп і з урахуванням цієї інформації внести у разі потреби корективи до управлінських рішень, що приймаються, законодавчої діяльності або правозастосовної практики.

Аналогічні дії консультативної і директивної функції.

Таким чином, зробимо деякі висновки.

Громадська думка — це такий стан реальної свідомості мас, що виникає як реакція на актуальні, соціально значущі явища та процеси, а також виражає активну позицію громадян з приводу цього.

Громадська думка має свій об'єкт (соціально значущі факти, події, явища, процеси), який складається з емоційного, раціонального та вольового моментів.

Громадська думка завжди суб'єктна. Існує громадська думка молоді, студентства, робітників і т. ін. Тому необхідно виділяти і вивчати думку конкретних соціальних груп з їх розбіжностями й особливостями.

У процесі свого становлення громадська думка проходить кілька етапів — виникнення, формування та функціонування.

Існує багато каналів вивчення громадської думки, серед яких — референдум, засоби масової інформації, соціологічні дослідження тощо.

При дослідженні кожної проблеми існують свої особливості і нюанси. Тому при визначенні громадської думки, при виборі шляхів і методів її вивчення обов'язково слід враховувати специфіку об'єкта і предмета дослідження, а також принцип доречності використання тих чи інших прийомів вимірювання.

§ 1. Соціологічний підхід до аналізу права

Трансформація суспільних відносин у країні потребує вдосконалення правового регулювання. У зв'язку з цим зростає роль досліджень, які дають змогу охопити право в цілому, побачити його як частину соціального цілісного. Досягненню цих цілей і служить, зокрема, соціологія права — напрям досліджень, який останнім часом досить широко поширився.

Соціологія права є однією зі спеціальних соціологічних теорій¹. Вона покликана досліджувати феномен права з позиції соціології.

Об'єктивною підставою для виділення цієї особливої галузі соціології служить те, що право — це важливий не тільки політичний та юридичний, а й соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та усьому соціальному регулюванні.

Правові явища і процеси не можна глибоко і всебічно вивчити поза їх зв'язком з суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками.

---

¹ Питання про природу соціології права та її місце у системі суспільствознавчого знання не має однозначної відповіді. Розібратися у дискусії з цього питання допоможе література: Варчук В. В. Социология права — отрасль социологии // Социс. — 1996. — № 10; Зимин А. И. Философия и социология права (к вопросу об истоках русского социально-правового сознания и методологии социального познания) // Социс. — 2000. — № 5; Керимов Д. А. Социология и правоведение // Государство и право. — 1999. — № 8; Лапаева В. В. Социология права: в поисках новой парадигмы // Государство и право. — 1992. — № 7; Еє же. Социология права в системе обществоведения // Государство и право. — 2000. — № 4; Еє же. Социология права как юридическая дисциплина // Социс. — 1999. — № 7; Тадевосян Э. В. К вопросу о социологии права // Социс. — 1997. — № 11; Еє же. Социология права и ее место в системе наук о праве // Государство и право. — 1998. — № 1.

Соціологія права являє собою певним чином структуровану систему соціальних знань про право як особливий соціально-юридичний феномен у його генезисі, а також у дії, тобто як соціально детерміноване і соціально діюче (соціально спрямоване) явище, процес.

Під правом у його соціологічному вираженні розуміється форма здійснення соціальних інтересів за принципом формальної рівності.

Соціальні інтереси реалізуються у правовій формі у тому і тільки в тому разі, коли свобода в реалізації інтересу одного суб'єкта припускає рівну міру свободи для інтересу іншого суб'єкта (тобто немає привілею для одного інтересу за рахунок ущемлення іншого).

Соціологію права можна визначити як науку про загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства, як соціальної системи, і права, як його підсистеми, як засобу соціального регулювання.

У соціології права можна виділити принаймні три рівні аналізу суспільних явищ, а саме:

1) співвідношення індивідуума, особистості з їх безпосереднім соціальним середовищем, коли цінності, настанови та інші характеристики особистості зіставляються з соціальними нормами, цінностями, що втілені в окремі конкретні соціальні інститути, зокрема у систему правових норм суспільства;

2) співвідношення зазначених правових норм (системи права) з іншими, ширшими за обсягом соціальними категоріями — суспільною правосвідомістю, мораллю і т. ін.;

3) нарешті, з метою аналізу всієї сукупності співвідношення панівних у даному суспільстві політичних, правових, морально-етичних та інших норм і цінностей з провідними соціально-економічними характеристиками суспільства, його соціальною структурою.

За своєю сутністю зв'язок між явищами і процесами має характер взаємодії, коли ці явища і процеси складаються у певні системи, взаємно впливаючи й зумовлюючи один одного.

Виділивши й описавши конкретні риси такої взаємодії, встановивши її структуру, ми зможемо проникнути углиб конкретного явища, заглянути далі «явної очевидності» кон-

кретних фактів, виявляючи їх внутрішній зв'язок і взаємозалежність, проаналізувати характер, тип цього зв'язку.

Відомо, що як об'єкт дослідження, специфічний для соціології, обираються соціальні дії. До них належать як групові дії (тобто дії суспільних груп, верств, класів тощо), так і індивідуальні (дії окремих осіб, що мають суспільне значення).

Це положення важливе і для соціології права. Так, якщо для правової науки у власному розумінні цього слова головну роль відіграє вивчення відповідної галузі права, яка втілена у систему законодавства, то для соціології права головне полягає у вивченні закономірностей у діяльності осіб: а) які приймають закони; б) які застосовують закони, а також в) у діяльності всіх тих осіб, на поведінку яких впливають норми права.

Поведінка зазначених осіб визначається (як і взагалі поведінка індивідів у суспільстві) на двох рівнях — матеріальному (відносини у сфері виробництва, економіки) і на похідному від нього ідеальному рівні (правила і норми, цілі, форми і способи діяльності, які приписані).

Для соціологічних досліджень права істотно те, що соціальна дія, тобто діяльність, яка відбувається у суспільстві, являє собою взаємодію.

Соціологія права виходить з примату суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення.

На відміну від юридичного підходу (правові норми — судова практика), соціологічний прагне розкрити більш глибокі зв'язки, які відображають суть правових явищ: *суспільні відносини — право — функціонування правових норм у суспільстві — їх соціальна ефективність*.

Право — відносно самостійне суспільне явище, і в цій якості воно — предмет юридичної науки. Право — сторона суспільства, і в цій якості воно — предмет соціології права.

Оскільки право породжено суспільством, то всі юридичні явища тією чи іншою мірою є соціальними. Протилежне твердження було б невірним: не всякий соціальний феномен є правовим. Існує неправове соціальне, зокрема, те, що називається звичаями. Коли, обідаючи у ресторані, людина почи-

нає з супу, закінчує десертом, а потім вимагає рахунок — це приклад феномена звичаїв, а не феномена права (коли людина пов'язана договором)¹.

Соціологія права досліджує взаємодію юридичних і неюридичних чинників, взаємозв'язок правових і неправових явищ. Таким чином, правові явища (правові чинники) становлять інтерес для соціології права (на відміну від традиційної юриспруденції) не самі по собі, а у їх зв'язках з неюридичними чинниками, а неюридичні чинники значущі для соціології права (на відміну від загальної соціології) лише у зв'язках, впливах, взаємодії з правовими явищами.

Соціальні чинники, що взаємодіють з правовими явищами, а також механізм і закономірності такої взаємодії і становлять основні напрями вивчення соціології права.

Такий підхід орієнтує конкретні дослідження на пошуки нових неюридичних чинників, що впливають на право або зазнають його впливу, на з'ясування нових механізмів і напрямів взаємозв'язку юридичних і неюридичних чинників, виявлення нових тенденцій і в остаточному підсумку закономірностей у відповідній сфері суспільного життя.

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ у трьох основних напрямках. Це соціальна обумовленість права, його інститутів і норм, закономірності впливу на право всієї системи матеріальних і духовних чинників; соціальний механізм дії права в суспільстві, закономірності впливу права та правозастосовної діяльності на різні сторони соціального життя; соціальна ефективність дії права, його інститутів і норм у регулюванні суспільних відносин.

§ 2. Соціальна обумовленість розвитку права

Під соціальною обумовленістю права розуміють відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя.

¹ Карбонье Ж. Юридическая социология. — М., 1986. — С. 30—31.

Цей напрям дослідження охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного врегулювання суспільних відносин у кримінально-, цивільно-, адміністративно-правових та інших формах. Тут набувають свого матеріального обґрунтування всі юридичні інститути та норми. Іншими словами, в ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямі, виявляються потреби суспільства в певному виді правового регулювання і пояснюється вибір юридичних засобів їх задоволення.

Отже, предмет досліджень, що спрямовані на вивчення соціальної обумовленості права, становлять соціальні чинники неправового характеру, які тією чи іншою мірою впливають на формування і розвиток права.

Властивість соціальної обумовленості права виражається в тому, що право повинно бути, насамперед, динамічною системою, яка чуйно реагує на зміни в соціальній дійсності.

Вона покликана точно відображати вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку, бо така відповідність забезпечує найсприятливіші умови для діяння законів у житті. Нарешті, право має відображати не всякі, а саме ті потреби й інтереси суспільства, соціальних колективів, особистості, які назріли.

У механізмі соціальної обумовленості права виділяють три стадії:

- виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин;
- відбиття у правовій, моральній, політичній свідомості потреб та інтересів, формування громадської думки;
- діяльність держави в особі її компетентних органів з прийняття правових норм — правотворчість.

§ 3. Соціальний механізм дії права

Питання соціальної дії права, його інститутів і норм утворюють певне коло проблем. Зрозуміло, що дослідження дії права, законів і норм не менш важливо ніж аналіз їх соціальної обумовленості. Вплив права на суспільні відносини відбувається не автоматично, а потребує чималих зусиль з боку державних органів, юридичних установ, усього суспільства в цілому.

Право виступає як могутній важіль управління і перетворення суспільних відносин, але за умови, що існує ясне уявлення, за допомогою яких засобів правові вимоги, нормативні приписи законів та інших юридичних актів переводяться у соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп, особистості.

Саме в цьому полягає соціальний механізм дії права. Під соціальним механізмом дії права розуміється механізм системи взаємодії правових та інших соціальних чинників, які беруть участь у житті права на всіх етапах його функціонування.

Соціальні чинники економічного, політичного, морального та іншого характеру у своїй сукупності утворюють те, що називають соціальним середовищем дії права.

Вивчення соціального механізму дії права передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, що дають змогу досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для вдосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відображення у правових нормах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших моментів. У свою чергу дослідження юридичного механізму веде до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури самих правових норм, чіткішого відображення їх юридичного змісту шляхом уточнення прав та обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

§ 4. Критерії та показники соціальної ефективності правових норм

Ефективність дії права — співвідношення між фактичними результатами дії норми і тими соціальними цілями (соціально обумовленими, соціально корисними), для досягнення яких цю норму прийнято.

Соціальна проблема в дослідженнях ефективності правових норм — це наявність розриву між цілями управління певним соціальним процесом, у регулюванні якого бере участь право, та фактичними результатами управління.

Даний напрям включає вивчення ефективності правових норм, у процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей; охоплює широке коло проблем, включаючи ефективність усього права в цілому, його різних галузей та інститутів, окремих правових норм, ефективність правозастосовної діяльності. Необхідно мати на увазі, що соціальний ефект породжує не норма сама по собі, а дії державних інститутів і посадових осіб, спрямовані на її реалізацію (інформування суб'єктів права, роз'яснення, тлумачення норми, контроль за її виконанням, профілактика, застосування санкцій тощо).

Загальні питання ефективності права, його галузей та інститутів досліджуються головним чином на теоретичному рівні. Можливості конкретно-соціологічного підходу найповніше реалізуються при вивченні ефективності законодавства та ефективності правозастосовної діяльності.

Ефективність дії правових норм залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, які стосуються як самого права, так і сфери його реалізації. Будь-яка норма створюється і діє не в «порожнечі», а в реальній сукупності суспільних відносин, на основі й у рамках існуючих суспільного буття і суспільної свідомості. Характер взаємозв'язку правової норми з різними сторонами суспільного життя і визначає ті умови, які кінець-кінцем забезпечують ефективність її дії. Ці умови можна розглядати з різних точок зору, проаналізувати у різних аспектах.

1. *Макросоціальні умови.* До них належать: наявність реальних можливостей свідомого застосування об'єктивних законів суспільства; рівень збігу суспільно об'єктивних потреб та індивідуальних і колективних інтересів; стан свідомості та політико-моральної єдності народу.

2. *Умови, які пов'язані з політичною організацією та її діяльністю.* Тут передусім йдеться про діяльність партій з питань розвитку та зміцнення правопорядку, боротьби з правопорушеннями; про якість правотворчої діяльності держави; про

активну участь трудівників та їх громадських організацій (особливо профспілок) у правотворчій діяльності з застосування права.

3. *Мікроумови*, до яких належать: визнання у колективах і малих соціальних групах, у сім'ях моральних та інших нормативних систем; соціальні зв'язки громадян з трудовими колективами та профспілками; ставлення до права на підприємствах та в установах.

4. *Особистісні умови*, що містять у собі рівень освіти, індивідуальні ціннісні орієнтації, досвід тощо.

Можна класифікувати умови ефективності дії норми на основі, пов'язаній з елементами механізму дії права. З цієї точки зору умови ефективності діяння норми належать, по-перше, до самої норми; по-друге, до діяльності правозастосовних органів; по-третє, до особливостей правосвідомості та поведінки громадян, які додержуються або порушують вимоги правової норми. Тільки поєднання всіх трьох умов воедино забезпечує високу ефективність дії правової норми.

Необхідно також зазначити, що ці умови в свою чергу забезпечуються організаційними заходами, які проводить держава для розвитку і вдосконалення суспільних відносин, зміцнення законності та правопорядку. До них належать, зокрема, добір і виховання юридичних кадрів, що здійснюють як правотворчу, так і правозастосовну діяльність; підвищення правової та загальної культури посадових осіб і громадян, які реалізують правові приписи; організаційне та матеріально-технічне забезпечення дії права, включаючи створення автоматизованих систем інформації й управління у сфері права.

Можна визначити чинники, які впливають на якість діяльності з застосування права. Це, зокрема:

а) міра оптимальності правової норми (практично йдеться про якість норми);

б) стан управління (науковість організації праці тих, хто застосовує право, організаційна структура установ, що застосовують право, порядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенцій, злагодженість та узгодженість усіх ланок систем установ, що застосовують право);

в) мікроклімат, в якому відбувається застосування права (діловитість, творча критика і самокритика, відсутність бюрократизму, байдужості до людини тощо);

г) суб'єктивні якості того, хто застосовує право (його політична зрілість, знання ним права, рівень правосвідомості, професійна етика, авторитет, досвід, високі моральні якості, загальний культурний рівень). Доречно нагадати, що важливою умовою ефективності правових норм є їх доцільне застосування;

д) матеріально-технічний чинник, в якому має місце естетика процесу застосування норм (зовнішнє оформлення та обладнання приміщення, забезпечення транспортом тощо).

Досліджуючи проблеми соціальної ефективності, необхідно розглянути також і критерії соціальної ефективності законотворчості. За своїм змістом законотворчість — це не лише діяльність законодавчого органу. За умов демократичного режиму творцем закону є суспільство в цілому, але в тих формах, що забезпечують оптимальне використання суспільних ресурсів.

Можна запропонувати таку систему критеріїв і соціальної ефективності законотворчості.

По-перше, критерії, що характеризують можливості формування (і формулювання) суспільної потреби в законодавчому врегулюванні тих чи інших питань. Ці критерії є похідними від теоретичної моделі, обраної дослідником як еталон для пояснення політико-правового життя в цілому. Оскільки йдеться про сучасну Україну, політичні пріоритети якої зафіксовано серед іншого в Конституції, то така модель відтворюватиме ознаки сучасної правової держави, що спираються на розвинуте громадянське суспільство. Тому серед цих критеріїв будуть такі:

1) наявність інституалізованих можливостей суспільного обговорення проблем розвитку суспільства, тобто наявність свободи слова, засобів вираження громадської думки, інститутів громадського впливу і контролю тощо;

2) наявність політико-правової культури соціальних суб'єктів, достатньої для участі в цій діяльності;

3) функціонування системи розподілу влади та механізмів, які забезпечують взаємодію гілок влади і громадськості, що має ініціювати оновлення влади у разі її неефективності;

4) наявність інституалізованих механізмів взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи та громадськості, можливість впливу громадськості на рішення суб'єктів законодавчої ініціативи.

По-друге, це критерії, що охоплюють процес законопроектної діяльності. Ці критерії можна умовно поділити на дві групи. До першої належать критерії організаційно-управлінського характеру, які мають фіксувати оптимальність організації процесу законопроекування. Значною мірою такі критерії є типовими для оцінки будь-якої управлінської процедури. Серед них варто звернути увагу на такі:

1) наявність регламентації цієї діяльності, тобто фіксація процедури у будь-якій формі;

2) спеціалізація законопроектної діяльності (професіоналізація);

3) наявність організаційного оформлення (виконується окремими організаційними утвореннями — центрами, відділами, управліннями тощо);

4) керованість (наявність процедур контролю, у тому числі з боку громадськості, за цією діяльністю);

5) скоординованість (наявність ефективних процедур координації з іншими суб'єктами законодавчої ініціативи);

6) відкритість (доступність для громадськості основних етапів законопроекування, в тому числі можливість її участі в цьому процесі у формі громадських слухань, експертиз тощо).

До другої групи критеріїв належать техніко-юридичні критерії, які є показником певних стандартів нормативного акта, що поєднують особливості національної правової системи із загальними юридичними критеріями (відсутність логічних суперечностей, чіткість дефініцій тощо)¹. За умов тісної інтеграції України в європейські та світові структури значною мірою техніко-юридичний характер матимуть критерії відповідності національного законодавства міжнародно-правовим стандартам.

¹ Бергерон К. Правила нормпроекування. — К., 1999. — С. 36; Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества. — М., 1991. — С. 20; Савицкий В. И. Язык закона. — М., 1985.

Третя група критеріїв фіксує характеристики процедури Верховної Ради України. Вони багато в чому схожі на критерії другої групи, оскільки в обох випадках йдеться про певну організаційно-управлінську процедуру, яка оцінюється за єдиними критеріями ефективності управління. Але існують і критерії, що мають специфічний характер. Серед них варто звернути увагу на такі:

- 1) наявність ефективних процедур узгодження інтересів фракцій, «груп тиску» тощо;
- 2) можливості проведення експертизи законопроектів;
- 3) оптимальність термінів «проходження» законопроекту;
- 4) відкритість процедури (можливість внесення змін до законопроектів);
- 5) наявність механізмів зворотного зв'язку з суб'єктами законодавчої ініціативи.

Найскладнішим є комплексний критерій «політико-правова культура законодавчого органу», оскільки він має зафіксувати в остаточному підсумку рівень професіоналізації парламентаріїв, їх здатність адекватно виконувати функції творців закону як юридичного, а не політичного («популістського») документа.

Таким чином, три групи критеріїв утворюють контур еталону оцінки.

Зміцнення правової основи, вдосконалення нормативного регулювання державного та суспільного життя сприяють підвищенню ефективності управління, стимулюють розвиток його об'єктів у необхідних для суспільства напрямках.

Можна виділити три рівні, на яких право як регулятор служить процесу соціального управління.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, тобто в остаточному підсумку поведінку кожної конкретної людини, на яких би соціальних рівнях вона не перебувала. Цей процес здійснюється або шляхом сприяння складанню нових, закріпленню у відомих межах тих, що є, або витискуванню тих відносин, що вже віджили. Різні способи (заборона, дозвіл, зобов'язання, а також пов'язані з ними заходи нагороди, стимули або санкції) дають можливість по-різному спрямовувати соціальну поведінку, активність особистості. Отже, у процесі регулювання здійснюються як стабілізація, контроль поведін-

ки (власне регулювання), так і її активізація, зміна (власне управління).

У цілому на цьому рівні завдання управління первісно потребує координації дій людей, виконання кожним таких дій, які у загальній масі вели б усе суспільство до відповідної мети. Будучи загальними правилами, які охоплюють дії людей, що повторюються день у день, правові приписи фіксують поведінку кожного індивіда у певних межах з тим, щоб його мінлива в кожний момент часу поведінка завжди укладалася у задане русло. В результаті оперативне управління має справу з уже організованою системою.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру і функції всіх підсистем, що управляють, та їх елементів — установ держави, службових осіб, інших суб'єктів управління колективами людей. Тут, з одного боку, виступаючи як «фіксатор» нормативної основи управління, норми ставлять межі їх діяльності, показуючи допустимі варіанти поведінки. Безпосередньо спрямовуючий вплив їх на нижчий рівень проходить у відомих межах, параметрах. З другого боку, як джерело оперативної управлінської діяльності правові приписи спонукають їх до такої діяльності, націлюють на виконання певних завдань управління. На цьому рівні, на відміну від першого, правові приписи (директивного характеру) значно більшою мірою виступають безпосередньо причиною поведінки, фактично передують діяльності, яка без них би не розпочалася. Тут виникає та специфічна форма причинності, яку називають «інформаційною причинністю».

Разом з тим, приписи, що регулюють діяльність службових осіб, тим самим вже впливають на перший рівень через їх діяльність. Регулювання, спрямування діяльності керівників є, таким чином, опосередкований вплив на колективи, якими вони керують, а також на усіх громадян, на яких може поширюватися їх діяльність.

3. На третьому, вищому рівні, де об'єктом управління (точніше самоуправління) виступає вся соціальна система, а «кроки» в її розвитку здійснюються у більшій проміжці часу (роки, десятиліття і т. ін.), соціальне управління набуває загального і в певному розумінні «уповільненого» характеру.

Перехід усієї соціальної системи у новий, кількісно або якісно інший стан позначається великими змінами у законодавстві (і в праві), іноді оновленні його частин. Соціальний організм, що перейшов у нову фазу розвитку, закріплюється в цій новій якості на тривалий період (характерний приклад — прийняття нової Конституції України). Водночас на нижчих рівнях нові норми права обумовлюють «життя» усієї соціальної системи (у сфері, що регулюється правом), є програмою її подальшого розвитку.

Розвиток стосунків між людьми на нижчих (перших двох) рівнях у межах, які встановлені правом, веде до поступового вирішення окремих «дрібних», а потім загальних, значних завдань і підзавдань, веде, нарешті, до досягнення значних соціальних цілей. Накопичення змін веде, як зазначалося, до переходу всієї системи у нову якість, отже, до видання нових норм права, які визначають подальшу її поведінку, тобто до «нового циклу правоформування і правореалізації». Поступово перебудовується життя другого і першого рівнів, і весь процес розпочинається знову.

§ 5. Правова соціалізація особистості

Правова соціалізація — це процес включення індивіда в систему правовідносин даного суспільства на основі засвоєння всієї правової культури даного суспільства. Вона виступає як складова єдиного процесу соціалізації.

Правова соціалізація — це заміна правомірної поведінки за примусом на правомірну поведінку за особистісними особливостями. Саме цих правових соціалізацій буде досягнуто тоді, коли індивіди, як зазначає Е. Фромм, «досягнуть такого типу поведінки, за якого вони бажають діяти так, як вони повинні діяти як члени даного суспільства. Вони повинні бажати робити те, що необхідно для суспільства»¹.

Право, як вид соціального регулювання, здійснює прямий вплив на процеси соціалізації, орієнтуючи індивіда в різноманітній соціальній дійсності. Факт правової врегульованості

¹ Цит. за: Фролов С. С. Социология. — М., 1997. — С. 108.

суспільних відносин, спосіб правового впливу на них, визначення належної та дозволеної поведінки, різноманітні заборони — все це оптимізує процеси соціалізації.

У процесі соціалізації індивід засвоює не тільки норми та закони, а й всі елементи правової системи, в тому числі правові поняття. Таким чином, основу правової соціалізації становлять:

— засвоєння правових норм і посідання певної позиції стосовно до цих норм;

— оцінка безпосередньої реалізації норм у юридичній практиці, формування ставлення до правових інститутів та установ;

— засвоєння правової ідеології як системного, науково обґрунтованого відображення правової дійсності в ідеях, поняттях, принципах.

Правова соціалізація — це не тільки формування навичок соціальної поведінки, яка відповідає правовим нормам суспільства, а й інтеріоризація таких норм, виникнення внутрішньої мотивації, що орієнтує особистість на їх додержання. Початком цього процесу є засвоєння у дитинстві норм соціальної поведінки, спілкування та взаємодії людей, соціальних заборон і вимог. Пізніше правова соціалізація набуває виразніших форм: це відбувається тоді, коли людина, будучи дорослою, стає повноцінним учасником правовідносин і стикається з необхідністю самостійно відстоювати свої права, цивілізовано вступати у стосунки з іншими людьми і виконувати свої обов'язки перед суспільством.

У процесі правової соціалізації відбувається поступова інтеграція особистості в широкий соціальний контекст, перехід її до повноцінної участі в функціонуванні громадянського суспільства та держави. Однак при цьому можуть виникати перекручення, деформації, які призводять згодом до появи у індивіда кримінальних нахилів, правового нігілізму, асоціальної й антидержавної поведінки.

У здійсненні правової соціалізації особистості вирішальне значення мають такі чинники:

1) загальний стан економічних, політичних, ідеологічних відносин у суспільстві та державі;

- 2) ступінь суспільної правосвідомості в цілому і рівень автоматизму правової поведінки, що склалася;
- 3) безпосереднє соціальне оточення особистості та вплив на неї малих формальних і неформальних груп;
- 4) рівень правової пропаганди;
- 5) загальний стан законності, зокрема стан законності у галузі державного управління.

Отже, досліджуючи назване коло проблем, соціологія права не тільки виконує важливі загальнонаукові функції у рамках юриспруденції, а й робить свій внесок у розв'язання кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у країні, досягненням громадської згоди, запобіганням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізації прав і свобод особистості, утвердженню у країні громадянського суспільства і правової держави.

Конкретно-соціологічні дослідження

§ 1. Сутність конкретно-соціологічних досліджень. Основні етапи

У загальному вигляді *конкретно-соціологічні дослідження* можна визначити як систему логічно-послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою — отримати достовірні дані про досліджуване явище або процес для їх подальшого використання у практиці, забезпечення ефективнішої діяльності суспільства. Основне завдання конкретно-соціологічних досліджень — це добування фактів про соціальну дійсність, її окремі явища, сторони, інакше кажучи — соціальних фактів.

Підготовку і проведення соціологічних досліджень можна поділити на ряд етапів.

1. Підготовка дослідження. Тут соціолог звертається до спеціальної літератури, що присвячена саме досліджуваному об'єктові. В процесі цієї роботи відбувається усвідомлення проблеми, формулюються цілі і завдання дослідження, розробляється загальна концепція.

2. Збирання первинної соціологічної інформації про об'єкт, що вивчається. Під первинною соціологічною інформацією розуміють отримані в ході соціологічного дослідження неузагальнені відомості (наприклад, відповіді опитуваних в анкетах, інтерв'ю, записи на картках, спостереження, аналіз документів).

3. Підготовка зібраної інформації до обробки й аналізу та сама обробка й аналіз даних, отриманих у ході дослідження згідно з програмою.

4. Підготовка звіту за наслідками дослідження, викладення його результатів у наукових публікаціях, практичних рекомендаціях і проектах соціальних змін.

§ 2. Програма соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження починається з розробки його програми, яка є конкретним втіленням його підготовчого етапу. Програма містить всебічне обґрунтування методологічних підходів і методичних прийомів вивчення певного явища або процесу. Тільки програма соціологічного дослідження, усі складові якої глибоко обмірковано, може стати запорукою його проведення на високому якісному рівні. Не випадково програму називають стратегічним документом дослідження, ознайомившись з яким можна відразу зрозуміти концепцію всього дослідження, ті наміри його організаторів, за допомогою яких здійснюється спроба впровадитися в аналіз тієї чи іншої проблеми. Від наукового обґрунтування цього документа значною мірою залежать кінцеві результати.

Програма дослідження — це виклад його теоретико-методологічних передумов (загальної концепції) відповідно до основних цілей роботи та гіпотез дослідження, зазначення правил процедури, а також логічної послідовності операцій з метою їх перевірки.

Програма — це теоретико-методологічна основа процедур дослідження, які здійснюються дослідником, а саме: збір, обробка та аналіз інформації. Вона включає визначення проблеми, об'єкта та предмета дослідження, характеристики його цілей та завдань, інтерпретацію основних понять, висунення гіпотез, визначення стратегічного плану дослідження, складання плану вибірки, описи методів збору та схеми аналізу даних. У програмі можна виділити *теоретичний* (методологічний) і *методичний* (процедурний) розділи. До першого належать усі ті компоненти програми, які починаються з постановки проблеми та закінчуються складанням плану вибірки, до другого — опис методів збирання, обробки та аналізу даних.

Вихідний пункт у складанні програми — визначення проблеми дослідження. Реальні життєві суперечності створюють проблемну соціальну ситуацію, для розв'язання якої потрібен подальший розвиток соціологічного знання та відповідні управлінські рішення. Наукова проблема має більш-менш

точно відображати проблемну соціальну ситуацію, ту суперечність, яка виникає у процесі функціонування і розвитку соціальних систем. У ній фіксується суперечність між знанням про потреби суспільства у певних практичних діях та незнанням шляхів і засобів реалізації цих дій.

Наступним кроком дослідження вважаються визначення *мети та постановка завдань*. Мета визначається відповіддю на запитання: «Для чого?» («Для чого проводиться дослідження?»). *Мета* — це загальний напрям, проект дії, те, чого потрібно досягти.

Завдання формулюють запитання, на які необхідно відповісти для реалізації мети дослідження. Вони орієнтують на аналіз проблеми або з точки зору потреб розвитку теорії, або для практичних цілей розв'язання суперечності, що вивчається. Завдання бувають основні, приватні, додаткові.

Основні завдання впливають безпосередньо з предмета дослідження, відповідають його цільовому напрямку, *приватні* — з основних, допомагають розв'язанню головних питань дослідження.

Соціальна проблема не існує сама по собі і має свого носія — ту спільноту людей та їх діяльність, з якими вона нерозривно пов'язана. Об'єктом соціологічного дослідження в широкому розумінні є носій тієї чи іншої соціальної проблеми.

Об'єкт соціологічного дослідження — це спільнота людей, їх діяльність, що організована за допомогою соціальних інститутів, та умови, за яких ця діяльність здійснюється.

Причини появи тієї чи іншої проблеми можуть лежати за межами об'єкта дослідження. Це веде до умовного поширення його масштабів, яке дає змогу виявити дійсні причини виникнення даної проблеми. Тому виділяють два об'єкти дослідження — основний і додатковий.

Чітке виділення об'єкта сприяє правильному визначенню предмета дослідження, який визначається конкретним формулюванням відповіді на запитання: «Що?» («Що вивчатиметься»). Наприклад, «соціальне напруження», «правова культура», «причини злочинності».

Предметом дослідження вважається та сторона об'єкта, яка безпосередньо підлягає вивченню. Це найбільш значуща

сторона об'єкта у соціологічній теорії та соціальній практиці. Одному й тому самому об'єкту може відповідати кілька різних предметів дослідження, кожний з яких за змістом визначається тим, яку саме сторону об'єкта він відображає, з якою метою, для вирішення якої проблеми обраний.

Таким чином, *об'єкт* — це те, що містить у собі соціальну суперечність, а *предмет* — це ті його властивості та сторони, які відображають цю суперечність.

У ході дослідження необхідно провести теоретичну *інтерпретацію основних понять*.

Повністю розкрити зміст поняття можна лише тоді, коли його інтерпретують у двох напрямках: порівнюють дане поняття з іншими поняттями (теоретична інтерпретація поняття) і зіставляють його з даними спостереження та експерименту, тобто емпіричними даними (емпірична інтерпретація поняття). В першому випадку розкривається теоретичний зміст поняття, у другому — емпіричний.

Паралельно з уточненням основних понять відбувається цілісний *попередній аналіз об'єкта*, тобто систематизація літературних та практичних відомостей у даній предметній сфері щодо даного об'єкта. Власне кажучи, попередній системний аналіз предмета — це по суті «моделювання» проблеми, яка вивчається, тобто її деталізація.

Об'єкт можна пояснювати різними шляхами, з яких найтипівішими є два підходи — системний та функціональний.

Системний підхід — це такий спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, що потребує розгляду частин у нерозривній єдності з цілим. Під центральним поняттям системного підходу розуміємо певний матеріальний або ідеальний об'єкт, що уявляється як складне цілісне утворення. Оскільки будь-яка система завжди перебуває в певному середовищі, системний підхід завжди враховує її зв'язки і відносини з ним. Тобто система завжди є підсистемою іншої, більшої системи і навпаки — в ній можна виокремити менші підсистеми.

Функціональний аналіз передбачає виділення зовнішніх обставин стосовно явища, яке вивчається, їх упорядкування, субординацію, попереднє визначення сили впливу. При функціональному аналізі важливо вміти з'ясувати специфічні механізми впливу кожного чинника, що розглядається.

Загальна спрямованість дослідження може бути визначена до його початку гіпотезами, які сформульовані.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні — це науково обгрунтоване припущення структури соціальних об'єктів, характеру, елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, механізму їх функціонування і розвитку. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу об'єкта, що вивчається.

Процедурний розділ програми дослідження включає такі елементи: 1) принципівий стратегічний план дослідження; 2) обгрунтування системи вибірки одиниць спостереження; 3) визначення основних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Основна передумова для вибору принципівого плану — стан знання до моменту збирання емпіричних даних, а отже — можливість для розробки гіпотез. Можна виділити три основні варіанти стратегії наукового пошуку.

1. Розвідувальний план застосовується у тому разі, коли про об'єкт дослідження практично мало що відомо, і соціолог не має можливості висунути ніяких гіпотез.

2. Описовий варіант дослідження можна використати тоді, коли зібрані про об'єкт дані є достатніми для висунення описових гіпотез. Мета плану — описування якісно-кількісних особливостей соціальних структур, процесів та явищ.

3. Аналітико-експериментальний план — найефективніший варіант наукового пошуку. Його використовують тільки в умовах досить повного знання про об'єкт, що дає змогу висунути пояснювальні передбачення. Мета плану — дослідження функціональних взаємозв'язків.

Визначенням об'єкта дослідження (наприклад, кількості або окремої групи його членів) не завершується вирішення питання про кількість та характер тієї сукупності людей, які мають бути охоплені цим дослідженням. Опитування усіх людей, які становлять об'єкт дослідження (а це можуть бути тисячі, сотні, десятки людей), було б нераціональним. Це подовжувало б строки дослідження, а отже, і одержання необхідної інформації, потребувало б значних витрат, відвертало б увагу великої кількості людей, та й саме таке дослідження є занадто громіздким. Тому більшість соціологічних досліджень має не суцільний, а вибірковий характер.

Вибірковий метод — метод дослідження, який дає можливість робити висновки щодо характеру розподілу ознак, що вивчаються, генеральної сукупності на основі деякої частини — вибіркової сукупності.

Генеральна сукупність — уся сукупність одиниць спостереження, яка стосується даної проблеми. Вона буває обмежена територією, часом, професією, функціональними рамками.

Вибіркова сукупність — частина генеральної сукупності, яка виступає як безпосередній об'єкт вивчення за розробленою програмою добору. Вона має характеристики генеральної сукупності.

До методичної частини програми соціологічного дослідження включаються: характеристика методів збирання первинної інформації (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент); логічна структура використовуваного інструментарію, звідки видно, на виявлення яких характеристик предмета дослідження спрямований той чи інший блок питань; порядок розміщення питань в інструментарії. Сам інструментарій додається до програми як самостійний документ.

Поряд з переліченим у програмі доречно позначити і логічні схеми обробки зібраної інформації, які показують діапазон та глибину аналізу первинної соціологічної інформації.

Таким чином, створення та обґрунтування програми соціологічного дослідження — це необхідна умова достовірної та об'єктивної інформації з проблеми, якою займається дослідник.

§ 3. Соціологічні методи дослідження: спостереження, експеримент, аналіз документів, опитування

Під *спостереженням* розуміється цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у ході якого ми дістаємо знання про зовнішні сторони, властивості та стосунки об'єктів, що вивчаємо. Спостереження у соціологічному дослідженні є методом збирання первинної інформації про об'єкт, який вивчається, шляхом прямої реєстрації подій, що стосуються цього об'єкта і відповідають цілям дослідження.

На відміну від звичайного спостереження, в соціології у науковому спостереженні наперед планується його організація, розробляється методика реєстрації, обробки та інтерпретації даних, що дає змогу забезпечити відносну надійність інформації.

Спостереження у соціологічних дослідженнях мають низку особливостей. Перша з них стосується зв'язку спостерігача з об'єктом. Соціолог спостерігає соціальні процеси та ситуації, суспільство, до яких він сам належить, з якими пов'язаний та від яких безпосередньо залежить. Цей нерозривний зв'язок спостерігача з об'єктом спостереження позначається на сприйнятті дослідником соціальної дійсності, на розумінні соціальних процесів, ситуацій, дій окремих індивідів, а також на інтерпретації явищ, які спостерігаються. Сприйняття спостерігачем соціальної дійсності завжди позначається на його світогляді. Об'єктивність соціального дослідження полягає в тому, щоб критерії наукового дослідження були чітко визначені, не підмінялись емоціями, моральними та іншими ціннісними критеріями.

Друга особливість полягає у тому, що спостерігач не може зовсім позбутися емоційності сприйняття соціальних явищ. При цьому вона тим вище, чим тісніше дослідник пов'язаний з об'єктом спостереження. Це завжди слід враховувати як один з можливих чинників викривлення інформації.

Третя особливість стосується складності повторного спостереження, тому що соціальні процеси повсякчас змінюються і рідко бувають ідентичними. У зв'язку з цим спостереження має бути дуже ретельним.

Головним об'єктом спостереження у соціології є поведінка окремих людей та соціальних груп, а також умови їх діяльності.

Метод спостереження цінний саме тим, що дає змогу безпосередньо фіксувати реальні поведінські акти. Але спостереження фіксує факти поверхового рівня та вельми вузького кола. Це й зумовлює те, що спостереження рідко використовується як основне джерело соціологічної інформації.

За ступенем формалізації спостереження поділяють на неструктуралізовані та структуралізовані. У *неструктуралізованому* спостереженні (такому, що не контролюється) дослід-

ник не визначає наперед, які саме елементи процесу, що вивчається, він буде спостерігати. У цьому разі немає суворого плану, визначено лише безпосередній об'єкт спостереження.

Структуралізоване спостереження (контрольоване) — це таке, при якому соціолог наперед визначає, які з елементів процесу, що вивчається, мають найбільше значення для його дослідження, та складає спеціальний план запису спостереження до початку збирання інформації.

Залежно від ступеня участі спостерігача у ситуації, що досліджується, розрізняють включне (з участю) та невключне (без участі) спостереження.

При *невключному спостереженні* дослідник перебуває поза об'єктом, що вивчається, лише фіксуючи те, що відбувається.

Включним є такий різновид спостереження, за якого дослідник безпосередньо є учасником процесу, що вивчається, перебуває у контакті з людьми, яких він спостерігає, та бере участь у їх діяльності.

За місцем впровадження та умовами організації спостереження поділяються на *польові* та *лабораторні*.

За регулярністю проведення можна розрізнити спостереження *систематичні* та *випадкові*.

Експеримент у соціологічних дослідженнях — це засіб отримання інформації про кількісну та якісну зміну показників діяльності та поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких чинників, що управляються та контролюються (змінних).

Змінна, що управляється та контролюється дослідником, називається *незалежною*. Вона визначається як експериментальний чинник (експериментальна змінна). Чинник, зміна якого визначається незалежною змінною, називається *залежною змінною*.

Незалежна змінна повинна відбиратися так, щоб її легко було спостерігати та вимірювати.

Соціальний експеримент має дві функції: досягнення ефекту в практичній діяльності, тобто отримання певного ефекту управління соціальною системою, та перевірка наукової гіпотези.

За способом створення експериментальної ситуації розрізняють експерименти *реальні*, тобто практичне освоєння

дійсності у межах деякої матеріальної моделі, та *уявні*, тобто ті, які здійснюються у свідомості людини.

За часовим напрямом процесу експериментування бувають *проективні, ретроспективні та експерименти, які оцінюють стан процесу в даний момент часу.*

За характером логічної структури доказу гіпотез розрізняють *паралельні та послідовні експерименти.* В паралельному експерименті висновки щодо ефективності новоутворення, що перевіряється, робляться за допомогою порівняння стану досліджуваного процесу в експериментальній та контрольній групах. В умовах послідовного експерименту аналізується динаміка стану об'єкта дослідження «до» та «після» введення в дію експериментального чинника.

За характером умов експерименти поділяються на *польові* (коли об'єкти перебувають у природних умовах) та *лабораторні* (коли експеримент здійснюється у штучно створеному середовищі).

За наявністю або відсутністю впливу дослідника на створення експериментальної ситуації розрізняють контрольовані та *природні експерименти.* В контрольованому експериментатор сам уводить в дію експериментальний чинник як гіпотетичну причину змін, що припускаються у майбутньому. В природному експерименті дослідник тільки спостерігає та чекає, доки в досліджуваному об'єкті настане чітко виражена зміна, що його цікавить, яка відіграла роль незалежної зміни.

За ступенем розробленості соціальної проблеми виділяють *експерименти, що уточнюють, та експерименти, які вирішують.*

За ступенем практичного напряму експерименту виокремлюють *дослідні та інноваційні експерименти.*

Аналіз документів відіграє істотну роль у соціальному пізнанні, що зумовлено їх місцем у суспільному житті.

Документом (від лат. documentum — приклад, взірць, доказ) в соціології вважається спеціально створений людиною предмет, який призначений для передавання чи зберігання інформації.

Документи можна класифікувати за низкою підстав.

1. Залежно від засобу фіксації інформації:

1) письмові документи (рукописні, друковані), в яких інформація викладена у формі буквеного тексту.

Джерелами цього типу документів для дослідника є нормативний матеріал, державні архіви, архіви підприємств і організацій, преса, наукові публікації, особисті документи, посередня документація (довідники, навчально-педагогічна та художня література);

2) іконографічні документи (картини, кіно-, відео-, фото-документи, малюнки та ін.);

3) статистичні документи.

Вони містять дані та судження у кількісній (чисельній) формі, систематизовані та зведені до таблиць, графіків, схем тощо. Статистичні спостереження проводяться постійно і детально фіксують громадське життя з багатьох сторін протягом тривалого часу;

4) фонетичні документи (магнітофонні записи, грамзаписи).

2. За статусом:

1) офіційні документи, які переважно відображають суспільні зв'язки і передають колективні точки зору.

Офіційними документами називаються всі документи, що мають службовий характер, тобто в тій чи іншій формі були складені, затребувані та затверджені державними або громадськими органами, установами тощо;

2) неофіційні документи.

До них належать ділові записи, пропозиції та проекти рішень, листи, автобіографії, заяви, виступи, особисті нотатки тощо.

3. Залежно від джерела інформації:

1) первинні;

2) вторинні.

У першому випадку йдеться про описування конкретних ситуацій, про висвітлення діяльності окремих осіб, органів.

Вторинна інформація має узагальнений, аналітичний характер, у ній, як правило, відображені глибокі соціальні зв'язки.

4. За своїми функціональними особливостями:

1) інформаційні;

2) регулятивні;

3) комунікативні.

4) культурно-виховні.

Звичайно при цьому скоріше підкреслюється основна, провідна спрямованість документа, однак частіше він виконує водночас кілька функцій.

5. За цільовим призначенням:

1) документи, які створені незалежно від дослідника. До них належать усі документи, існування яких ні прямо, ні опосередковано не обумовлено технікою проведення соціологічного дослідження:

- офіційні документи, які пов'язані з темою дослідження;
- статистичні відомості;
- матеріали преси;
- особисте листування тощо;

2) документи цільові, тобто ті, які підготовлені згідно з програмою, завданнями соціологічного дослідження. Ця група документів включає:

- відповіді на відкриті запитання анкети та тексти інтерв'ю;
- записи спостережень, які відображають поведінку респондентів;
- довідки офіційних і громадських організацій, які виконані за ініціативою, на замовлення дослідників;
- статистичну інформацію, яку отримано, узагальнено і орієнтовано на певне соціологічне дослідження.

Існує кілька методів аналізу документів. *Зовнішній аналіз* — аналіз контексту всіх обставин, які супроводжували появу документа. Мета цього аналізу — встановити вид документа, його форму, місце та час його появи, автора, ініціатора, мету його створення, його надійність та вірогідність.

Внутрішній аналіз — це дослідження змісту документа. При цьому перш за все визначається повнота інформації, а також її вірогідність.

Вивчення документа — це аналіз його змісту в контексті теоретичних завдань дослідження.

Значно підвищують об'єктивність у розумінні документів спеціалізовані наукові методи аналізу, зокрема метод юридичного тлумачення закону, який являє собою сукупність певних правил; спеціалізовані логіко-семантичні методи аналізу юридичної мови та ін.

Класичні, традиційні методи аналізу — це сукупність операцій, яка дає можливість інтерпретувати текст залежно від поставлених дослідником цілей.

Традиційні методи мають одну велику ваду, яка може звести нанівець усю працю дослідника в очах людей з іншими поглядами й підходами до проблеми, що розглядається. Це суб'єктивізм класичних методів аналізу. Дійсно, тут інтерпретація документа (документів) повністю залежить від тих настанов, з якими дослідник підходить до опрацювання матеріалу.

До цього часу йшлося про традиційний (класичний) аналіз документів, під яким розуміють усе різноманіття розумових операцій, які спрямовані на інтерпретацію документа.

Але прагнення позбавитися можливої суб'єктивності традиційного аналізу, а також потреба у вимірюванні соціальних ознак зумовили виникнення іншого типу аналізу — формалізованого (кількісного), або контент-аналізу.

Його сутність полягає у з'ясуванні змістових одиниць, які можна однозначно фіксувати та перекладати у кількісні показники за допомогою одиниць обчислювання.

Змістові одиниці визначаються згідно з концепцією дослідження. Вони повинні відображати провідну ідею тексту. Індикаторами одиниць можуть бути окремі поняття, теми, події, імена людей. Кількісна оцінка здійснюється за допомогою одиниць обчислювання. Як одиниці обчислювання використовують частоту з'явлення ознак у тексті, обсяг тексту, який містить одиницю.

Контент-аналіз — це якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і суворістю процедури та полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, які висловлюють, чи, навпаки, приховують у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження.

Контент-аналіз використовують, коли потрібна максимальна точність і є великий обсяг несистематизованого матеріалу.

Обмеженість формалізованого аналізу полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можна виміряти за допомогою кількісних показників.

Традиційний та формалізований аналіз доповнюють і компенсують недоліки один одного.

Опитування — найпоширеніший, універсальний метод збирання інформації у соціологічних дослідженнях.

Цей метод одержання первинної соціологічної інформації ґрунтується на усному або письмовому зверненні до сукупності людей з питаннями, зміст яких є проблемою дослідження на емпіричному рівні.

За місцем проведення розрізняють *опитування за місцем мешкання та місцем роботи*.

За характером взаємодії можна виділити два основні різновиди опитування: *анкетування та інтерв'ювання*, кожен з яких трапляється у багатьох різновидах.

За засобами спілкування між дослідником та респондентом анкетування поділяється на *пресове* (анкети друкуються на сторінках газет чи журналів з проханням переслати у редакцію відповіді); *поштове* (анкети розсилаються поштою); *роздаткове* (опитники роздаються групі осіб, згуртованих в одному місці).

Пресова та поштова анкети звичайно дають низький відсоток повернення, що потребує додаткових зусиль для забезпечення репрезентативності.

Інтерв'ю, тобто бесіда, що проводиться за певним планом, може бути особистим і телефонним.

Розрізняють *клінічні* (глибокі, довгочасні) *інтерв'ю* та *фокусовані* (короткочасні).

Анкетування проводять за допомогою анкети. Анкета — це впорядкований за змістом та формою набір питань та висловлювань, втілений у вигляді опитного листа, який самостійно заповнюється тим, хто опитується, за зазначеними в опитнику правилами.

Анкета починається зі звернення, у якому викладають мету опитування, пояснюють зміст, а якщо треба — правила заповнення анкети. Далі використовують контактні питання, відповіді на які є досить легкими. Ці питання мають бути близькими до теми опитування та поступово вводити респондента у проблематику, що досліджується.

Потім подаються змістовні запитання, які чергуються з фільтрами, контрольними та функціонально-психологічними запитаннями.

Завершує анкету так звана паспортичка, тобто відомості про стать, вік, освіту, сімейний стан, стаж роботи опитуваного (респондента).

Об'єктом інформації можуть бути різні сторони життя людей, їх суб'єктивний стан, спостереження за подіями, які відбуваються. Як ставити запитання, які належать до різних відомостей, щоб підвищити вірогідність, надійність відповідей?

В першу чергу треба звернути увагу на лексику опитування. Для кожного типу аудиторії експертним шляхом можна встановити оптимальну довжину речень (припустимо, понад 20 слів — важке запитання, менше 5 — занадто спрощене), рівень складності граматичної структури (складносурядні речення та фрази, які містять надмірну кількість загальних термінів, і т. ін.), та ступінь зрозумілості основних термінів.

Якісний рівень сенсу запитання — другий важливіший критерій. Не можна формулювати запитання з подвійним запереченням, а при опитуваннях експертів небезпечно використовувати щоденну лексику. Термінологія має підкреслювати особливе ставлення дослідника до опитуваного фахівця та зважати на тип його мислення.

Помилково змішувати програмні запитання, тобто ті, що націлені на одержання запрограмованої інформації, та анкетні запитання, які адресовані респондентові.

Третій критерій — оцінка труднощів формулювання запитання: рівня компетентності, пригадування подій, уявлення гіпотетичної ситуації, обчислення (наприклад, середнього доходу), порівняння значної кількості окремих подій, спостережень і т. ін. Повнота та глибина інформації істотно залежать від загального рівня розвитку та кругозору респондентів.

§ 4. Обробка та аналіз соціологічних даних

Одержана під час соціологічного дослідження первинна соціальна інформація потребує обробки, без якої серйозний науковий аналіз результатів дослідження може бути ускладнений або зовсім неможливий. Саме обробка впорядковує, групує і класифікує великий масив зібраних у соціологічному дослідженні емпіричних даних.

Для успішного проведення обробки інформації необхідно додержуватися певної послідовності. На першій стадії весь масив методичного інструментарію проходить певну підготовку. При цьому необхідно вирішити два основні завдання:

1) перевірити інструментарій на точність, повноту та якість заповнення. Ці заходи передбачають виявлення помилок у відповідях на кожне запитання та їх корекцію. При перевірці анкет, бланків інтерв'ю на повноту заповнення проводиться вибраковування тих, які заповнені менш як на третину. При перевірці на якість заповнення контролюється ясність, чіткість, адекватність відповідей. Всі анкети, бланки інтерв'ю і т. ін., що мають перелічені недоліки, виключаються з подальшого процесу обробки. Документи, які залишилися після контролю, нумеруються, щоб під час наступної їх обробки можна було б простежити за кожним з них;

2) провести кодування інформації, тобто її формалізацію. Принцип кодування полягає в перекладі змістовної інформації на мову формальної логіки. Це означає, що кодується не сам зміст відповідей, а лише факт його наявності чи відсутності. Така форма кодування достатня для того, щоб здійснити числові операції з будь-якою інформацією, незалежно від її первинного вигляду, форми, змісту чи призначення. Процедура кодування включає присвоєння кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів. У результаті вся інформація анкет чи бланків інтерв'ю перетворюється на систему чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел).

Тільки після завершення кодування можна переходити безпосередньо до обробки інформації. Існують два способи обробки інформації — ручний і машинний. Питання про спосіб обробки вирішується заздалегідь, ще на стадії створення програми та інструментарію дослідження. Ручна обробка використовується при невеликій (до кількох десятків) кількості анкет. Обробка анкет вручну проходить повільно, часто з помилками. Краще соціологічну інформацію обробляти на ЕОМ. Цей процес наступний після кодування. Анкети сортують, вводять у пам'ять машини інформацію. Завдання для обробки інформації складає дослідник згідно з гіпотезами дослідження і завданнями їх перевірки.

За допомогою ЕОМ отримують результати у вигляді табуляграм, що містять соціологічні дані. Їх аналіз дає змогу дослідникові підтвердити або спростувати робочі гіпотези, виявити відхилення чи нові явища і тенденції у предметі та об'єкті вивчення.

Узагальнення інформації відбувається у кількох формах, які фіксують різний рівень аналізу. Найпростішою формою є групування даних, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Метод групування дає можливість вирішувати такі типи дослідних задач: виявлення типів соціальних явищ; вивчення структури соціальних об'єктів; аналіз залежностей між явищами.

Складна структура соціальних явищ і процесів, їх обумовленість спільною дією сукупності чинників потребує багатомірної класифікації об'єктів.

Методи багатомірної класифікації дозволяють виявити стійкі зв'язки соціальних явищ, які розглядаються у кількох вимірюваннях водночас. Порівняно з двомірним групуванням багатомірна класифікація — вищий рівень пошукового опису й узагальнення фактів. Вона є засобом типологізації соціальних об'єктів.

Розрізняють *теоретичну* й *емпіричну* типологізацію.

Результат соціологічного дослідження залежить від того, наскільки дослідник може правильно, глибоко і всебічно інтерпретувати одержані результати.

Сутність інтерпретації даних полягає у структуруванні основних понять, всебічному поясненні їх змісту.

Процедура інтерпретації соціологічних даних має відповідати певним методологічним вимогам: 1) характер оцінки та інтерпретації має визначитися в загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де даються принципи характеристики досліджуваного явища чи соціального процесу; 2) необхідно максимально повно встановити об'єкт і предмет дослідження; 3) на всіх стадіях аналізу слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних, необхідність їх інтерпретації з різних позицій.

Процедуру інтерпретації за змістом можна охарактеризувати як перетворення певних числових величин на логічну форму — показники (індикатори). У цьому процесі виключ-

но велике значення мають гіпотези, які визначаються ще на стадії розробки програми дослідження. Саме на стадії інтерпретації соціологічних даних вони вводяться у роботу дослідника. Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження.

Тільки після аналізу основних взаємодій, взаємозалежностей між характеристиками об'єкта дослідження варто переходити до формування основних висновків та розробки практичних рекомендацій.

Підсумок аналізу та інтерпретації соціологічних даних набуває форми документів, які мають практичне і теоретичне значення. Ці документи: звіт за підсумками дослідження, додаток до звіту та аналітична довідка.

Основний документ — звіт за підсумками дослідження. Його структура відповідає загальній логіці операціоналізації основних понять. Але якщо при операціоналізації дослідник у своїх міркуваннях йшов від абстрактного до конкретного шляхом дедукції, то при підготовці звіту він додержується логіки індукції, тобто здійснює поступову інтеграцію соціологічних даних у показники. Такий перехід від приватного до загального закінчується відповіддю на основну гіпотезу дослідження.

§ 5. Використання соціологічних досліджень в юридичній практиці

Соціологічні дослідження спрямовані на встановлення, вивчення реально існуючих у межах певного часу і простору соціально-юридичних фактів, аналіз яких може бути використаний як у загальній теорії права, так і в галузевому правознавстві.

Застосування методів соціологічних досліджень збагачує правову науку, тісніше пов'язує наукові дослідження з практикою.

Використання соціологічних досліджень здійснюється за такими напрямками:

— особливості соціально-економічних, політичних, духовних умов життя, що потребують правового врегулювання

суспільних відносин. Певна проблема тут за сучасних умов — соціально-політична й економічна трансформація суспільства у перехідний період, їх вплив на весь спектр суспільних відносин, які регулюються правом. Конкретно-соціологічним дослідженням виявляються першочергові потреби суспільства у певному регулюванні правовою поведінкою фізичних і юридичних осіб;

— соціальний та соціально-психологічний механізми дії правової норми, точніше — права у повній сукупності всіх юридичних чинників впливу на правову поведінку людей. Результати конкретно-соціологічного дослідження стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій;

— соціальна ефективність права. Проблема ефективності є основною в аналізі права як соціального інституту. Від рівня соціальної ефективності залежить життєздатність і функціональна повноцінність права. Конкретно-соціологічним дослідженням обумовлюється (за допомогою необхідних критеріїв) дійсний вплив права на характер і стан соціальних відносин та їх зміни. Можна сказати, що це чи не найважливіший напрям у дослідженні зв'язку права з життям, оскільки право існує не заради самого себе, а для забезпечення того чи іншого рівня соціальних відносин, сприятливої для суспільства форми їх змін та розвитку особистості.

Зміст

Передмова	3
Глава 1. Соціологія як наука	
§ 1. Об'єкт, предмет, структура та функції соціології.....	7
§ 2. Основні етапи розвитку соціології.....	18
Глава 2. Суспільство як об'єкт соціологічного аналізу	
§ 1. Суспільство як соціальна система	28
§ 2. Соціальна взаємодія та соціальні відносини	30
§ 3. Соціальні зміни та соціальний розвиток	35
Глава 3. Особистість у системі соціальних зв'язків	
§ 1. Соціологічний вимір особистості. Соціальна якість особистості	46
§ 2. Соціалізація людини	51
§ 3. Соціальна діяльність і соціальна поведінка особистості	62
§ 4. Соціальна активність особистості	65
Глава 4. Соціальні інститути	
§ 1. Поняття й ознаки соціального інституту. Механізми здійснення інституціоналізації	67
§ 2. Види та функції соціальних інститутів	72
Глава 5. Соціальні організації	
§ 1. Поняття, ознаки та принципи соціальної організації	79
§ 2. Типологія організацій	83
§ 3. Управління організаціями	91
§ 4. Тенденції розвитку соціальної організації	97
Глава 6. Соціальна структура суспільства	
§ 1. Соціальна група як елемент соціальної структури	101
§ 2. Національно-етнічна структура суспільства.....	104
§ 3. Соціально-поселенська структура суспільства	107
§ 4. Соціально-професійна структура суспільства	110
§ 5. Соціально-демографічна структура суспільства	113

---

§ 6. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність	131
Глава 7. Соціологія сім'ї	
§ 1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу	135
§ 2. Соціальні функції сім'ї	140
§ 3. Типи та фази розвитку сім'ї	142
§ 4. Тенденції шлюбно-сімейних відносин в Україні	146
Глава 8. Соціологія соціальних відхилень (девіантної поведінки)	
§ 1. Сутність і загальні ознаки соціальних відхилень	149
§ 2. Типологія соціальних відхилень та форми девіантної поведінки	154
§ 3. Основні підходи до пояснення причин девіантної поведінки	159
§ 4. Шляхи подолання і корекції соціальних відхилень	161
§ 5. Соціальний контроль як механізм соціальної регуляції поведінки людей і підтримання суспільного порядку	165
Глава 9. Соціальний конфлікт	
§ 1. Конфлікт як соціальне явище	167
§ 2. Класифікація і структура конфліктів	172
§ 3. Причини виникнення соціальних конфліктів. Динаміка конфлікту	181
§ 4. Шляхи і засоби подолання конфлікту	187
Глава 10. Соціальне управління та соціальна політика	
§ 1. Поняття, функції і принципи соціального управління	198
§ 2. Управлінське рішення: стадії розробки та основні вимоги	213
§ 3. Соціальне управління і соціальне прогнозування, проектування та планування	217
§ 4. Зміст соціальної політики, її місце в соціальному управлінні	230

§ 5. Соціальні індикатори та їх використання у процесі формування соціальної політики і соціальної держави	244
Глава 11. Соціальні технології	
§ 1. Специфіка соціальних технологій: поняття, призначення та принципи	251
§ 2. Структура і типи соціальних технологій	260
§ 3. Психолого-правові аспекти соціальних технологій	267
§ 4. Проблеми формування бази даних для соціальних технологій	270
§ 5. Розробка й використання соціальних технологій при розв'язанні практичних проблем суспільства	274
Глава 12. Громадська думка як об'єкт соціологічного аналізу	
§ 1. Поняття громадської думки та її природа	282
§ 2. Об'єкт і суб'єкт громадської думки, її структура та функції	287
§ 3. Становлення громадської думки. Критерії та показники її зрілості	292
§ 4. Джерела вивчення громадської думки	294
Глава 13. Соціологія права	
§ 1. Соціологічний підхід до аналізу права.....	300
§ 2. Соціальна обумовленість розвитку права	303
§ 3. Соціальний механізм дії права	304
§ 4. Критерії та показники соціальної ефективності правових норм.....	305
§ 5. Правова соціалізація особистості	312
Глава 14. Конкретно-соціологічні дослідження	
§ 1. Сутність конкретно-соціологічних досліджень. Основні етапи	315
§ 2. Програма соціологічного дослідження.....	316
§ 3. Соціологічні методи дослідження: спостереження, експеримент, аналіз документів, опитування	320
§ 4. Обробка та аналіз соціологічних даних	328
§ 5. Використання соціологічних досліджень в юридичній практиці	331

Навчальне видання

Соціологія

Підручник

За редакцією Н. П. Осипової

Шеф-редактор

В. С. Ковальський, кандидат юридичних наук

Юрінком Інтер — редакція наукової та навчальної літератури

Відповідальна за випуск *О. Г. Пазюк*

Редактор *Г. І. Вівдиченко*

Комп'ютерний набір *Л. М. Сисоєва*

Комп'ютерна верстка *О. М. Коваленко, П. Г. Музичко*

Художнє оформлення *М. П. Черненко*

Підписано до друку 25.11.2003 р. Формат 84x108/32 Друк офсетний.

Папір офсетний № 1. Гарн. Palatino Linotype.

Умовн. друк. арк. 17,64. Обл.-вид. арк. 16,53.

Наклад 6000 (1-й завод 1—5000) прим. Зам. №

Ціна договірна.

Оригінал-макет виготовлено комп'ютерним центром СП «Юрінком Інтер» (Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції — серія ДК № 19 від 20.03.2000)

З питань придбання літератури звертатися до видавництва "Юрінком Інтер" за адресою: 04209, Київ-209, вул. Героїв Дніпра, 31-б; тел. 411-64-03

Віддруковано в ЗАТ "Віпол" ДК № 15

03151, м. Київ, вул. Волинська, 60.